

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

КИЇВ

7

1967

НОВІ КНИГИ

МАРТИНЕНКО А. К. — Русско-болгарские отношения в 1894—1902 гг., изд-во Киевского ун-та, К., 1967, 296 с.

Очерки по истории Крыма, ч. 4, Крым в период Великой Отечественной войны, в годы восстановления и дальнейшего развития народного хозяйства (1941—1965 гг.), изд-во «Крым», Симферополь, 1967, 319 с. с илл.

ПІДЛУЦЬКИЙ Г. І., МІЛЯВСЬКИЙ І. Л. — Вивчення на уроках історії матеріалів XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду КП України. Методичний посібник, вид-во «Радянська школа», К., 1967, 80 с.

СЛИВКА Ю. Ю. — Реакційна роль унії в історії українського народу, вид-во «Знання» Української РСР, К., 1967, 48 с.

Українська РСР на міжнародній арені.

Збірник документів (1917—1923 рр.), вид-во «Наукова думка», К., 1966, 667 с.

ЧЕБАНЮК З. — Севастополь. Исторические места. Памятники, изд. 5 испр. и доп., изд-во «Крым», Симферополь, 1967, 175 с. с илл.

Чернівецький краєзнавчий. Путівник до музею, вид-во «Карпати», Ужгород, 1967, 95 с. з іл.

ЧЕРНІКОВ І. Ф. — Турецька республіка в 50—60-і роки XX ст. З історії зовнішньої політики, вид-во «Наукова думка», К., 1967, 127 с.

ЧЕРНОМАЗ І. Ш. — Перші соціалістичні перетворення в промисловості України (листопад 1917 — квітень 1918 рр.), вид-во Харківського ун-ту, Харків, 1967, 215 с.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 7
(76)
ЛИПЕНЬ
1967

РІК ВИДАННЯ
ОДИНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

- Д. Назаренко — 50-річчя Жовтня — свято перемог комунізму 3
Г. М. Колішпер — VI з'їзд партії і боротьба більшовиків за здійснення його
рішень 19
І. М. Філіпенко — Ідеологічна диверсія проти радянської політики дружби
і співробітництва з молодими незалежними державами 30

Назустріч 50-річчю Великого Жовтня (Україна індустріальна)

- І. І. Коломійченко — Діяльність КП України по здійсненню політики со-
ціалістичної індустріалізації (1926—1929 рр.) 40
В. М. Вагіна (*Запоріжжя*) — Партійні організації Придніпров'я в боротьбі
за технічний прогрес (1959—1961 рр.) 49
В. І. Ангелейко (*Харків*) — Розвиток залізниць Донбасу за роки Радянської
влади 58
С. С. Андреев (*Сиктивкар*) — Розвиток форм соціалістичного змаган-
ня на підприємствах нафтової промисловості Прикарпаття (1939—1959 рр.) 65
М. В. Гнідой — Електроенергетика СРСР за роки Радянської влади 72

ПОВІДОМЛЕННЯ

- І. І. Ладивір — Учені Академії наук Української РСР на фронтах Великої
Вітчизняної війни 80
В. І. Кізченко — Вечірні та недільні курси і класи для робітників (кінець
XIX — початок XX ст.) 89
І. П. Шаскольський (*Ленінград*) — Про деякі сучасні буржуазні концепції
в питанні про походження слова «Русь» 96

ЗАМІТКИ

- В. К. Палішко — Партійна організація Київщини на чолі боротьби за знижен-
ня собівартості продукції в роки семирічки 106
А. З. Барабой — Нова сторінка з революційної біографії А. О. Красовського 110

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- В. П. Шуст (*Ніжин*) — Використання документальних матеріалів у VII кл. 117
Поради історикам-початківцям
І. П. Крип'якевич (*Львів*) — Нарис методики історичних досліджень 121

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- О. М. Апанович — Достойно увічнимо пам'ять славних запорожців 124

НАШ КАЛЕНДАР

П. В. Замковий — Створення обласних партійних об'єднань на Україні (До 50-річчя обласних конференцій РСДРП(б) Південно-Західного краю та Донецько-Криворізького басейну)	132
О. С. Компан, М. З. Суслопаров — До 80-річчя з дня народження П. В. Клименка	135
П. І. Кравчук (<i>Канада</i>) — Історичні праці Мирослава Ірчана (До 70-річчя з дня народження)	139

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

А. М. Глуговський (<i>Чернівці</i>) — До питання про історіографію Буковини	141
---	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Л. Ю. Беренштейн, І. В. Шульга, В. Д. Уваров — П. Г. Снитко. Деятельность Коммунистической партии Украины по укреплению союза рабочего класса и крестьянства	145
В. В. Абрамов (<i>Семипалатинськ</i>) — В катакомбах Аджимушкая	148
М. І. Семиряга (<i>Харків</i>) — І. М. Кулінич. Економічні та культурні зв'язки Української РСР з Німецькою Демократичною Республікою	149
К. Г. Гуслистый — І. М. Гапусенко. Борьба славян за выход до Чорного моря	151

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

І. Я. Омеляненко (<i>Донецьк</i>), Л. А. Шевченко — Республіканська наукова конференція з проблеми «Історія робітничого класу УРСР в епоху соціалізму»	152
Г. В. Божук (<i>Ужгород</i>) — XXI наукова конференція в Ужгороді, присвячена 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції	154
І. С. Винокур (<i>Кам'янець-Подільський</i>), Л. А. Коваленко (<i>Кам'янець-Подільський</i>) — Друга подільська історико-краєзнавча конференція	155
М. Ф. Дмитрієнко, О. Г. Жужунадзе (<i>Тбілісі</i>) — Об'єднана наукова сесія з історії українсько-грузинських відносин	156
В. П. Кузьменко — Ювілейні педагогічні читання	158
О. Д. Уманець — Ювілейне засідання Вченої ради Інституту історії АН УРСР, присвячене 150-річчю з дня народження М. І. Костомарова	159
С. Н. — Захист докторської дисертації	160
<u>Олександр Борисович Слуцький</u>	160

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), **І. Л. Бугич**, **А. М. Гаєвський**, **І. О. Гуржій**, **М. Р. Доній**, **В. А. Жебокрицький**, **П. М. Калениченко**, **С. М. Королівський**, **І. П. Крип'якевич**, **П. А. Лавров**, **Л. П. Нагорна** (заст. головного редактора), **В. І. Петров**, **А. В. Санцевич**, **В. А. Чирко**, **П. М. Шморгун**.

Відповідальний секретар **І. В. Лупандін**

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4, Телефон: Б 9-71-31

Украинский исторический журнал, № 7, 1967

Выходит ежемесячно
(На украинском языке)

Технічний редактор *Л. А. Стражних*.

Коректори *Л. Б. Усатова*, *Е. І. Сологуб*

БФ 01642. Зам. К-101. Тираж 7139. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10,0. Умови друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 16,32. Здано до складання 27.V 1967 р. Підписано до друку 15.VII 1967 р.

Київська обласна друкарня, вул. Леніна, 19.

Статті

І. Д. НАЗАРЕНКО

П'ЯТДЕСЯТИРІЧЧЯ ЖОВТНЯ — СВЯТО ПЕРЕМОГ КОМУНІЗМУ

В історії класової боротьби трудящих проти своїх поневолювачів є чимало зворушливих і визначних сторінок масового революційного руху, героїзму і мужності. Але найвизначнішою сторінкою є Велика Жовтнева соціалістична революція 1917 р.— перша пролетарська революція, яка відкрила нову еру в історії людства, еру перемоги праці над капіталом, початок кінця класового суспільства і побудови суспільства безкласового, еру соціалізму і комунізму. **«Жовтнева революція відкрила шляхи розв'язання корінних проблем, висунутих усім ходом попереднього розвитку всесвітньої історії: про майбутнє суспільства, про характер соціального прогресу, про війну і мир, про долю світової цивілізації»**¹.

Идучи назустріч 50-річчю Великого Жовтня, радянський народ оглядає пройдений шлях, підбиває підсумки своїх звершень. Основним досягненням народів нашої Вітчизни є повна і остаточна перемога соціалізму і на його основі успішне розгортання будівництва комунізму. В результаті цих всесвітньо-історичних звершень **«людство здобуло реально існуюче соціалістичне суспільство і перевірену на досвіді науку про побудову соціалізму. Стовповий шлях до соціалізму прокладено. Ним ідуть уже численні народи. Ним рано чи пізно підуть усі народи»**².

Історична місія нашого народу як зачинателя переходу від капіталізму до соціалізму здійснена. Побудова соціалізму — є перемогою безсмертних ідей Маркса, Енгельса, Леніна і створеної ним партії.

Протягом віків найкращі і найвизначніші громадські діячі і вчені, які вболівали за долю людей праці і не мирилися з невимовно тяжким їх становищем, будували різні плани удосконалення, поліпшення суспільного життя, гостро висміювали і таврували гнобителів, деспотів народу. Найбільш виразно про можливо краще суспільне самоврядування і суспільне життя писали соціалісти-утопісти. Проте утопічний соціалізм не спирався на наукове знання законів розвитку суспільства і тому не міг знайти ті суспільні сили, які спроможні здійснити соціалізм.

Наприкінці 40-х років XIX ст. для світового робітничого класу, для всього людства настав новий період розвитку. К. Маркс і Ф. Енгельс, спираючись на досягнення передової суспільної думки того часу і, насамперед, на досягнення німецької філософії, англійської політичної економії і французького утопічного соціалізму, а також на багаторіч-

¹ Про підготовку до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанови ЦК КПРС. К., 1967, стор. 4.

² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 16.

ний досвід класової боротьби робітничого класу, створили марксизм — ідейну зброю, теорію і програму визвольного пролетарського руху.

Відкривши історичну роль пролетаріату як самого революційного в історії класу, могильника капіталізму і творця комунізму, К. Маркс і Ф. Енгельс довели, що для переможної його боротьби потрібна класова організація — партія. І вони створили таку партію — «Союз комуністів», а програмою робітничого класу і його передового авангарду — партії став написаний К. Марксом і Ф. Енгельсом «Маніфест Комуністичної партії», ця справді пісня пісень марксизму. У «Маніфесті Комуністичної партії» з науковою глибиною було викладено основні принципи й цілі комунізму, визначено історичну місію пролетаріату, показано необхідність пролетарської революції і встановлення політичного панування робітничого класу. Комуністичний Маніфест закінчувався пророчими словами: «Нехай пануючі класи тремтять перед Комуністичною Революцією. Пролетарям нічого втрачати в ній крім своїх кайданів. А здобудуть вони весь світ»³.

Своїм величним творінням К. Маркс і Ф. Енгельс постали перед світом як велетні думки і революційної дії, як перші видатні теоретики комунізму і вожді всесвітнього пролетаріату.

Завдяки вченню Маркса і Енгельса, їх революційній діяльності, світовий робітничий рух не тільки піднявся на новий вищий ступінь, ставши свідомим і цілеспрямованим рухом за перетворення світу, а й кожним своїм кроком вперед, кожним своїм новим завоюванням підтверджував могутність теорії і практики цього вчення.

Після смерті К. Маркса і Ф. Енгельса червоний прапор революції і комунізму, піднятий ними, підхопив і високо підніс над світом В. І. Ленін. За нових історичних умов Володимир Ілліч конкретизував, розвинув і збагатив їх учення, зокрема про історичну немінучість революційної заміни капіталізму соціалізмом.

Одне з основних положень ленінської теорії становить учення про те, що імперіалізм, як остання стадія капіталізму, є передднем соціальної революції пролетаріату. Довівши, що на імперіалістичній фазі нерівномірність економічного і політичного розвитку капіталізму, як його безумовний закон, набрала надзвичайно катастрофічного і нерівномірного характеру, Ленін зробив епохальний висновок — революція, при наявності відповідних об'єктивних і суб'єктивних умов, почнеться в найслабшій ланці імперіалізму, там, де його суперечності будуть найгострішими. Володимир Ілліч науково довів, що такою ланкою є Росія.

У доімперіалістичну добу вважалося, що революція має перемогти одночасно у всіх або в більшості високорозвинених країн. І це було на той час цілком правильним. В. І. Ленін, переглянувши це положення відповідно до нових умов, довів, що спершу перемога революції і соціалізму можлива в кількох, або навіть в одній окремо взятій країні.

Життя підтвердило, а історія увічнила те, чому вчив Ленін. Революція і соціалізм спочатку перемогли в Росії, куди ще наприкінці XIX ст. перемістився центр революційного руху з Заходу, де суперечності капіталізму були найбільш гострими і вразливими, а російський пролетаріат був найреволюційнішим класом у світі.

Ленінська теорія соціалістичної революції, як класичний зразок творчого розвитку марксизму, зробила переворот у поглядах на закономірність розвитку капіталізму та на закономірність розвитку пролетарської революції і соціалізму. У зв'язку з цим виникла необхідність перегляду стратегії і тактики класової боротьби, стратегії і тактики

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 441.

партій робітничого класу, що об'єднувались II Інтернаціоналом. Але жодна з цих партій не зуміла і не змогла піднятися до рівня вимог нової епохи. Це зробила єдина партія у світі — партія більшовиків. Лжепослідовники Маркса з табору II Інтернаціоналу, канонізувавши, перекрутивши і омертвивши марксизм, сповзли з революційного шляху, зрадили революції і соціалізму.

Керуючись марксистсько-ленінською теорією, більшовицька партія, борючись проти псевдореволюційних теорій і опортунізму різних мастей, забезпечила правильне керівництво класовою боротьбою пролетаріату в нашій країні, підготувала і здійснила Жовтневу соціалістичну революцію і встановила диктатуру пролетаріату.

Виняткове значення має вчення марксизму-ленізму про закономірності розвитку пролетарської революції. Революція не падає з неба. Вона визріває, як у силах, що її звершують, так і в умовах, що мають забезпечити її перемогу. Маркс, Енгельс і Ленін, рішуче виступаючи проти «лівацької» гри в революцію, не раз вказували, що революцію не можна здійснити штучно, волею тієї чи іншої особи, тієї чи іншої партії, експортувати чи імпортувати, штучно підштовхувати. Революція також не може виникнути внаслідок змови на зразок бланкізму чи анархізму, внаслідок нав'язування крикливих, зовні спокусливих, але внутрішньо небезпечних і згубних для революції «лівих» архіреволюційних фраз. Ще в праці «Принципи комунізму» Ф. Енгельс писав: «Комуністи дуже добре знають, що всякі змови не тільки марні, але навіть шкідливі. Вони дуже добре знають, що революції не можна робити умисно і довільно і що революції завжди і скрізь були неминучим наслідком обставин, які зовсім не залежали від волі і керівництва окремих партій і цілих класів»⁴.

Марксизм-ленізм переконливо довів, а історія підтвердила, що вирішальною умовою революції має бути загальнополітична криза, яка охоплює всі верстви населення, «коли десятки мільйонів людей приходять до висновку, що жити так далі не можна»⁵. Яскравим прикладом цього є розвиток і перемога революції 1917 р. Як відомо, до липневих днів Ленін вважав можливим мирний розвиток революції. Після липневих днів революційна ситуація розвивалась у такому напрямі, що збройне повстання має стало неминучим і єдиним шляхом завоювання влади, свободи і миру. Іншого шляху не було. При цих обставинах лінію на мирний розвиток революції, відмову або зволікання революційного повстання, Ленін вважав зрадою марксизмові і революції.

Якщо революції у минулому тільки удосконалювали існуюче класове суспільство, то Жовтнева революція одним ударом зруйнувала підвалини старого ладу, рішуче відкинула споконвічне пригнічення більшості людей праці меншістю, національне гноблення народів і їх національну нерівність, поклала початок будівництву соціалізму.

Перемога Великого Жовтня була найяскравішим і найвизначнішим підтвердженням ленінської теорії. Вона спростувала зрадницькі теревені не лише російських меншовиків, троцькістів і т. д., а й міжнародних лжемарксистів з табору II Інтернаціоналу про те, що революція пролетаріату в одній країні неминуче приречена на поразку.

Жовтнева революція відкрила нову еру в історії людства — еру комунізму. Ще в 1888 р. Ф. Енгельс вказував, що перемога революції в Росії врятувала б усю Європу від страждань, війни і «поклала б початок всесвітньої соціальної революції»⁶. Великий син німецького

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 320.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 433.

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Сочинения, т. 37, стор. 5, 6.

народу і визначний діяч світового комуністичного руху Карл Лібкнехт зазначав, що саме Жовтнева революція стала фундаментом всесвітнього соціалістичного ладу, що саме вона штовхнула нечувано вперед революціонування пролетаріату всього світу.

Через Великий Жовтень і побудову соціалізму радянський народ і, насамперед, робітничий клас, піднявся у своєму значенні як сила, що першою підірвала основи світового капіталізму і розпочала в невимовно важких умовах нову епоху всесвітньої історії, епоху соціалізму і комунізму. Саме ця сила, вказував Ленін, зламала кригу, відкрила шлях і вказала дорогу.

Все це становить високу патріотичну гордість радянського народу і свідчить про той вирішальний вклад, що він його вносив і вносить у справу боротьби проти імперіалізму і війни, у справу перемоги і зміцнення соціалістичного табору, світового комуністичного і робітничого руху, національно-визвольної боротьби, у справу пролетарського інтернаціоналізму.

Радянській народ є носієм і захисником найвеличніших і найпереводіших ідей сучасності, ідей марксизму-ленінізму, послідовним і безстрашним борцем за мир, демократію і щастя всіх людей праці. «Ми вправі пишатися і ми пишаємося тим,— писав Ленін,— що нам припало щастя *почати* побудову радянської держави, *почати* цим нову епоху всесвітньої історії, епоху панування *нового* класу, який пригноблюється в усіх капіталістичних країнах і йде всюди до нового життя, до перемоги над буржуазією, до диктатури пролетаріату, до визволення людства від ярма капіталу, від імперіалістичних воєн»⁷.

Жовтнева революція розв'язала основне питання пролетарської революції — питання про владу. У жовтневі дні 1917 р. в Росії була вперше в світі встановлена диктатура пролетаріату, влада робітників і селян. Однак встановлення влади — тільки початок пролетарської революції, бо влада потрібна йому лише для того, щоб зламати опір скинутих класів і здійснити більш високий тип суспільної організації праці порівняно з капіталізмом — комунізм. А для цього, вчили Маркс, Енгельс і Ленін, потрібна науково обгрунтована програма будівництва соціалізму і комунізму, керівництво партії і держави всіма сторонами революційного почину і революційних перетворень.

В. І. Ленін теоретично обгрунтував економічну політику партії і держави в перехідний період, розробив науковий план подолання дрібнобуржуазної стихії, зміцнення соціалістичного укладу, з тим, щоб зробити його спочатку панівним, а потім єдиним і всеохоплюючим, і вказав шлях побудови соціалізму і комунізму в нашій країні. На VII з'їзді партії він говорив: «Починаючи соціалістичні перетворення, ми повинні ясно поставити перед собою мету, до якої ці перетворення, кінець кінцем, спрямовані, а саме мету створення комуністичного суспільства, що не обмежується тільки експропріацією фабрик, заводів, землі і засобів виробництва, що не обмежується тільки суворим обліком і контролем за виробництвом і розподілом продуктів, але йде далі до здійснення принципу: від кожного по здібностям, кожному по потребах»⁸. У цьому зв'язку Володимир Ілліч особливо наголошував на вирішальному значенні для будівництва соціалізму невинного піднесення продуктивності праці і вищої наукової її організації, оволодіння досягненнями науки і техніки, розгортання соціалістичного змагання, культурного зростання трудящих і вироблення у них нової свідомої товариської дисципліни, підвищення самодіяльності і свідомої відпо-

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 31.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 100.

відальності, матеріальної зацікавленості, рішучої боротьби проти експлуататорів, дармодів, шахраїв, хуліганів. «Хто не працює, той нехай не їсть» — ось *практична* заповідь соціалізму. Ось що треба *практично* налагодити»⁹.

Партія, спираючись на вчення Леніна і під його безпосереднім керівництвом, долаючи неймовірні труднощі, уже в 1918 р. впевнено і твердо повела робітничий клас шляхом соціалістичних перетворень. Проте об'єднавшись, воєни революції, внутрішні і зовнішні, використали всі можливі засоби боротьби проти першої в світі соціалістичної держави: блокади й інтервенцію, заколоти і повстання, саботаж і шкідництво, наклепи і провокації, диверсії і терор. Змови і таємні угоди проти молодого Радянської країни стали основним спрямуванням зовнішньополітичного курсу урядів Англії, Франції, США та інших капіталістичних країн. Активізувалась заохочена імперіалістами внутрішня контрреволюція, починаючи від Каледіна і Краснова й кінчаючи Антоновим, Петлюрою, Григор'євим, безліччю повітових і волосних отаманів. Радянська влада перейшла в рішучий контрнаступ проти ворогів революції. Мирне соціалістичне будівництво було перервано. Почалася нав'язана Радянській державі силами об'єднаної контрреволюції громадянська війна, яка тривала від 1918 до 1920 р. включно.

Громадянська війна була одним з найважчих і найскладніших періодів в історії народів нашої Батьківщини, першим етапом збройної боротьби пролетаріату і біднішого селянства проти реакційних сил світу і внутрішньої контрреволюції, які зазіхали на здобутки соціалістичної революції. Наша воєнна, економічна і політична перемога в період громадянської війни була важливим кроком на шляху розвитку революції і соціалізму. У зверненні Комінтерну «До всіх пролетарів, до всіх трудящих і пригноблених світу» говорилося: «Навряд чи можна знайти в світовій історії класових битв пролетаріату... більш хвилюючі своїм самовідданим героїзмом і самопожертвуванням подвиги, ніж ця полоса громадянської війни. Всупереч усім зусиллям капіталістичного світу, всупереч усім обіцянкам меншовиків, які пророкували загибель пролетарської диктатури, які залякували міжнародний пролетаріат привидами реакції, робітники і селяни Радянської держави відстояли диктатуру пролетаріату від безлічі ворогів»¹⁰.

У боротьбі проти інтервенції і внутрішньої контрреволюції підносилося значення робітничого класу як головної революційної сили, зміцнювався союз робітничого класу з біднішим селянством, складався і гартувався союз з середняком, розширювалась і освячувалась кров'ю спільної боротьби проти спільного ворога дружба народів нашої країни.

Цементуючою і провідною силою в цій боротьбі була партія Леніна і її ЦК. В тилу і на фронті, в підпіллі і партизанських загонах разом з масами діяли комуністи. «І тільки завдяки тому, що партія була на сторожі, що партія була якнайсуворіше дисциплінована, і через те, що авторитет партії об'єднував усі відомства й установи, і по лозунгу, що його дав ЦК, як один ішли десятки, сотні, тисячі, і кінець кінцем мільйони, і тільки через те, що нечувані жертви були принесені,— тільки через це чудо, яке сталося, могло статися»¹¹.

Великий багатонаціональний радянський народ, керований партією на чолі з Леніним, розгромив ворогів і відстояв незалежність першої у світі соціалістичної Вітчизни, довів, що він незламний і непереможний.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 370.

¹⁰ Газ. «Правда», 6, 7 листопада 1927 р.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 404.

У тяжкий для нашої держави час, в тому грізному класовому двобої, яким була громадянська війна, велику роль відіграла моральна і політична підтримка та дійова допомога міжнародного пролетаріату, який, допомагаючи молодій радянській державі, зміцнював цим оплот світової революції, і водночас міцнів і загартовувався сам, виростав у могутню силу.

Ще не згасли вогнища громадянської війни, ще не був до кінця зламаний опір залишків розбитих ворожих сил, ще розорення і голод тримали в своїх жорстоких і безжалісних руках наш народ, а партія і Ленін уже розробляли плани відновлення соціалістичного будівництва в країні.

На початку 1920 р., в період тимчасового перепочинку В. І. Ленін висунув як першочергове завдання створення єдиного господарського плану відбудови і перетворення народного господарства на основі електрифікації. Це знайшло втілення у сміливому плані електрифікації країни (ГОЕЛПРО). «Його треба дати зараз,— писав В. І. Ленін,— щоб наочно, популярно, для маси захопити ясною і яскравою (цілком науковою в основі) перспективою: ...ми Росію всю, і промислову і землеробську, зробимо електричною»¹², і далі: «Електрифікація на ґрунті радянського ладу створить остаточну перемогу основ комунізму в нашій країні»¹³.

В органічному зв'язку з будівництвом соціалізму В. І. Ленін ставив завдання зміцнювати обороноздатність і безпеку країни, підвищувати пильність держави, армії, народу. Першою заповіддю нашої політики, першим уроком, який впливає, який ми повинні засвоїти,— вчив Ленін,— це бути насторожі і пам'ятати, що нам вкрай необхідна «військова пильність і суворість, неухильність у вжитті всіх заходів перестороги!»¹⁴.

За 50 років існування наша партія і держава постійно дбали і дбають про зміцнення збройних сил, про виховання людей у душі радянського патріотизму, класової непримиренності до буржуазії, розуміння того, що найпершочергове завдання — це боротьба проти імперіалістів і їх пособників, за зміцнення і розширення позицій соціалізму і комунізму, за мир і безпеку народів.

Виключного значення В. І. Ленін надавав справі боротьби за мир. Дорожчим над усе є мир і збереження миру. Він це вважав найважливішим завданням соціалізму, закономірністю його розвитку. Ілліч не раз наголошував на тому, що історична місія комунізму полягає в тому, щоб знищити війни і утвердити мир на землі. На цій ленінській основі ще в жовтневі дні народилась і почала свій розвиток радянська зовнішня політика, як політика миру. І сама Жовтнева революція була першим кроком на шляху знищення війн, причин, що їх викликають, базою для антивоєнних сил світу в їх боротьбі за знищення війн взагалі. Одряду ще після закінчення громадянської війни Ленін не раз підкреслював, що, подолавши ворога, ми відвоювали собі умови, за яких можна співіснувати поруч з капіталістичними державами.

Ленінська політика мирного співіснування і економічного змагання з капіталістичними країнами стала однією з важливих підвалин зовнішньої політики нашої країни, одним з важливих засобів боротьби за перемогу соціалізму в нашій країні, боротьби проти війни, за мир і безпеку. В умовах, коли світ розділювався по всіх лініях: політичній, економічній і ідеологічній на два табори, ця політика є єдиною правильною.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 370.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 334.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 398.

Вона означає змагання країн з різними соціальними системами і на ділі є класовою боротьбою.

Вчення про мирне співіснування і економічне змагання на ґрунті непримиренної боротьби проти ідеології і агресивної політики імперіалізму є важливою частиною ленінізму. Неминучість цього співіснування була закладена в теорії про можливість побудови соціалізму в одній країні.

У 1921 р., коли політика воєнного комунізму уже не відповідала новим умовам, що склалися в країні на той час, і перешкоджала справі дальшої боротьби за соціалізм, партія розробила нову економічну політику (НЕП). Основи цієї політики В. І. Ленін заклав ще в праці «Чергові завдання Радянської влади». Це була єдино правильна політика при переході від капіталізму до соціалізму і означала жорстоку боротьбу між капіталізмом і соціалізмом. Питання стояло так: «хто — кого».

Нова економічна політика забезпечувала основне: зміцнення союзу робітничого класу і селянства, як основи диктатури пролетаріату. Вона була розрахована на розвиток продуктивних сил країни в соціалістичному напрямі, на подолання капіталістичних елементів, на повну перемогу соціалізму в нашій країні.

У зв'язку з новою економічною політикою Ленін наголошував на тому, щоб держава наша була міцною, вміла господарювати, плано-мірно організувати суспільне виробництво і розподіл продуктів в загальнодержавному масштабі, розвивала особисту зацікавленість робітника і селянина, всіляко підносила виробництво і щоденно дбала насамперед про збільшення виробництва щоб то не стало. Про правильність нової економічної політики, схваленої Х з'їздом партії, свідчив той факт, що уже за рік було чимало зроблено в справі відбудови народного господарства і зміцнення позицій соціалістичних елементів.

У 1922 р. В. І. Ленін на XI з'їзді РКП(б) проголосив, що відступ закінчено, мета досягнута, господарчі успіхи очевидні. Перед партією ставилось нове завдання — розпочати наступ на капіталістичні елементи і, щоб перемогти їх, треба було, насамперед, навчитись господарювати. В цей час В. І. Ленін пророче заявив: «З Росії непівської буде Росія соціалістична»¹⁵.

Незважаючи на тяжку хворобу, Володимир Ілліч завершував розробку плану побудови соціалізму в нашій країні. Він пише такі важливі праці, як «Сторінки з щоденника», «Про кооперацію», «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію», «Про надання законодавчих функцій «Держплану», «Лист до з'їзду», «До питання про національності, або про автономізацію» та ін. Тут, як і в ряді попередніх праць і виступів, Ленін підкреслював, що основним для перемоги соціалізму є індустріалізація країни, що тільки її здійснення забезпечить створення економічної бази соціалізму. «Єдиною матеріальною основою соціалізму може бути велика машинна промисловість, здатна реорганізувати і землеробство»¹⁶. Одночасно Ленін вказував на необхідність кооперування сільського господарства та соціалістичної перебудови села; він учив партію, що після завоювання пролетаріатом влади, кооперування дрібного селянського господарства є найскладнішим завданням.

Великого значення надавав Володимир Ілліч справі культурної революції, яка мала початися з суцільної ліквідації неписьменності — гіркої і важкої спадщини царату, — і завершитись тим, що досягнення науки і культури стануть надбанням усіх радянських людей, перетво-

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 391.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 422.

ряться на могутню виробничу силу. І тоді «перед союзом представників науки, пролетаріату і техніки,— писав Ленін,— не встоїть ніяка темна сила»¹⁷.

У своїх останніх працях В. І. Ленін підкреслював неоціниме значення для перемоги соціалізму послідовного здійснення національної політики, політики рівності, братерства і дружби народів, боротьби проти великодержавного шовінізму і націоналізму. В. І. Ленін і наша партія піднесли національне питання на ступінь революційної теорії і революційної політики.

Щоб забезпечити здійснення історичних завдань побудови соціалізму, В. І. Ленін наголошував на необхідності всемірного зміцнення Радянської держави, нещадної боротьби проти бюрократизму, максимального скорочення і здешевлення державного апарату, постійного розширення зв'язків партії і держави з масами. Особливо піклувався Володимир Ілліч про партію, як вирішальну силу в боротьбі за соціалізм, про норми її життя і колективність керівництва. Він закликав суворо берегти і зміцнювати єдність і монолітність партійних лав, вимагав повної заборони фракцій і груп у партії.

Твердо і впевнено йдучи шляхом, указаним Леніним, партія творчо розвивала ленінське вчення, розробляла і втілювала в життя плани побудови соціалізму й комунізму в нашій країні.

Першочерговим і вирішальним завданням була індустріалізація країни. Партія розглядала її як основну базу реконструкції всього народного господарства, як основу для розвитку і зміцнення соціалістичних виробничих відносин, піднесення життєвого рівня й добробуту народу.

Ясність плану індустріалізації, відчуття й очевидність його реальності викликала у робітничого класу, у всього радянського народу небачений трудовий ентузіазм, що вилився у всенародний рух за дострокове його здійснення. Перемагаючи труднощі, не шкодуючи сил і засобів, свідомо йдучи на жертви, радянські люди дбали насамперед про те, щоб перетворити свою Батьківщину у передову країну світу. Індустріалізація СРСР, як підкреслюється в Програмі КПРС, була великим подвигом робітничого класу, всього радянського народу.

У зв'язку з індустріалізацією значні і важливі зміни сталися в середовищі робітничого класу, головної сили будівництва соціалізму. Робітничий клас зріс кількісно. Будівництво нових великих підприємств з новою технікою диктувало необхідність підвищення рівня загальної культури, технічних знань, освоєння техніки. Зростала суспільна і господарська роль робітничого класу, його свідомість господаря країни, активного творця нового суспільства. Праця як основа суспільного буття ставала глибоко усвідомленою діяльністю, невпинно зростала її продуктивність, один з найголовніших і найважливіших факторів перемоги соціалізму, виникали і ширились нові соціалістичні форми її.

В результаті здійснення ленінської політики індустріалізації за 50 років створено велику соціалістичну промисловість, оснащену найновішою технікою, здатну розв'язувати найскладніші науково-технічні завдання розвитку народного господарства, оборони країни, створення матеріально-технічної бази комунізму.

При успішному здійсненні індустріалізації дуже відставало в своєму розвитку сільське господарство. Якщо промисловість була велика, базувалась на соціалістичній власності, розвивалась планово і швидкими темпами, то сільське господарство лишалось дрібним, розпороченим, базувалось на приватній власності на засоби виробництва (крім

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 365.

землі, яка належала державі), не мало технічного оснащення, чимдалі здрібнювалося.

Під впливом здійснюваних партією заходів по зміцненню позицій соціалістичного сектора та внаслідок наполегливої виховної роботи на селі у перевагах великого господарства над господарством дрібним переконувалось селянство. Визріли об'єктивні умови для перетворення сільського господарства на засадах соціалізму. Ленінське твердження про те, що доля соціалізму в нашій країні залежить від того, як буде здійснено перехід сільського господарства на шлях соціалістичного кооперування, стало на порядок дня як найважливіше завдання.

Щоб його вирішити, партія приступила до перетворення в життя ленінського кооперативного плану, здійснення колективізації сільського господарства. Колективізація, в ході якої було повністю ліквідовано останній експлуататорський клас — куркульство, привела до справді революційних змін в економічних відносинах, у всьому житті селянства. Почався процес не лише створення великого сільськогосподарського виробництва як важливої частини соціалістичної економіки і перетворення суспільних відносин на селі, а й процес поступового формування нової суспільної сили — колгоспного селянства. Це були люди з новим поглядом на суспільні відносини, з новим розумінням свого місця і ролі у творенні соціалістичного життя, з свідомістю і психологією колективізму.

Створення колгоспів як нової організації суспільного виробництва і вихід на історичну арену нової сили суспільства — колгоспників — являли собою велике завоювання соціалізму. Колгосп став школою комунізму для широких верств селянства.

Проти курсу партії на побудову соціалізму в СРСР, на індустріалізацію і колективізацію сільського господарства виступили троцькісти, праві опортуністи, шовіністи і націоналісти. Партія викрила їх антиленінську суть, засудила і виключила їх з своїх лав і ще більше зміцнила свою єдність і монолітність. Без подолання цих антиленінських антипартійних течій і груп неможливо було б забезпечити перемогу соціалізму в нашій країні.

Здійснення індустріалізації і колективізації сільського господарства змінило обличчя країни. Економічну основу суспільства становила тепер соціалістична система господарства і соціалістична власність на знаряддя та засоби виробництва. Всі експлуататорські класи було ліквідовано, як основні і по своїй суті нові класи суспільства залишились робітники і селяни, органічно зв'язані між собою єдиною соціалістичною власністю, єдиною метою побудови соціалізму і комунізму.

Склались і розквітли нові соціалістичні відносини, основу яких становить те, що виробництво розвивається тільки і безпосередньо в інтересах трудящих. Ставлення до суспільної власності, до розвитку вільної колективної праці стало найвищим критерієм морально-політичної цінності людини. Почалось формування людини нового світу, нової комуністичної моралі.

Органічно зв'язана з робітничим класом і селянством будувала разом з ними соціалізм радянська інтелігенція. Саме соціалізм довів і підтвердив, що прогресивна творча діяльність інтелігенції так само неможлива без визволення робітничого класу і селянства, без соціалізму, як і це визволення і соціалізм неможливі без використання робітничим класом і селянством усіх тих знань, що їх створила і примножує інтелігенція.

Ленін учив, що без культурної революції не може бути соціалізму, що політичні й економічні завоювання соціалістичної революції закріп-

люються культурою мас. Виходячи з цього, партія і держава здійснили радикальні заходи для створення нової багатонаціональної радянської культури. Культурна революція — цей гігантський історичний акт, здійснений під керівництвом партії з участю інтелігенції, впливає із самої суті соціалізму і становить величезне його завоювання.

Шляхом культурної революції партія вивела найширші верстви трудящих з духовного рабства і темряви, відкрила їм доступ до знань науки і техніки, прилучила їх до багатств культури, нагороджених людством протягом віків. Внаслідок культурної революції країна масової неписьменності за порівняно короткий строк сягнула вершин науки, техніки, літератури і мистецтва. Вперше за всю історію людства піднесення культури і знань широких народних мас, формування у них наукового світогляду стало важливішим завданням держави. На базі культурної революції і масового навчання, небаченого досі зростання середньої і вищої освіти в нашій країні сформувалась велика армія радянської інтелігенції. Досить сказати, що тільки в наукових установах і на кафедрах вищих учбових закладів нашої країни працює понад 600 тис. науковців, що становить 25% науковців всього світу. Тимчасом населення СРСР не перевищує 8% населення земної кулі.

Ідейною основою культурної революції в нашій країні було вчення марксизму-ленінізму. Марксизм-ленінізм став ідеологією народних мас, їх світоглядом, основним фактором ідейного й політичного виховання трудящих.

Успіхи соціалістичного будівництва, небачений трудовий героїзм народу, його патріотизм і інтернаціоналізм є марксистсько-ленінські ідеї, втілені в життя, в живу дійсність, у свідомість мас.

Великі господарські і культурні звершення дали людству приклад перебування всіх сторін суспільного життя на засадах соціалізму і ствердили науковий комунізм у його реальності, втілений у нових суспільних відносинах.

Досвід планового, наукового ведення соціалістичного господарства дав можливість зробити планування чітким, виразним, обмеженим рамками певного часу для розв'язання певних економічних соціальних і культурних завдань. У п'ятирічних планах уособлювались гігантські кроки руху нашого народу по шляху соціалізму і комунізму. Кожен з них означав не лише перемогу, а й становив етап героїчної історії нашого народу, нашої країни. П'ятирічки стали життєвою основою, організуючим фактором діяння і буття радянських людей, виразником науковості політики партії і держави, морально-політичним чинником, що своїм впливом згуртував комуністичний і прогресивний рух світу навколо Радянського Союзу. В результаті здійснення першого, другого і частини третього, перерваного світовою війною, п'ятирічних планів було розв'язано велетенське за своїми масштабами завдання. Радянський Союз вступив у смугу завершення будівництва соціалізму і поступового переходу до комунізму.

Переборюючи труднощі, на непроторованих шляхах будівництва нового життя, Країна Рад упевнено крокувала вперед. Але імперіалістичних хижаків ніколи не залишали мрії перешкодити нам, зірвати наші плани мирного будівництва. Найбільш агресивною антирадянською силою в 30-і роки став вигодований капіталістичними країнами і, насамперед Англією і США, німецький фашизм, ударна сила імперіалізму, який у червні 1941 р. віроломно зірвав будівництво соціалізму і комунізму. Над країною нависла грізна небезпека. Наш народ вдруге піднявся на захист завоювань революції. Від наслідків Великої Вітчизняної війни залежало майбутнє соціалізму, майбутнє всього людства.

Партія і її ЦК мобілізували всі сили країни на розгром ворога. В армії, у тилу, в партизанських загонах і в підпіллі, молоді й старі, чоловіки і жінки, люди різних професій і звань вели самовіддану, героїчну боротьбу за свободу і незалежність своєї соціалістичної Вітчизни.

Ціною великих втрат, розорення і страждань (під час війни загинуло понад 20 млн. чоловік, зруйновано і пограбовано понад 1700 міст, спалено понад 70 тис. сіл, знищено близько 32 тис. промислових підприємств, пограбовано 98 тис. колгоспів, радгоспів і МТС і т. д.), в результаті небаченого героїчного опору, на першому етапі, а потім наступальних нищівних ударів по ворогу радянський народ і його армія перемогли, поставили ворожі орди на коліна безумовної капітуляції. Натхненників і організаторів нечуваних злодіянь і масового винищення людей — фашистських верховодів засудив невмолимий суд справедливості.

У війні переміг соціалізм, наш державний і суспільний лад, продемонструвавши цим свої незаперечні переваги перед буржуазним ладом, перед капіталізмом. Збройні сили соціалізму показали на полі бою свої переваги над збройними силами фашизму. Радянський народ, перемігши ворога і відстоявши свою незалежність, зберіг СРСР як оплот світової соціалістичної революції та миру, завдав разючого удару всьому імперіалізмові, створив сприятливі умови для розвитку революції в ряді країн, допоміг поневоленим народам звільнитися від фашистської неволі і стати на шлях соціалізму, плідно вплинув на могутнє піднесення національно-визвольного руху народів колоній і напівколоній. В результаті переможного завершення Великої Вітчизняної війни соціалізм вийшов за межі однієї країни, утворилась світова система соціалізму, що справляє тепер вирішальний вплив на розвиток людства.

Одним з вирішальних факторів нашої перемоги була соціалістична дружба народів нашої країни, незламна єдність соціалістичних націй. Небачені досі відносини між народами і націями склались і загартувались у революції, у період громадянської війни, в ході соціалістичного будівництва. Вони стали однією з основних закономірностей розвитку багатонаціонального радянського суспільства. Радянський патріотизм і соціалістичний інтернаціоналізм, породжені революцією і соціалізмом, перетворились в особливість моралі радянської людини, у рису її світогляду і діяння. Саме в ході війни людство переконалось не лише у величезних досягненнях соціалізму щодо розв'язання національного питання, а й у тому, що дружба і братерство між народами є велика сила в боротьбі проти війни і її паліїв.

Ще в ході війни в міру вигнання окупантів відновлювалося соціалістичне будівництво. Знов почали жити і діяти п'ятирічки. Сила соціалістичного ладу виявилась тепер у тому, що в невимовно короткий строк героїчною працею великого багатонаціонального радянського народу, керованого партією, було заліковано рани, заподіяні війною, і країна знову пішла своїм шляхом, шляхом будівництва соціалізму і комунізму. Сила соціалістичного ладу яскраво виявилась і в післявоєнні роки. Накреслення четвертої п'ятирічки (1946—1950 рр.), спрямовані на відбудову потерпілих районів країни, досягнення довоєнного рівня промисловості і сільського господарства, а потім значного його перевершення були здійснені достроково. Уже в 1948 р. обсяг промислового виробництва перевершив довоєнний рівень. За чотири роки і чотири місяці був достроково здійснений п'ятий п'ятирічний план (1951—1956 рр.), внаслідок чого валова продукція всієї промисловості у 1956 р. збільшилась проти 1950 р. на 85%.

Проте порівняно з промисловістю сільське господарство ще відставало і не задовольняло потреб країни в продуктах харчування і в сировині. До цього було чимало причин, в тому числі збитки і руйнування, заподіяні йому під час війни, серйозні недоліки в керівництві ним і хиби в плануванні, незадовільне використання техніки, недостача кваліфікованих кадрів, порушення принципу матеріальної зацікавленості та ряд інших. Були вжиті важливі заходи, щоб підняти сільське господарство. Досить вказати, що в 1954—1955 рр. колгоспи і радгоспи одержали від держави понад 400 тис. тракторів, 227 тис. автомашин, понад 80 тис. комбайнів. У колгоспи було послано понад 120 тис. спеціалістів. В післявоєнний період партія розгорнула велику роботу по прискоренню житлового будівництва для трудящих.

В розвитку соціалізму в післявоєнний час настав новий етап, обумовлений докорінною зміною співвідношення сил соціалізму і капіталізму на світовій арені. Соціалізм став світовою системою. Радянський народ будував соціалізм уже не в одиночку, як до війни, а в співдружності з соціалістичними країнами в єдиному таборі. Якщо раніше одній нашій країні доводилось зброєю протистояти агресивним діям імперіалістів, то тепер їм протистоять об'єднані сили країн світової соціалістичної системи. Радянський Союз встановив і здійснює міжнародні відносини з соціалістичними країнами, як відносини нового типу, засновані на співдружності, братерському співробітництві і взаємодопомозі, щирій підтримці в боротьбі за зміцнення позицій соціалізму і послідовного пролетарського інтернаціоналізму.

Перед нашою країною, як основною і найдосвідченішою силою соціалістичного табору, постали нові завдання в налагодженні міжнародних соціалістичних відносин, а у радянської держави з'явилась нова функція — допомога братнім країнам у будівництві соціалізму. Уже п'ятою п'ятирічкою було передбачено будівництво сотень великих підприємств у цих країнах, виготовлення для них на наших підприємствах обладнання, надання їм технічної допомоги тощо. Народи молодих соціалістичних країн у свою чергу по-братньому допомагали Радянському Союзові. Крім того, країни світової соціалістичної системи подавали економічну, політичну, культурну і науково-технічну допомогу країнам нової національної демократії, всебічно підтримували національно-визвольний рух.

Після успішного здійснення п'ятої п'ятирічки відбувся XX з'їзд КПРС. Він накреслив курс на розгортання комуністичного будівництва в нашій країні. На основі марксистсько-ленінського вчення з'їзд розробив ряд важливих теоретичних проблем, зокрема про форми переходу країни до соціалізму, боротьби проти імперіалізму, про розвиток світового комуністичного руху і пролетарських революцій, про розгортання національно-визвольного руху, питання боротьби проти догматизму, сектанства і ревізіонізму в світовому комуністичному русі, питання, пов'язані з співіснуванням країн з різним соціальним і політичним ладом. Чергові завдання в галузі комуністичного будівництва набули конкретного втілення в затверджених з'їздом директивах по шостому п'ятирічному плану розвитку народного господарства на 1956—1960 рр. Особливе місце у роботі з'їзду зайняло відновлення ленінських норм партійного життя і принципів колективного керівництва, дальшого розширення соціалістичної демократії, суворого дотримання соціалістичної законності і правопорядку. З'їзд рішуче засудив культ особи й породжені ним помилки та перекоєння, накреслив заходи по ліквідації його шкідливих наслідків. У рішенні ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків» (1956 р.) було визначено напрям і характер

цієї роботи, попереджено про недопустимість однобічності в критиці культу особи, а отже і будь-якого приниження величних досягнень, здобутих партією і народом за роки соціалістичного будівництва та їх всевітньо-історичного значення.

XXI позачерговий з'їзд партії відзначив, що соціалізм у нашій країні переміг повністю і остаточно. Семирічний план (1959—1965 рр.), схвалений з'їздом, був важливим кроком на шляхах розгорнутого будівництва комуністичного суспільства. Семирічка передбачала будівництво багатьох великих промислових підприємств, високі темпи розвитку енергетики і удосконалення машинобудування, здійснення в широких масштабах технічного прогресу. В цей період широкого розмаху набрав розвиток ракетної техніки, космічних досліджень, електроніки і т. п. Наша країна вперше в історії вийшла в космос, відкривши еру пізнання Всесвіту.

На XXII з'їзді партії було прийнято нову, третю Програму партії, програму будівництва комунізму, якою визначено основні історичні завдання: створення матеріально-технічної бази комунізму, розвиток комуністичних суспільних відносин і виховання нової людини. Нова Програма партії передбачає втілення в життя найважливішого завдання партії робити «Все в ім'я людини, для блага людини» і розкриває шляхи до здійснення принципу комунізму: «Від кожного — по здібностях, кожному — по потребах».

Здійснюючи нову Програму, розгортаючи комуністичне будівництво, партія приділяла і приділяє виняткову увагу справі розгортання й удосконалення радянської демократії, відновленню і розвитку ленінських норм партійного і державного життя та принципів партійного керівництва, рішуче усуваючи суб'єктивізм і волюнтаризм як явища чужі марксизму-ленінізму, справі наукового керівництва великим процесом творення нового суспільства, нових відносин між людьми, розв'язанню важливих економічних і політичних проблем. У цьому зв'язку важливе значення мали жовтневий і листопадовий (1964 р.) Пленуми ЦК КПРС, які продемонстрували вірність ленінським заповітам і виявили непохитну волю партії розвивати і неухильно додержувати ленінських норм партійного життя та принципів керівництва.

В ході соціалістичного будівництва протягом ряду років сільське господарство, незважаючи на незаперечні його успіхи, відставало від рівня потреб народу і держави. Цьому сприяв суб'єктивізм у підході до розв'язання важливих питань розвитку сільськогосподарського виробництва. Березневий (1965 р.) Пленум ЦК КПРС розробив і схвалив грандіозні заходи, які відкрили нові великі можливості для докорінного піднесення цієї важливої галузі народного господарства.

У боротьбі за побудову комунізму в нашій країні, за утвердження ленінських норм і принципів партійного й державного керівництва, за створення матеріально-технічної бази комунізму, комуністичних суспільних відносин, за створення найбільш сприятливих умов для будівництва комунізму, зміцнення світової системи соціалізму, за зміцнення миру епохальне значення мав XXIII з'їзд КПРС. За визнанням братніх марксистсько-ленінських партій XXIII з'їзд КПРС є подією світового значення.

І в звітній доповіді ЦК КПРС, і в резолюції, схваленій з'їздом, вказувалося, що за звітний період діяльність партії здійснювалась на основі генеральної лінії, визначеної XX—XXI з'їздами, Програмою КПРС і відзначалась великими досягненнями в розвитку економіки, культури і піднесення матеріального добробуту народу. Про це яскраво свідчать дані про виконання основних показників семирічного плану,

першого плану періоду розгорнутого будівництва комунізму. За семирічку побудовано 5,5 тис. великих промислових підприємств. Порівняно з 1958 р. збільшилося машинобудування в 2,4 раза, виробництво електроенергії в 2,2 раза, сталі в 1,7 раза. У сільськогосподарському виробництві у 1966 р. було 1 млн. 700 тис. тракторів, 540 тис. зернозбиральних комбайнів, сотні тисяч інших машин.

Радянський Союз вийшов на передові позиції в дослідженні космосу, в ядерній фізиці, математиці, електроніці, радіотехніці, ракетній техніці, металургії, літакобудуванні та в інших галузях науки і техніки.

За цей час ще більше зміцнилась політична основа радянського суспільства — союз робітничого класу і колгоспного селянства, дружба народів. Утвердились ленінські норми партійного життя і принципи колективного керівництва, науковість у проведенні внутрішньої і зовнішньої політики Радянського Союзу. В ході будівництва соціалізму та комунізму протилежності між містом і селом, між розумовою та фізичною працею поступово усуваються, переростають у суттєву різницю і зовсім зникнуть в умовах комунізму.

XXIII з'їзд зробив великий вклад у справу зміцнення єдності і могутності країн соціалістичної співдружності, світового комуністичного і робітничого руху, для розширення консолідації й активізації світового антиімперіалістичного фронту, викриття підступної, підривної і злочинної агресивної політики імперіалістичних країн, особливо США.

З'їзд схвалив нову п'ятирічку, що становить дальший великий крок уперед на шляху переходу від нижчої до вищої фази комунізму.

В звітній доповіді ЦК Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев відзначив: «Ми з задоволенням можемо відзначити, що новий п'ятирічний план дістає також схвалення і підтримку народів та партій братніх соціалістичних країн. Це додає нам сил, доброго настрою і впевненості. Нову п'ятирічку вітають і схвалюють комуністи і всі наші друзі в капіталістичних країнах, вбачаючи в ній ще один переможний крок на шляху до комунізму. Навіть недоброзичливці і відверті вороги Радянської влади змушені визнати реальність наших планів»¹⁸.

Вороги СРСР і соціалізму, озлоблені всесвітньоісторичними перемогами та всезростаючим впливом СРСР на зміцнення табору соціалізму і антиімперіалістичних сил світу зводять наклепи і чинять всілякі фальсифікації, щоб будь-що принизити історичне значення Жовтневої революції, соціалістичні звершення, здобуті під прапором марксизму-ленізму, під керівництвом КПРС радянським народом. Всупереч прагненням, намаганням ворогів Радянський Союз живе і розквітає як велетень і богатир, що своїм впливом, послідовною боротьбою за мир, за всебічну підтримку і зміцнення світового антиімперіалістичного фронту примушує весь капіталістичний світ здригатись і тремтіти.

До 50-річчя Великого Жовтня соціалізм вступив у новий етап свого розвитку: Радянський Союз розгортає будівництво комунізму, більшість соціалістичних країн завершують будівництво соціалізму. І в цьому великому історичному акті перетворення світу і в переході суспільства з передісторії, якою є класове суспільство, до справжньої історії, де немає класів, провідна роль — роль зачинателя і натхненника належить Великій Жовтневій революції та її завоюванням, славному радянському народові і його ленінській партії. Це розуміють і високо цінують всі марксистсько-ленінські партії, міжнародний робітничий клас, трудящі всього світу. Про це щиро і сердечно говорилося на

¹⁸ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 50.

XXIII з'їзді КПРС делегатами братніх партій. «Радянський народ, прокладаючи шлях для людства і переборюючи безприкладні труднощі,— говорив Янош Кадар,— йде вперед до поставленої перед собою мети, створює комуністичне суспільство. Величні успіхи Радянського Союзу заслужено завоювали найбільше визнання у всього прогресивного людства. Віхами на цьому історичному шляху були XX і XXII з'їзди КПРС. І нинішній XXIII з'їзд... також безсумнівно буде початком і надихаючою силою нового піднесення»¹⁹.

Нашій партії, світовому комуністичному рухові, доводилось вести невинну боротьбу не лише проти ідеології і політики імперіалістичних хижаків, а й проти зрадників та відступників у своїх лавах — меншовиків, троцькістів, опортуністів II Інтернаціоналу і т. п., які врешті ставали резервом імперіалістів у їх антикомуністичних антирадянських діях. І це неминуче, бо світ розколовся на два протилежні табори — соціалістичний і капіталістичний, і є лише два шляхи розвитку суспільства — соціалізм, або капіталізм. Третього шляху немає і не може бути.

За сучасних умов небезпечним і шкідливим для світового табору соціалізму, комуністичного і робітничого руху, для єдності прогресивних антиімперіалістичних сил світу є відступництво і зрада Мао Цзе-дуна і його групи, які стали на шлях брехливої антирадянської пропаганди і підступних антирадянських дій. Є у французів мудре прислів'я, яке слушне в даному разі: «Можна розбити термометр, але цим не зменшиш температуру».

Мао Цзе-дун і його група боротьбу проти імперіалізму підмінили боротьбою проти СРСР та інших соціалістичних країн, проти КПРС і світового комуністичного руху. З своєю авантюристичною псевдореволюційністю вони фактично стали на шлях антикомунізму, на шлях великодержавного шовінізму і націоналізму, ведуть руйніщну діяльність, підривають антиімперіалістичні сили, єдність і згуртованість сил світового соціалізму. Діяльність групи Мао Цзе-дуна завдає чимало шкоди соціалізму, світовому антиімперіалістичному таборові. Але їх політика, як і політика їхніх попередників, що виступали проти СРСР і КПРС, намагались розколоти єдність світового комуністичного руху, приречена на провал. КПРС і Радянський Союз, вірні принципам марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму завжди стояли і стоять на боці народів, що борються за визволення і прогрес, допомагали їм допомагають матеріально й морально розвитку і зміцненню світової системи соціалізму, комуністичного і робітничого руху, національно-визвольного руху. Велику допомогу Радянський Союз подає героїчному в'єтнамському народу, що бореться проти американських загарбників, волелюбному арабському народу, що бореться проти прямої агресії Ізраїлю.

П'ятдесятиріччя Великої Жовтневої соціалістичної революції знаменується торжеством ідей комунізму, великими перемогами комунізму. Разом з нами цим пишаються наші близькі і щирі друзі за межами Радянської країни.

* * *

Минуло лише півстоліття відтоді, як перемогла Велика Жовтнева соціалістична революція. Час з погляду історичного невеликий. А якщо врахувати, що за ці п'ятдесят років довелося пережити дві кровопролитні війни, відновити зруйноване ними господарство, вести боротьбу проти підірваних дій ворожих сил всередині нашої країни, відбивати

¹⁹ Газ. «Правда», 1 квітня 1966 р.

провокаційні та інші злочинні дії імперіалістичних хижаків — то справи, звершені великим радянським народом, справді епохальні й величні.

Силою, що забезпечила перемогу революції і соціалізму в нашій країні є Комуністична партія створена й очолена, вихована й загартована в боях проти ворогів марксизму Володимиром Іллічем Леніним. Вона ввібрала в себе все найкраще й найцінніше у світовому робітничому русі, перетворилась на найбільш досвідчений, загартований і переродивий загін борців за соціалізм. Більшовицька партія поклала початок сучасного світового комуністичного руху. Без її багатющого досвіду революційний шлях міжнародного пролетаріату був би більш тяжким і тривалим.

Ленінська партія більшовиків політично організувала робітничий клас і весь наш народ, ідейно озброїла, очолила боротьбу і справді перевернула стару царську Росію, поставила її на шлях комуністичної цивілізації. В. І. Ленін як геніальний теоретик озброїв нашу партію як наукою про шляхи і умови перемоги революції, так і наукою про будівництво соціалізму і комунізму в нашій країні. В. І. Ленін як великий діалектик навчив партію більшовиків революційної майстерності, умінню розглядати всяке положення, всяке суспільне явище «тільки (а) історично; (б) тільки в зв'язку з іншими; (в) тільки в зв'язку з конкретним досвідом історії»²⁰. Як революційний марксист В. І. Ленін навчив партію розуміти суть, а не букву марксизму, творчо застосовувати і розвивати його, викривати і рішуче боротися з догматизмом і сектантством, ревізіонізмом і опортунізмом, рішуче виступати проти будь-якого викривлення пролетарської теорії і практики.

Ленін заповідав партії як зіницю ока берегти єдність і монолітність своїх лав, нещадно боротись проти фракціонерів і розкольників як у своїх лавах, так і в лавах світового комуністичного руху, в який би одяг вони не вбирались і під яким би гаслом не виступали. Цю заповідь Леніна наша партія береже як зіницю ока і вважає її одним з основних законів свого розвитку. Ленін учив зберігати й розвивати високу ідейність і безкомпромісність у боротьбі проти буржуазної ідеології. Наша партія вважала і вважає це завдання першочерговим і найважливішим доти, доки на земній кулі існує капіталізм.

Ленін створив ленінізм, новий, вищий етап марксизму, вічно живе джерело революційної думки і революційної дії. Під прапором ленінізму наша партія здійснила революцію і побудувала соціалізм, боролась проти ворогів і перемагала їх. Під цим прапором вона веде радянський народ шляхом комунізму, бореться за єдність соціалістичного табору, світового комуністичного і робітничого руху.

Титанічна діяльність КПРС по будівництву соціалізму, її творча внутрішня і зовнішня політика становлять неоцінений вклад у теорію і практику марксизму-ленінізму, його дальший розвиток.

Величезні досягнення радянського народу за 50 років в усіх галузях життя, міжнародне значення Великого Жовтня, керівна роль Комуністичної партії знайшли своє всебічне і глибоке висвітлення й оцінку в історичних тезах ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції».

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 200.

Т. М. КОЛІШЕР

VI З'ІЗД ПАРТІЇ І БОРОТЬБА БІЛЬШОВИКІВ УКРАЇНИ ЗА ЗДІЙСНЕННЯ ЙОГО РІШЕНЬ

Визначне місце в історії нашої партії належить VI з'їздові РСДРП(б), рішення якого націлили партію, робітничий клас і бідніше селянство на збройне повстання, на повалення влади буржуазії і встановлення диктатури пролетаріату.

Напередодні з'їзду обстановка в країні була складною. Липневі події в Петрограді перервали мирний розвиток революції. Почався розгул контрреволюційних сил. У ніч на 5 липня юнкери розгромили приміщення редакції «Правди». Згодом було здійснено напад на палац Кшесинської, де розміщались Центральний і Петроградський комітети партії. Тимчасовий уряд виніс постанову про арешт В. І. Леніна. Вождю партії загрожувала небезпека. Центральний Комітет зобов'язав Володимира Ілліча перейти на нелегальне становище. Хвиля контрреволюційного розгулу прокотилася і по Україні. У Києві юнкери й казаки розгромили приміщення місцевого комітету РСДРП(б), редакцію більшовицької газети «Голос социал-демократа» і кіоск, де продавали цю газету. Кілька активних членів більшовицької організації було заарештовано. Арешти більшовиків відбулися також у Горлівсько-Щербинівському районі Донбасу, Юзівці, Краматорську. У Севастополі було розгромлено приміщення комітету РСДРП(б), контрреволюціонери вдалися до фізичної розправи над більшовиками¹. Зазнавали переслідувань більшовики Харкова, Павлограда, Кам'янського та інших міст України. Особливо важко було працювати армійським більшовицьким організаціям Південно-Західного і Румунського фронтів. Тут лютували воєнно-польові суди, які виносили найсуворіші вироки особам, запідозреним у прихильності до більшовизму.

Тимчасовий уряд, переслідуючи більшовиків, одночасно посилив свій наступ проти національно-визвольного руху українського народу. Напередодні липневих днів у Києві закінчилися переговори Центральної ради з урядовою делегацією, очолюваною Керенським. Тимчасовий уряд визнав Генеральний секретаріат Ради своїм органом на Україні і обіцяв йому в майбутньому деякі автономні права. Однак незабаром Керенський відмовився від своїх обіцянок, залишивши за Генеральним секретаріатом лише права виконавчого органу Тимчасового уряду на Україні. Проте, що єдиною, причому «твердою» владою на Україні є саме Тимчасовий уряд, було продемонстровано Центральній раді 26 липня, коли урядові війська вчинили криваву розправу над її першим національним полком ім. Богдана Хмельницького. Проте лідери Центральної ради не наважились на розрив з правлячою верхівкою російської буржуазії, а продовжували докладати всіх зусиль, щоб стримати революційний порив народних мас.

Цькування і провокації не залякали більшовиків України. Липневі події у Петрограді були в центрі уваги комітетів РСДРП(б), партійних зборів, засідань більшовицьких фракцій Рад, мітингів робітників і сол-

¹ Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції, К., 1957, стор. 537.

датів. 6 липня це питання обговорили більшовики Катеринослава і Харкова, 7 липня — Києва, 8 липня — Чернігова і Юзівки та ін.²

Більшовики проводили велику агітаційно-масову роботу серед трудящих, розкриваючи класову суть липневих подій. На сторінках більшовицьких газет було опубліковано багато статей на захист вождя трудящих, про його роль у житті партії і в розвитку революції, присвячених становищу, що склалося у країні, перспективам дальшої боротьби партії. За липень—серпень 1917 р. газети «Пролетарий», «Звезда», «Донецкий пролетарий» (Луганськ), «Голос социал-демократа» вмістили десять статей Володимира Ілліча, серед них такі: «На що могли розраховувати кадети, виходячи з міністерства?», «Фрази і факти», «Криза насувається, розруха зростає», листи до редакцій «Пролетарское дело» і «Новой жизни», «Три кризи», «Початок бонапартизму» та ін. Сама лише газета харківський «Пролетарий» у липні—серпні 1917 р. вмістила понад 16 статей, присвячених В. І. Леніну.

Більшовики України організовували мітинги і збори робітників та солдатів, на яких розповідали про політичне становище в країні, завдання партії, діяльність В. І. Леніна. Так, 28 липня в Катеринославі перед робітниками виступив Г. І. Петровський з лекцією про політичне становище, що склалось в зв'язку з липневими подіями³.

Липневі події змінили політичну обстановку в країні. Контрреволюційна буржуазія при допомозі угодовців здобула тимчасову перемогу. Нові умови вимагали від партії зміни революційної тактики, лозунгів, форм і методів боротьби.

Нову тактичну лінію боротьби партії за перемогу соціалістичної революції виробив В. І. Ленін. У своїх статтях «Політичне становище», «До лозунгів», «Уроки революції», «Три кризи» та ін. він дав глибокий і всебічний аналіз політичних змін, що протягом кількох днів відбулися у країні, показав нову розстановку класових сил і, виходячи з цього, накреслив відповідну тактику, яка мала на меті перехід влади в руки пролетаріату. В. І. Ленін вказав, що двовладдя, яке існувало в Росії з моменту перемоги Лютневої революції, кінчилося. Вся повнота влади перейшла до рук буржуазії, яка готується до громадянської війни проти пролетаріату і біднішого селянства. «Всякі надії на мирний розвиток російської революції зникли остаточно,— писав В. І. Ленін.— Об'єктивне становище: або перемога військової диктатури до кінця, або перемога збройного повстання робітників, яка можлива тільки в разі збігу його з глибоким масовим піднесенням проти уряду і проти буржуазії на ґрунті економічної розрухи і затягування війни»⁴.

В зв'язку із зміною політичної обстановки, зрадою угодовських партій, що перетворили Ради у безвольний придатак буржуазної влади, Володимир Ілліч запропонував зняти лозунг «Вся влада Радам!», який в нових умовах об'єктивно був би обманом народу, прищеплюванням йому ілюзії, ніби ці органи за існуючих умов здатні ще взяти владу в свої руки. Але зняття лозунга було тимчасовим. «Ради,— вчив Володимир Ілліч,— можуть і повинні будуть з'явитися в цій новій революції, але не теперішні Ради, не органи угодовства з буржуазією, а органи революційної боротьби з нею»⁵.

² Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов, К., 1957, стор. 417, 488, 556, 693, 752.

³ Газ. «Звезда», 1 серпня 1917 р.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 155.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 166—167.

Розроблена В. І. Леніним програма дій була покладена в основу рішень VI з'їзду партії. Скликанню його передувала велика підготовча робота.

На Україні, як і по всій країні, в період підготовки до з'їзду пройшли партійні конференції. В середині липня у Києві відбулася обласна конференція РСДРП(б) Південно-Західного краю, на якій делегати з правом ухвального голосу представляли 7297 членів партії⁶. Учасники її обрали обласний партійний комітет, під керівництвом якого перебували організації Чернігівської, Полтавської, Київської, Волинської, Кам'янець-Подільської і Херсонської губерній. З 13 по 15 липня у Катеринославі працювала обласна партійна конференція Донецько-Криворізького басейну, на яку прибули представники від 13 648 членів партії⁷. Для керівництва партійною роботою в Донбасі і Криворіжжі на конференції було обрано обласний комітет РСДРП(б). Утворення цих двох партійних центрів становило важливий крок на шляху згуртування більшовицьких організацій України, де напередодні VI з'їзду в партії налічувалось близько 33 тис. комуністів⁸.

22 липня відбулася загальноміська партійна конференція Катеринослава, яка схвалила скликання з'їзду і обрала делегатами на нього Б. А. Ройзенмана, М. В. Копилова, Я. А. Епштейна (Яковлева)⁹. 23 липня на екстреному засіданні загальноміської конференції київських більшовиків делегатом на з'їзд було висунуто А. В. Іванова¹⁰. 24 липня питання про скликання VI з'їзду РСДРП(б) стояло на порядку денному загальноміської конференції більшовиків Харкова. В ході її обговорювались поточний момент і питання про можливість об'єднання з іншими партіями, за винятком тих, які на ділі не покінчили з оборонством. Делегатами з'їзду від харківської організації було обрано Ф. А. Сергеева (Артема) і О. В. Сурика (Ємельянова)¹¹. Від Луганської — К. Є. Ворошилова і А. З. Каменського¹². Вибори делегатів на VI з'їзді пройшли і в інших партійних організаціях України¹³.

Всього більшовики України послали на з'їзд 15 делегатів з правом ухвального голосу і двох з правом дорадчого¹⁴.

VI з'їзд РСДРП(б) відкрився 26 липня 1917 р. в Петрограді. На ньому були присутні 157 делегатів з ухвальним голосом і 110 з дорадчим. Першим питанням порядку денного був звіт Центрального Комітету, з політичним звітом ЦК виступив Й. В. Сталін, про організаційну роботу ЦК доповів з'їздові Я. М. Свердлов. Більшість делегатів позитивно оцінила загальний напрям роботи керівного органу партії. В звіт-

⁶ Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.), стор. 667.

⁷ Там же, стор. 394.

⁸ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1964, стор. 174.

⁹ Газ. «Звезда», 25 липня 1917 р.

¹⁰ Газ. «Голос социал-демократа», 25 липня 1917 р.

¹¹ Газ. «Пролетарий», 26 липня 1917 р.

¹² Газ. «Донецкий пролетарий» (Луганськ), 18 липня 1917 р.

¹³ Шестой съезд РСДРП (большевилов). Протоколы, М., 1958, стор. 303—504.

¹⁴ З дорадчим голосом у роботі з'їзду взяли участь Г. Н. Мельничанський — делегат від партійної організації Маріуполя, Павлограда, Парамонівського і Свиначівського рудників (див. П. Л. В а р г а т ю к. Виникнення і розвиток більшовицьких організацій Донбасу. «Український історичний журнал», 1965, № 1, стор. 28) та делегат від Полтави, де ще існувала об'єднана організація. Б. І. Корольов помилково зазначає, що на з'їзді з дорадчим голосом був ще представник від Миколаївської організації РСДРП. (Див. Б. І. Корольов. VI з'їзд РСДРП(б) та зміцнення більшовицьких організацій України, журн. «Комуніст України», 1962, № 7, стор. 73). Справа в тому, що в роботі з'їзду взяв участь В. І. Єрмошенко — делегат Миколаївської організації Самарської губернії. (Див. Шестой съезд РСДРП (большевилов), стор. 307).

ній доповіді відзначалось організаційне зміцнення і кількісне зростання рядів РСДРП(б). Більшовицька партія за період, що минув після VII Всеросійської (Квітневої) конференції зросла в три рази, і на час з'їзду кількість її членів становила близько 240 тис. чоловік. У тому числі в складі партійних об'єднань України, зокрема Донбасу і району Києва, на кінець липня налічувалося відповідно 16 і близько 10 тис. членів партії¹⁵. З'їзд затвердив звіт ЦК РСДРП(б) і схвалив його роботу по керівництву політичними виступами робітничого класу.

Делегати заслухали 19 доповідей з місць, в яких наводились численні факти зростання рядів більшовицької партії, посилення її впливу й авторитету в робітничих організаціях, успіхів у боротьбі більшовиків за маси. Про зростання партійної діяльності в Донецько-Криворізькому басейні доповіли з'їзду А. З. Каменський і Я. А. Епштейн. Спочатку передбачалися також виступи делегатів Києва і Одеси, але, очевидно, в процесі роботи з'їзду ці доповіді, як і ряд інших, були зняті. Від партійної організації Румунського фронту виступив П. М. Мостовенко.

Делегат від Донбасу А. З. Каменський розповів про форми роботи більшовиків у масах, про видання більшовицьких газет, їх популярність і авторитет серед робітників. «Переважаючий вплив,— заявив А. З. Каменський,— всюди мають більшовики і маса до них прислухається. Резолюції в робітничих організаціях проходять більшовицькі»¹⁶. Про такі факти, про велику видавничу роботу партійної організації Донбасу говорив і Я. А. Епштейн. Представники донецького пролетаріату розповіли про тяжке матеріальне становище трудящих басейну, їх боротьбу проти саботажу підприємців. «Були випадки, коли доводилось брати заводи під контроль робітників,— зазначав А. З. Каменський.— Один з заводів мав зупинитися через відсутність матеріалів, але робітники дістали до 600 вагонів всього необхідного, роботи на заводі тривали»¹⁷.

Дуже важливою в той час була для українських партійних організацій проблема кадрів,— не вистачало добре досвідчених партійних організаторів, пропагандистів і агітаторів. У своєму виступі Я. А. Епштейн говорив: «В масі схильність до більшовизму, але дуже мало працівників... У наш район треба послати старих, досвідчених партійних працівників»¹⁸. ЦК РСДРП(б) задовольнив цю просьбу українських більшовиків. Після VI з'їзду в промислові центри України — Донбас, Харків, Одесу було направлено 33 партійці¹⁹, яким доручалось разом з представниками місцевих організацій проводити роботу по перетворенню в життя партійних рішень, готувати маси до збройного повстання.

У зв'язку з тим, що вислухати всіх посланців місцевих парторганізацій не було можливості, ще напередодні відкриття з'їзду, 25 липня, на окремій нараді делегатів Організаційне бюро по скликанню з'їзду запропонувало всім присутнім заповнити опитні листки, коротко висвітливши діяльність своїх організацій в основному з часу, який минув після Квітневої конференції РСДРП(б). Збереглося дев'ять таких листків, заповнених делегатами більшовицьких організацій України, зокрема Харкова, Щербинівки, Микитівки, Білянських копей, Катеринослава, Нелеповки, Одеси, Горлівсько-Щербинівської і Макіївсько-Юзівсько-Петровської районних організацій. В них розповідалось про діяльність більшовиків у Радах, профспілках, органах місцевого само-

¹⁵ Шестой съезд РСДРП(большевиков), стор. 36.

¹⁶ Там же, стор. 51.

¹⁷ Там же, стор. 52.

¹⁸ Там же, стор. 92—93.

¹⁹ История гражданской войны в СССР, т. III, М., 1947, стор. 51.

врядування, про їх боротьбу за маси. Ці документи відображають становище партії після липневих днів, ослаблення падіння впливу меншовиків і есерів серед трудящих, які на власному досвіді переконувалися у зрадницькій ролі угодовців.

Палкі дебати розгорнулись на з'їзді під час обговорення доповіді Й. В. Сталіна про політичне становище в країні, про характер нової революції і союзників пролетаріату в ній. У резолюції, схваленій з'їздом, вказувалося: «Тепер мирний розвиток і безболісний перехід влади до Рад стали неможливі, бо влада вже перейшла на ділі в руки контрреволюційної буржуазії»²⁰. Виходячи з цього і керуючись вказівками В. І. Леніна, з'їзд тимчасово зняв лозунг «Вся влада Радам!», підкресливши, що основним тепер у роботі партії є пропаганда і підготовка збройного повстання, успіх якого можливий лише при союзі пролетаріату з біднішим селянством. Було дано рішучу відсіч Бухаріну і Преображенському, які виступили проти курсу партії на збройне повстання, заперечували можливість перемоги соціалістичної революції в Росії.

З'їзд обговорив і схвалив економічну платформу партії. В резолюції «Про економічне становище» відзначалося, що країна переживає глибоку економічну кризу, єдиним виходом з якої є перехід державної влади в руки пролетаріату і біднішого селянства, встановлення диктатури пролетаріату. Тільки за цих умов можна буде врятувати країну за допомогою таких революційних заходів, як конфіскація поміщицьких володінь і націоналізація всієї землі, банків і важкої промисловості, встановлення робітничого контролю над виробництвом і розподілом і т. п.

В справі завоювання широких народних мас на свій бік важливе значення мала робота партії в професійних спілках, серед молоді, що знайшло своє відбиття в резолюціях з цього питання. З'їзд прийняв новий Статут партії. Делегати висловилися також проти будь-якого єднання з меншовиками-оборонцями, відзначивши, що можна об'єднатися тільки з меншовиками-інтернаціоналістами, які на ділі порвуть з оборонцями. На з'їзді було обрано Центральний Комітет РСДРП(б) на чолі з В. І. Леніним — бойовий штаб підготовки збройного повстання в країні. Керуючись ленінськими вказівками, рішеннями VI з'їзду, більшовицької організації України під проводом ЦК РСДРП(б) розгорнули енергійну діяльність по підготовці мас до збройного повстання. Рішення партії обговорювались в партійних комітетах, на конференціях і зборах, де з доповідями, як правило, виступали делегати з'їзду.

6 серпня на загальноміській конференції більшовиків Києва учасники VI з'їзду РСДРП(б) А. В. Іванов і Є. Б. Бош розповіли про його роботу. Конференція схвалила політичну лінію, прийнятую з'їздом, і палко вітала ЦК РСДРП(б), вождя партії В. І. Леніна. У резолюції киян вказувалося «докласти усіх зусиль до того, щоб привести київський пролетаріат і київський гарнізон у повну бойову готовність... не допустити торжества кадетсько-октябристської контрреволюції, яка з кожним днем дедалі більше й більше нахабніє»²¹.

11 серпня з доповіддю про VI з'їзд РСДРП(б) перед більшовиками Катеринослава виступив Я. А. Епштейн. Дебати по доповіді катеринославці продовжили 17 серпня. Схваливши роботу з'їзду, вони вирішили широко пропагувати його рішення.

Протягом двох днів, 11 і 12 серпня, обговорювали більшовики Юзівки доповідь делегата Я. В. Залмаєва. Матеріали VI з'їзду обговорювались також в Макиївсько-Юзівсько-Петровській та інших організа-

²⁰ Шестой съезд РСДРП(большевиков), стор. 256.

²¹ Газ. «Голос социал-демократа», 13 серпня 1917 р.

ціях Донбасу. Перед луганськими більшовиками виступив делегат К. Є. Ворошилов. Питання про з'їзд і пропаганду його рішень було включене у порядок денний першої конференції більшовиків Херсонської губернії, яка працювала в Одесі 26—27 вересня 1917 р. 30 вересня настанови партії обговорили і одностайно приєдналися до них і загально-міські збори одеських більшовиків. У їх резолюції вказувалося: «Одеська організація визнає своїм центральним органом обраний на VI з'їзді партії ЦК і підкоряється прийнятому на цьому з'їзді партійному Статуту»²².

Важливу роль у пропаганді серед трудящих ленінських настанов на збройне повстання, партійної лінії відіграла місцева більшовицька преса. На сторінках більшовицьких органів, що виходили на Україні, починаючи з 2 серпня 1917 р., регулярно публікувалися резолюції з'їзду, кореспонденції про його роботу, статті керівних партійних працівників.

В період підготовки трудящих мас до збройного повстання зросли вплив і авторитет більшовицької партії. У ряді міст і населених пунктів України створювалися нові партійні організації. Так, у серпні 1917 р. почала діяти організація РСДРП(б) на ст. Дебальцеве. Велику допомогу дебальцевським робітникам подав Луганський комітет партії. За його дорученням в Дебальцеве прибув І. З. Каменський, який виступив перед робітниками з доповіддю.

У жовтні 1917 р. було створено більшовицький осередок на ст. Ясинувата²³, який на перших організаційних зборах звернувся до Катеринославського комітету РСДРП(б) з проханням надіслати тексти лекцій для підготовки агітаторів. Протягом серпня—жовтня 1917 р. більшовицькі організації почали діяти в Бердянську, Проскуріві, Керчі, Ялті, на ст. Попасній та в інших місцях²⁴.

Про силу і організованість РСДРП(б) свідчить кількісне зростання її рядів на Україні у висвітлюваний період. Тільки у Катеринославській губернії на 1 жовтня 1917 р. налічувалось близько 22 тис. членів партії. У своєму листі до ЦК РСДРП(б) від 2 жовтня керівник херсонських більшовиків В. Липшиць писав, що вже в перший день існування у місті самостійної більшовицької організації заяви про вступ до партії подали близько 50 робітників, а протягом тижня 120 херсонських пролетарів стали членами ленінської партії²⁵. Всього ж в більшовицьких організаціях України в період безпосередньої підготовки Жовтневої революції перебувало понад 48 тис. комуністів²⁶.

Після VI з'їзду РСДРП(б) завершився процес розмежування більшовиків з меншовиками в об'єднаних організаціях. У серпні-вересні 1917 р. було створено самостійні більшовицькі осередки в Полтаві, Єлисаветграді, Херсоні, Кременчуці, Бердянську, Бахмуті, Євпаторії. В Одесі*, Миколаєві та деяких інших містах більшовики, вийшовши з об'єднаних організацій, де вони працювали з меншовиками-оборон-

²² Газ. «Голос пролетарія», 7 жовтня 1917 р.

²³ Газ. «Звезда», 15 жовтня 1917 р.

²⁴ Большевистские организации Украины (март—ноябрь 1917), стор. 871, 873.

²⁵ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (март—октябрь 1917 г.). Сборник документов, М., 1957, стор. 310.

²⁶ Цифра ця мінімальна. Автору невідомий кількісний склад багатьох більшовицьких організацій Румунського фронту, зокрема VIII армії, і Чорноморського флоту.

В літературі зустрічаються інші дані. Так, Ю. М. Гамрецький у статті «Про чисельний склад більшовиків на Україні в 1917» (Див. «Український історичний журнал», 1962, № 5) наводить цифру понад 42 тис. Проте автор не врахував райони області війська Донського, які тепер входять до складу УРСР, і ряд організацій РСДРП, що в жовтні 1917 р. приєдналися до партії більшовиків,—таких, як Дружківська та ін.

* В Одеській організації РСДРП розкол з оборонцями стався ще в червні.

цями, продовжували співробітничати з меншовиками-інтернаціоналістами, які на ділі визнали платформу РСДРП(б) і рішення VI з'їзду партії. Питання про створення в Одесі окремої більшовицької організації було вирішено тільки 30 вересня. Газета «Голос пролетарія» оголошувалась виключно більшовицькою, з її підзаголовка знімалися слова «орган об'єднаних соціал-демократів-інтернаціоналістів»²⁷. Меншовикам-інтернаціоналістам, які до цього співробітничали в об'єднаній організації, було запропоновано вважати себе членами РСДРП(б). Очевидно, так само відбулося через деякий час злиття більшовиків і меншовиків-інтернаціоналістів у Миколаєві. В документах, датованих груднем, Миколаївська організація називає себе тільки більшовицькою, а не об'єднанням «більшовиків і інтернаціоналістів», як було до середини жовтня 1917 р.²⁸ У вересні утворили самостійні організації, продовжуючи співробітничати з меншовиками-інтернаціоналістами, більшовики Південно-Західного фронту, а також VIII армії Румунського фронту²⁹.

В цей же час різко падає вплив угодовських партій на трудящі маси, які на власному досвіді переконалися у тому, що послідовна революційна практична діяльність більшовиків спрямована на захист їх інтересів. Зрозумівши ганебну зрадницьку роль меншовиків і есерів як прислужників контрреволюційної буржуазії, багато робітників, селян і солдатів України поривали з ними і вступали в ряди партії Леніна. Так, колишній есер — робітник заводу Шодуара в м. Катеринославі І. Л. Пехтерьов у відкритому листі до есерівської партії перед вступом до лав більшовиків писав: «Ей, соціалісти-революціонери, скільки ще ви, торгуючи своїм лозунгом «Землі і волі», будете вести у прірву народ? Чи може це ваша мета?.. Я думаю, — заявляв він, — що всі, хто ще не загубив здорового глузду, зрозуміють мене і підуть за мною. Отже, товариші есери, уходячи до більшовиків, я кажу: «Хай живе революція, хай живе правда. Хай живе революційна соціал-демократія, хай живе більшовизм»³⁰.

Виходячи з рішень VI з'їзду партії, більшовицькі організації України ще активніше повели боротьбу за Ради, за перетворення їх в органи революційної влади. Слід відзначити, що ленінські вказівки про тимчасове зняття лозунгу «Вся влада Радам!», а також нова тактика партії щодо Рад стали відомі більшовикам України, очевидно, тільки на початку серпня. В липні статті В. І. Леніна «Політичне становище», «До лозунгів», де вперше було поставлене це питання, на сторінках українських більшовицьких газет не публікувалися. Ще 26 липня більшовицька фракція Харківської міської думи, йдучи за старим лозунгом «Вся влада Радам!», заявляла: «Революційна влада повинна належати Радам робітничих і солдатських депутатів, бо тільки вони спроможні врятувати країну від загибелі»³¹. Після опублікування ленінських статей, матеріалів VI з'їзду РСДРП(б) і більшовики України почали перетворювати в життя нову лінію партії щодо Рад. Чітка ленінська позиція в цьому питанні була викладена в декларації, яку 21 серпня зачитав на засіданні Харківської Ради від імені більшовицької фракції Ф. А. Сергеев (Артсєм). «Лозунг «Передача влади Радам», — говорилося у декларації, — який пропагувала наша партія і, отже, наші

²⁷ Газ. «Голос пролетарія», 7 жовтня 1917 р.

²⁸ Большевицские организации Украины (март — ноябрь 1917), стор. 831.

²⁹ М. С. Френкин. Революционное движение на Румынском фронте. 1917 — март 1918 гг., М., 1965, стор. 144—145.

³⁰ Газ. «Звезда», 25 серпня 1917 р.

³¹ Газ. «Пролетарий», 28 липня 1917 р.

радянські фракції, був лозунгом мирного розвитку революції, мирного переходу влади від буржуазії до робітників і селян... Правильним лозунгом тепер може бути лише повалення контрреволюційної диктатури буржуазії»³².

В липні лозунг «Вся влада Радам!» не зняли і київські більшовики. 29 липня в резолюції більшовицької фракції в зв'язку з обговоренням питання про ставлення до Тимчасового уряду ще говорилося про те, що Рада пропонує ЦВК Рад робітничих і солдатських депутатів разом з ЦВК Рад селянських депутатів негайно оголосити себе верховною владою і утворити свій революційний уряд³³. У серпні це гасло було знято.

Настанови В. І. Леніна і рішення VI з'їзду РСДРП(б) про зміну тактики партії щодо Рад взяли на озброєння у серпні 1917 р. луганські більшовики. 27 серпня, виступаючи в Луганську перед солдатами, К. Є. Ворошилов різко критикував «помилки радянської більшості, яка упустила час, коли безболісно можна було забрати до рук Рад владу»³⁴. К. Є. Ворошилов закликав присутніх до нещадної боротьби з контрреволюцією.

Щоправда, не всі комітети РСДРП(б) і після VI з'їзду зуміли зайняти чітку позицію в питанні про Ради. Так, Катеринославський більшовицький комітет у своїх зверненнях до трудящих, як і раніше, обстоював необхідність боротьби за передачу влади Радам³⁵. Однак деякі члени цього комітету додержувалися правильної лінії. Так, 20 серпня у катеринославській газеті «Звезда» було опубліковано статтю члена міського комітету РСДРП(б) М. В. Копилова «Наші суперечності», в якій лозунг «Вся влада Радам!» названо «вчорашнім».

Знімаючи цей лозунг, критикуючи угодовські Ради за їх бездіяльність, більшовицькі організації України разом з тим відповідно до ленінських вказівок і рішень VI з'їзду партії боролися за переобрання Рад, звільнення їх з-під впливу угодовців, перехід на бік більшовиків.

Мобілізуючи маси на збройну боротьбу за перемогу соціалістичної революції, партійні організації України використовували муніципальну кампанію, яка пройшла у великих містах в липні — серпні 1917 р. Викриваючи брехливість і неспроможність есеро-меншовицьких виборчих платформ, більшовики під час виборів через пресу, мітинги, збори пропагували лозунги ленінської партії, проводили велику роботу по зміцненню її авторитету серед широких трудящих мас. Незважаючи на підступну діяльність угодовських партій, які майже у всіх містах приборали до своїх рук центральні виборчі комісії, більшовики, спираючись на все зростаючу підтримку трудящих, добилися на виборах значної перемоги. 29 місць з 75 завоювали вони в міській Думі у Луганську³⁶. До Катеринославської міської думи було обрано 12 більшовиків. Успішно для членів РСДРП(б) пройшли також вибори у Добрянці³⁷, Полтаві³⁸ та ряді інших міст.

Готуюсь до рішучої боротьби за встановлення диктатури пролетаріату, більшовики України, виконуючи настанови ЦК партії, розгорнули велику роботу по створенню збройних сил робітничого класу і біднішого селянства. Керуючись ленінською вказівкою про те, що «єдина гарантія свободи і зруйнування царизму до кінця є озброєння проле-

³² Газ. «Известия Юга», 29 серпня 1917 р.

³³ Газ. «Голос социал-демократа», 2 серпня 1917 р.

³⁴ Газ. «Донецкий пролетарий» (Луганськ), 31 серпня 1917 р.

³⁵ Большевицские организации Украины (март — ноябрь 1917 г.), стор. 502.

³⁶ Там же, стор. 571.

³⁷ Там же, стор. 757.

³⁸ Там же, стор. 681.

таріату...»³⁹, більшовики по всій Україні формували нові і зміцнювали вже існуючі загони Червоної гвардії. Восени 1917 р. у київській і харківській Червоній гвардії було близько 3000 бійців, в Одесі — 3200, Катеринославі понад 1000, в Луганську — 800. Були створені загони в Миколаєві, Полтаві, Конотопі, Вінниці, Юзівці, на багатьох рудниках і шахтах Донбасу. Всього ж на жовтень 1917 р. у Червоній гвардії України налічувалось 17 000 бійців⁴⁰.

Питання про Червону гвардію все частіше і частіше виносились на обговорення партійних комітетів і загальних партійних зборів. За пропозицією більшовиків, формуванням червоногвардійських загонів займались безпосередньо Ради, фабзавкоми, профспілки та інші організації робітничого класу. Вдосконалювалась структура Червоної гвардії, діяли районні і міські штаби, червоногвардійці розподілялись по «десятках», «взводах», «сотнях». Велика увага приділялась військовому навчанню. У вільний від роботи час робітники оволодівали військовою майстерністю, вивчали зброю. Особливо важко було з озброєнням. Для того, щоб забезпечити ним бійців у багатьох містах створювався фонд Червоної гвардії. Частина бойової техніки реквізували також у буржуазії, холодну зброю виготовляли самі робітники.

Велику допомогу місцевим більшовикам у цій справі подавав безпосередньо ЦК РСДРП(б), а також створене при ЦК Всеросійське бюро військових організацій, яке відкрило курси інструкторів для підготовки командирів Червоної гвардії.

Тимчасом буржуазія продовжувала свій наступ проти революційних сил. Вона готувалась встановити в країні військову диктатуру на чолі з махровим реакціонером генералом Корніловим. 25 серпня корніловське військо рушило на Петроград.

Перед лицем грізної небезпеки, що нависла над революцією, Центральний Комітет РСДРП(б) на чолі з В. І. Леніним підняв народні маси проти корніловщини. Заколот протягом кількох днів було ліквідовано.

Розгром корніловщини мав величезне значення для дальшого розвитку революції. Вплив меншовиків і есерів, які своєю угодовською політикою фактично породили контрреволюційний заколот, катастрофічно падав. Незмірно зріс серед трудящих авторитет ленінської партії. В цей період здійснюється крутий поворот Рад від угодовства на бік партії більшовиків. На Україні ленінці завойовують більшість у Радах Луганська, Маріуполя, Краматорська, Чистякового, Макіївки, в Горлівсько-Щербинівському районі та інших містах Донбасу. Зміцнилось становище більшовиків у Радах Харкова і Катеринослава, хоч угодовці тут все ще переважали, а також у Полтавській, Новоград-Волинській, Конотопській, Остерській та інших Радах Південно-Західного краю. 8 вересня, вперше за весь час свого існування, більшовицьку резолюцію прийняла Київська Рада робітничих депутатів.

У нових умовах партія знову висунула лозунг «Вся влада Радам!». Однак тепер вже він означав перехід влади до рук Рад не мирним шляхом, а шляхом збройного повстання, повалення Тимчасового уряду. «Принаймні з половини вересня, — писав В. І. Ленін, — цей лозунг *рівнозначний закликові до повстання*»⁴¹.

Готуючись до збройної боротьби проти контрреволюції, більшовики України добилися вирішальних успіхів у завоюванні на свій бік основ-

³⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 283.

⁴⁰ М. Я. Онуфренко, Красная гвардия в борьбе за установление Советской власти на Украине. Автореферат, К., 1955, стор. 6.

⁴¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 154.

них мас робітничого класу. В той час у промисловості країни склалось загрозливе становище. Налякані розмахом революційного руху, капіталісти вдавалися до наймерзніших засобів, щоб викликати передчасний виступ народних мас і потопити революцію в крові. Вони оголошували локаути, влаштовували саботаж, дезорганізували виробництво, прагнучи приректи трудящих на безробіття, «кістлявою рукою голоду» задушити революційний рух. В ці тяжкі для робітничого класу дні лєнінська партія підняла прапор рішучої боротьби проти саботажників і локаутників. Як і вся партія, більшовицькі організації України, керуючись настановами В. І. Леніна, рішеннями VI з'їзду РСДРП(б), посилили боротьбу з метою запровадження на підприємствах робітничого контролю. В більшовицьких газетах, що виходили на Україні, друкується багато матеріалів, присвячених цьому питанню. З ініціативи більшовиків у багатьох великих містах України проходили конференції фабрично-заводських комітетів, на яких обговорювались питання про боротьбу з локаутами і саботажем, про встановлення робітничого контролю над виробництвом.

На основі рішень VI з'їзду розгорнулася широка кампанія по залученню до організації робітничого контролю професійних спілок. За встановлення його висловились ряд найважливіших профспілок Києва, Харкова, Херсона та інших міст України.

Восени 1917 р. боротьба робітників за здійснення контролю над виробництвом набрала масового характеру. Там, де підприємці чинили опір цьому руху, робітники силою брали управління підприємствами в свої руки. Боротьба за робітничий контроль над виробництвом переросла, таким чином, у безпосередню боротьбу за встановлення диктатури пролетаріату. «За нами більшість класу, авангарду революції, авангарду народу, здатного повести за собою маси»⁴²,— писав В. І. Ленін.

Важливою ділянкою в роботі партії по формуванню революційної політичної армії, необхідної для перемоги соціалістичної революції, було завоювання на бік пролетаріату широких мас селянства. Після VI з'їзду РСДРП(б), розгортаючи підготовку до збройного повстання, більшовицькі організації України посилюють свою діяльність на селі. Агітацію і пропаганду серед селян вели партійні організації Катеринослава, Харкова, Києва, Конотопа та інших міст України. Так, восени 1917 р. з допомогою юзівської організації РСДРП(б) були створені більшовицькі осередки в селах Селідове, Авдіївка, Старомихайлівка, Семенівка та ін. Катеринославський комітет допоміг згуртуванню партійних сил у Верхньодніпровському, Павлоградському, Новомосковському та інших повітах Катеринославської губернії. За завданням цього комітету в села Криворіжжя виїжджав М. В. Копилов. Здійснював такі поїздки і Г. І. Петровський. У своїх спогадах він писав: «Влітку 1917 р. мені часто доводилося бувати на селянських мітингах Верхньодніпровського, Новомосковського повітів. Трудові селяни одностайно вимагали землі... День у день наростала боротьба, і в місцевій газеті вже почали з'являтися повідомлення про захоплення селянами поміщицьких земель»⁴³.

В цей час селянський рух охопив всю Україну. Особливо великого розмаху набрав він у Подільській, Волинській, Харківській і Херсонській губерніях. На своїх сходках селяни рішуче вимагали конфіскації поміщицьких володінь, скасування приватної власності на землю. Вони захоплювали й ділили між собою поміщицькі землі й угіддя, сільсько-господарський реманент.

⁴² В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 6.

⁴³ Рассказывают участники Великого Октября, М., 1957, стор. 137.

Більшовики України брали участь у роботі різних селянських зборів, зокрема губернських з'їздів селянських депутатів. Незважаючи на запеклу протидію угодовців і українських буржуазних націоналістів, які керували цими з'їздами, більшовики виступали на них, проголошували свої резолюції. Так, на початку жовтня відбувся з'їзд селян Полтавської губернії, на якому від імені більшовиків виступив представник Петроградської партійної організації. Незважаючи на заперечення угодовської президії з'їзду, він прочитав присутнім працю В. І. Леніна «Відкритий лист до делегатів Всеросійського з'їзду селянських делегатів», яка справила на них, як повідомляв в ЦК партії Полтавський комітет РСДРП(б), велике враження⁴⁴.

Восени 1917 р. швидко зростає вплив лєнінських ідей серед солдатських мас. У листі до Центрального Комітету партії обласний комітет Південно-Західного краю повідомляв, що в багатьох частинах цілі роти на запитання: «Чи є у вас більшовики?» відповіли: «Ми всі більшовики»⁴⁵. Завдяки більшовицькій агітації солдати поступово звільнялися від чаду оборонства, все рішучіше виступали за негайне укладення миру. По фронтах прокотилася могутня хвиля «братання». «Солдати,— писав у жовтні 1917 р. В. І. Ленін,— змучені, солдати босі, солдати голодують, солдати не хочуть воювати заради інтересів капіталістів, не хочуть «терпіти» того, щоб їх угощали тільки красними словами про мир, а на ділі місяцями відтягували (як відтягує Керенський) *пропозицію миру* і справедливого миру, без загарбавь, усім воюючим народам»⁴⁶. Багатотисячні солдатські маси, так само як і маси робітників та селян, все більше переконувалися у необхідності збройної боротьби за повалення буржуазного уряду, перемогу соціалістичної революції.

Величезне значення в справі завоювання трудящих на бік більшовиків мали робота партійних організацій України по проведенню лєнінської програми і політики в національному питанні, викриття великодержавного курсу Тимчасового уряду і зрадницької ролі націоналістичної Центральної ради. Більшовики України послідовно роз'яснювали народним масам, що їх національне визволення нерозривно зв'язане з перемогою соціалістичної революції, що національне питання можна успішно розв'язати тільки при умові переходу влади в країні до пролетаріату і біднішого селянства. Трудящі України, керовані більшовиками, дедалі рішучіше стають під лєнінський прапор інтернаціоналізму і дружби народів, національно-визвольний рух на Україні зливається в єдиний потік з боротьбою робітників і бідніших селян за повалення Тимчасового уряду і встановлення диктатури пролетаріату.

Отже, восени 1917 р. робітничий рух у країні підійшов безпосередньо до проблеми влади. Нова розстановка класових сил свідчила про те, що період мобілізації мас закінчився, в Росії назріла революційна криза. Озброєна настановами Володимира Ілліча Леніна, рішеннями VI з'їзду РСДРП(б) партія підвела трудящих до вирішальних боїв за перемогу соціалістичної революції.

⁴⁴ Переписка Секретаріата ЦК РСДРП(б) с местними партійними організаціями (март — октябрь 1917 г.). Сборник документов, т. I, стор. 371.

⁴⁵ Там же, стор. 237.

⁴⁶ В. І. Л е н і н. Твори, т. 26, стор. 108—109.

Д. М. ФІЛІПЕНКО

ІДЕОЛОГІЧНА ДИВЕРСІЯ ПРОТИ РАДЯНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ДРУЖБИ І СПІВРОБІТНИЦТВА З МОЛОДИМИ НЕЗАЛЕЖНИМИ ДЕРЖАВАМИ

З перших днів існування Радянська держава заявила про свою солідарність з пригнобленими народами всього світу і максимально сприяла їх боротьбі за національне визволення. На сучасному етапі, коли пожежа національно-визвольних революцій охопила цілі континенти, цей принцип ленінської зовнішньої політики набув особливої ваги. XXIII з'їзд КПРС урочисто проголосив: «Комуністична партія Радянського Союзу бачить свій інтернаціональний обов'язок у тому, щоб і надалі робити все для підтримки боротьби народів за остаточне визволення від колоніального і неокolonіального гноблення»¹. Підтримка Радянським Союзом та іншими соціалістичними країнами революційного руху поневолених націй прискорила процес руйнування колишніх колоніальних імперій. Після другої світової війни сфера їх панування різко звузилась. Так, коли в 1919 р. під колоніальним ярмом знемагало 69,2% населення світу, то на кінець 1965 р. під владою колоніалістів залишилося 37 млн. чоловік, тобто близько 1%. Лише за останні п'ять років незалежність здобули 60 млн. чоловік; віднині це вільні громадяни 18 держав².

Характерною рисою сучасної епохи є нездоланий потяг народів, що визволилися, до соціалізму. Це викликає особливе занепокоєння в імперіалістичному таборі. Розробка нових соціологічних доктрин, спроможних протистояти марксистсько-ленінському вченню, сьогодні зводиться імперіалістичними урядами в ранг державної політики. Сучасна буржуазна соціологія виконує урядові замовлення терміново «спорудити ідеологічну греблю проти повені комуністичних ідей»³.

У 1957 р. центральний орган західнонімецької партії ХДС-ХСС «Рейнішер Меркур» виступив з офіціальними рекомендаціями про методи боротьби з марксизмом в нових умовах. Газета настійно вимагала згуртувати всі антикомуністичні сили Заходу і озброїти їх «універсальною доктриною», в якій основні положення діалектичного та історичного матеріалізму Маркса тлумачилися б у вигідному для імперіалістів дусі⁴. Аналіз історико-філософських і економічних трактатів, виданих на Заході в останні роки, свідчить про те, що буржуазна пропаганда працює саме в цьому напрямі. Десь на початку 1960 р. склалася група прихильників так званої теорії «соціалістичного антикомунізму», до

¹ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1966, стор. 23.

² Молоді незалежні держави. Короткий довідник, К., 1964, стор. 10—11; Справочник пропагандиста-міжнародника, М., 1966, стор. 26. Восени 1966 р. на африканському континенті народилися дві нові незалежні держави — Ботсвана і Лесото з загальною кількістю населення 1,3 млн. чоловік.

³ Б. Быховский. Патер Веттер и диалектический материализм, журн. «Новое время», 1957, № 2, стор. 10. У Сполучених Штатах видання літератури такого гатунку здійснюється під контролем Державного департаменту та Інформаційного агентства. (F. Varghoогn. Soviet foreign propaganda, New Jersey, 1964, стор. VIII; W. Kolarz. Communism and colonialism, New York, 1964, стор. IX).

⁴ Б. Быховский. Назв. стаття, стор. 12.

якої ввійшли такі буржуазні соціологи, як Р. Мілон, Ф. Перру, Е. Морен (Франція), Ф. Баргурн, В. Колаж, Ф. Нортторп, Дж. Елліотт (США), А. фон Галлер (Австрія), В. Лякер (Англія) та інші⁵. Значну увагу ця група приділяла питанням історії національно-визвольних рухів і зокрема відносинам Радянських республік з молодими незалежними країнами Азії, Африки та Латинської Америки.

Зважаючи на дедалі зростаючий авторитет Країни Рад у «третьому світі», буржуазні ідеологи відмовилися від лобової атаки на соціалізм і пішли кружними шляхами. В основу винайдені ними схеми покладені фальсифіковані твердження про неможливість здійснення комуністичних ідеалів у сучасній Росії, оскільки, мовляв, КПРС відступилася від марксизму⁶. Нападаючи на комуністів справа, західні автори видають себе за охоронців і реставраторів «справжнього» марксизму. В своїх заявах група Мілона — Елліотта не оригінальна. Ще в 1913 р. В. І. Ленін указував: «Діалектика історії така, що теоретична перемога марксизму змушує ворогів його *переодягатися* марксистами»⁷.

«Американський курс марксизму», підготовлений західними пропагандистами, став одним із засобів ідеологічної диверсії проти СРСР. В ньому синтезовано кілька антирадянських концепцій. З них ми розглянемо такі: концепцію «капіталістичної нетраверсальності» Мілона, в якій автор твердить, що тільки капіталістична економіка може підготувати ґрунт для соціалістичної перебудови африканського суспільства; ідею «координованого додатку» Перру про перетворення молодих незалежних держав в аграрно-сировинні придатки колишніх метрополій; теорію «комуністичного імперіалізму», за якою політика співробітництва СРСР з країнами Африки є нібито прихованою формою «радянського експансіонізму»; і нарешті, декларацію про «переваги» західної допомоги, оскільки, мовляв, Радянський Союз має «обмежений економічний потенціал».

Розглядаючи питання про суспільний і політичний устрій СРСР, представники першої з названих нами категорій радять взагалі відмовитись від наслідування радянського досвіду і орієнтують африканські країни на буржуазну парламентську демократію західного взірця, як найкоротший шлях до «прогресивного соціалізму». Обґрунтовуючи цей висновок, французький публіцист і політик Рене Мілон, автор книжки «Марксизм, комунізм і африканський соціалізм», посилається на працю Маркса «До критики політичної економії», а саме — на її передмову, де міститься виклад закону про визначальну роль способу виробництва в розвитку суспільства. Цитуючи Маркса, він вносить в оригінальний текст істотні особисті «корективи». Довільне жонгливання термінами приводить до перекручення самої ідеї Маркса. В мілонівській інтерпретації закон про зміну суспільних формацій набирає такого вигляду: будь-яка нація на шляху поступального розвитку до соціалізму мусить неминуче пройти стадію капіталістичного оформлення⁸. На думку французького соціолога, єдиним виходом для молодих незалежних афро-азіатських країн є не боротьба проти капіталістичних форм господарювання, а їх прискорений розвиток.

⁵ D. Chisiza. Africa — What Lies Ahead? New York, 1962, стор. 102—103; F. Northrop. The Meeting of East and West, New York, 1959, стор. 465; E. Morin. Après l'illusion du non-avenir, «La NEF», janvier—mars 1962, стор. 89.

⁶ W. Kolarz. Назв. праця, стор. XV; J. Elliott. The Appeal of communism in the Underdeveloped Nations, Iowa, 1962, стор. 114.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 522.

⁸ R. Milon. Marxisme, communisme et socialisme africain, Paris, 1962, стор. 2—14.

Це були перші намітки теорії «капіталістичної нетраверсальності», її чорновий варіант. Він ліг в основу практичних рецептів молодим африканським країнам. Цікаво зазначити, що погляди Рене Мілона, викладені в його книзі, значно відрізняються від попередніх його висловлювань про непохитність французьких колоніальних режимів. Воно й зрозуміло. Після другої світової війни Франція втратила більшість своїх «заморських територій». У 1962 р. прапор свободи замайорів над Алжиром. За цих обставин ризиковано було повертатися до застарілих колоніальних доктрин, і зброєносці імперіалізму почали щодуху вихвалити «економічний експеримент» цивілізованих країн в Африці. Чиновник французької адміністрації в Тунісі, а згодом професор Алжирського університету Роже ле-Турно радив, спираючись на «лікоть Франції, доглядати паростки європейського капіталізму», закладеного в роки колоніального панування. В протилежному разі він пророкував загибель незалежному Алжіру, який, мовляв, ще не народився для сучасного політичного життя⁹. Саме під цим кутом зору і тлумачились Евіанські угоди (березень 1962 р.). Член ЦК компартії Італії Джуліано Пайетта відзначав у 1964 р., що французькі імперіалісти дивилися на «досвід Евіана» як на перший крок у новій колонізаторській політиці «регенерації Африки»¹⁰.

Та всупереч цим пересторогам Алжирська Народна Демократична Республіка існує ось уже п'ять років і її успіхи на шляху некапіталістичного розвитку незаперечні. Алжир зробив правильний вибір. У програмі Національної ради алжирської революції (червень 1962 р.) рекомендувалась «опора на країни соціалістичного табору, на всесвітній рух за мир і роззброєння»¹¹.

Поставивши собі за мету створити на африканському континенті єдиний антикомуністичний блок, буржуазна пропаганда рекомендує пристосувати ідеологію неокolonіалізму до псевдосоціалістичних теорій. Останнім часом посилено рекламується спорідненість двох доктрин — згаданої вище теорії «капіталістичної нетраверсальності» Мілона і «африканського соціалізму» Сенгора¹². Поборники останньої стверджують, що на сучасному етапі країнам, які сприйняли ідеї «африканського соціалізму», не варто прагнути до організації власної капіталістичної бази, їх мусить задовольнити проміжна ціль — стати «складовою частиною виробничого організму Європи». На їх думку, лише так і можна влити животворні сили в «апатичне тіло Африки»¹³. Прихильником цієї теорії у Франції виступає директор Інституту прикладних економічних наук професор Ф. Перру, автор формули «координованого додатку». В Англії і США її частково визнають буржуазні економісти Хансен, Дж. Мейер та їх послідовники.

«Вдалим експериментом» афро-європейської інтеграції буржуазні соціологи вважають створення в лютому 1965 р. на конференції в Нуакшоті (Мавританія) Об'єднаної африко-малагасійської організації

⁹ R. le Toungneau. Evolution politique de l'Afrique du Nord musulmane 1920—1961, Paris, 1962, стор. 33, 311.

¹⁰ Дж. Пайетта. Встречи с новым Алжиром, журн. «Проблемы мира и социализма», 1964, № 3, стор. 77.

¹¹ М. Ахмади. Некоторые проблемы алжирской революции, журн. «Проблемы мира и социализма», 1964, № 3, стор. 93.

¹² Теорію «африканського соціалізму» висунув президент Сенегалу Леопольд Сенгор. Він помилково вважає, що африканське суспільство за своєю природою — безкласове, і тому його соціалістичну трансформацію нібито можна здійснити через державні установи шляхом запровадження рівного розподілу національного продукту між громадянами республіки.

¹³ F. Perroux. L'économie des jeunes nations, Paris, 1962, стор. 37—38.

у складі 13 держав, підпорядкованих французькому диктату¹⁴. Проте подібна інтеграція згубно впливає на розвиток африканських країн. В їх політичному і господарському житті намічається поступове згасання прогресивних тенденцій, виникає загроза консервації родо-племінних і феодальних відносин, індустріалізація економіки стає справою невизначеного майбутнього (десь у межах 150—200 років), у сільському господарстві, як і в попередні роки, домінує монокультурний напрям. Реколонізовані країни — члени нерівноправних союзів і об'єднань знову перетворюються в джерело імперіалістичних надприбутків. Сполучені Штати, Англія та інші західні держави одержують від капіталовкладень у цих країнах близько 6 млрд. доларів на рік¹⁵. З них лівова частка дістається американським нафтовим монополіям¹⁶.

Але закони історії неблаганні. Дедалі більше країн виривається з-під економічної опіки неоколонізаторів, сфера світового капіталістичного господарства неухильно звужується. На XXIII з'їзді КПРС зазначалося: «У таких країнах, як Об'єднана Арабська Республіка, Алжир, Малі, Гвінея, Конго (Браззавіль), Бірма, здійснені серйозні соціальні перетворення. Виганяються чужоземні монополії. Конфіскуються маєтки феодалів і націоналізуються капіталістичні підприємства. Розвивається державний сектор в економіці, здійснюється індустріалізація, проводиться широке соціальне законодавство в інтересах народу»¹⁷.

Події останнього часу в Сирії свідчать не на користь прихильників «координованого додатку»*. Неабияку тривогу викликає у них і політика туніського уряду. Розпропагований у свій час західними соціологами прагматизм Бургіби починає явно дисонувати з ідеями нетраверсалістів**. Економічна програма Туніської Республіки, викладена в чотирирічному плані, передбачає підпорядкування державному секторові ряду провідних галузей промисловості, створення кооперативів у сільському господарстві, обмеження діяльності приватновласницького капіталу до рівня, який би не становив загрози вільному розвитку країни тощо¹⁸.

Гострі суперечності роздирають малагасійський союз. Ряд країн, обурених несправедливістю інтеграції, звертають свої погляди до Радянського Союзу. Міністр закордонних справ Того Джордж Апедо-Ама, виступаючи з промовою з приводу підписання радянсько-тоголезького договору про співробітництво в галузі культури, відзначав важливість дальшого зміцнення і розвитку контактів між СРСР і Того. Він заявляв: «Ми, тоголезці, повинні ретельно вивчати творчий досвід радян-

¹⁴ ОАМО була створена на базі Афро-мальгашського союзу в складі Берега Слонової Кості, Верхньої Вольти, Гамбії, Дагомеї, Мавританії, Малагасійської Республіки, Нігера, Нігерії, Сенегалу, Того, Центрально-Африканської Республіки та ін.

¹⁵ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 20.

¹⁶ Р. Андреасян. Нефть и проблема «взаимозависимости», журн. «Мировая экономика и международные отношения», 1966, № 5, стор. 42—43.

¹⁷ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 22.

* Протягом 1965 р. в Сирії було націоналізовано 126 великих промислових підприємств і 21 електростанцію. Тепер державний сектор охоплює 80% промислового виробництва. Вживаються заходи до прискорення аграрних перетворень. За офіційними даними, з 7 квітня по 15 червня 1966 р. 5104 селянських родини одержали понад 62 тис. га землі. Всього за останні роки у великих землевласників конфісковано 250 тис. га землі (журн. «Новое время», 1966, № 30, стор. 15; журн. «La Syrie Hrabе», 1966, № 15, стор. 17—18).

** Під прагматизмом Бургіби буржуазні соціологи розуміють комплекс економічних і політичних заходів туніського уряду, проведених після завоювання незалежності (1956 р.), який нібито задовольняв інтереси всіх членів суспільства і вів до стирання класових граней.

¹⁸ В. Кобашкин. Тунис, журн. «Политическое самообразование», 1966, № 6.

ського народу. Все, що можна застосувати в наших умовах, слід запозичити в ім'я добробуту народу Того»¹⁹.

Як бачимо, надумана неоколоніалістська теорія «капіталістичної нетраверсальності» — зазнає поразки в багатьох місцях. Досягнення молодих незалежних країн підтверджують правильність висновку Московської наради комуністичних і робітничих партій 1960 р. про те, що колоніальні народи зможуть позбутися експлуатації, злиднів і голоду, ліквідувати вікову відсталість лише на шляху некапіталістичного розвитку²⁰. Теоретичні узагальнення ХХІІІ з'їзду КПРС — це ще один доказ великої сили ленінського передбачення. У 1920 р. на ІІ Конгресі Комінтерну В. І. Ленін говорив, що з перемогою радянської влади в Росії виникає можливість переходу окремих країн до соціалізму, минаючи капіталістичну стадію розвитку²¹. Сьогодні історія знає чимало таких прикладів, і серед них досвід соціалістичного будівництва в СРСР займає окреме місце.

Збагнувши, що філософські просторікування Рене Мілона недостатньо ґрунтовні, щоб спростувати ленінський висновок, буржуазні «знавці» марксизму кинулися на пошуки нових аргументів. Проте в їх картотечі інсинуацій і наклепництва не знайшлося теоретичних новинок, і тоді на поверхню впливла давно вже збанкрутіла ідея про переродження радянського суспільства в державу «комуністичного імперіалізму». Проповідники «соціалістичного антикомунізму» тлумачать, що сьогодні, коли «цивілізаторська місія» західних держав завершується суцільною деколонізацією, Росія, поглинувши свої національні окраїни, приступила до здійснення «ультраекспансіоністських програм у третьому світі»²².

З цих позицій і дається «оцінка» радянської політики дружби і співробітництва з молодими незалежними країнами. Буржуазні автори закликають африканські народи стерегтися Радянського Союзу, тому що нібито його допомога з точки зору політичної небезпечна, а в економічному плані — малоефективна. «Наша ж зовнішня допомога, — проголошує у вступному слові до книги Г. Файса американський історик Вільям Метцґ, — є інтегральною частиною плану збереження демократичних принципів від шалених атак комуністичного блоку»²³. На демагогічні антирадянські заяви буржуазні автори — мастаки, а от спростувати конкретні цифри і факти, що свідчать про незаперечні успіхи радянських республік, про безкорисливу допомогу молодим незалежним країнам, їм не під силу.

Слід зауважити, що серед проповідей «соціалістичного антикомунізму» превалюють більш витончені методи фальсифікації. Винахідники теорії «своєчасного відмежування» економіки національних держав від «згубного» впливу СРСР не заперечують, наприклад, того факту, що Радянський Союз за 50 років набув значного досвіду в «подоланні економічних перешкод», а ось чи є прийнятною для незалежних країн «московська схема» — це вже, мовляв, дискусійне питання, і відповідь на нього залежатиме від правильної оцінки африканської дійсності. Вони безапеляційно заявляють, що «обмеженість природних і людських ресурсів» не дозволить африканським народам використати радянські

¹⁹ Журн. «Азия и Африка сегодня», 1966, № 8, стор. 25.

²⁰ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС ХХІІІ з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 22.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 209.

²² W. Kolarz. Назв. праця, стор. ХІІІ, 137, 139; Bachaga Bualam. Mon pays... la France! Paris, 1962, стор. 224; A. Rubinstein. The Foreign Policy of the Soviet Union, New York, 1960, стор. 376.

²³ H. Feis. Foreign aid and foreign policy, New York, 1964, стор. 1.

методи індустріалізації і штовхає на шлях переважаючого розвитку сільського господарства. Африканська економіка, читаємо у Джеймса Елліотта, повинна базуватись виключно на міжнародній торгівлі, а справа високорозвинутих країн — регламентувати товарообмін і підказувати раціональні плани внутрішнього розвитку²⁴. Інакше кажучи, буржуазні соціологи всіляко прагнуть запламувати ідею індустріалізації Африки і довести, що на сучасному етапі незалежні країни можуть виконувати лише функції «світового села».

Як видно з наведених прикладів, аргументам буржуазних дослідників бракує елементарної правдивості. Загальновідомо, що Африка має невичерпні запаси мінеральної сировини. У післявоєнні роки виявлено значні родовища нафти в Алжирі, Лівії, Нігерії; посиленими темпами іде розробка залізорудних родовищ у Ліберії і Мавританії; в ряді країн при допомозі СРСР почалося освоєння багатих покладів бокситів, марганцевих руд, мінеральних добрив тощо. Докорінних кількісних і якісних змін зазнав і робітничий клас ряду країн Африки. Після другої світової війни кількість людей найманої праці на африканському континенті збільшилася втричі і досягла близько 20 млн. чоловік. Це зростання особливо помітне в тих країнах, уряди яких стали на шлях розвитку державного сектору в економіці (Малі, Гвінея, ОАР, Алжир). Частка кваліфікованих робітників у складі африканського пролетаріату в 1966 р. становила 10% від його загальної кількості²⁵.

Що ж до так званого «радянського експерименту», то ні КПРС, ні Радянський уряд ніколи не вважали досвід соціалістичного будівництва в СРСР універсальною схемою чи шаблоном. В основу розвитку молодих країн покладено не принцип автаркії, тобто одночасного розвитку всіх галузей промисловості в ізолюваному від зовнішнього середовища господарстві, як це намагаються довести західні економісти, а розумне використання досвіду економічного розвитку СРСР і зокрема його національних окраїн. Враховуючи специфіку африканської економіки, радянські вчені прийшли до висновку, що тут непридатний ні принцип автаркії, ні система монокультурного виробництва.

Після завоювання незалежності кожна африканська країна має достатні ресурси для створення національної промисловості. Це не значить, що економічні плани повинні охопити весь сучасний індустріальний комплекс, але є ряд галузей — електрифікація, хімічна промисловість, будівництво сільськогосподарських машин тощо, без яких поступальний рух неможливий. Саме в цьому плані досвід СРСР, безумовно, корисний, і його дедалі ширше використовує визволена Африка. Особливо значних успіхів досягли країни, що стали на шлях некапіталістичного розвитку. Про це свідчить приклад ОАР. Протягом п'ятиріччя 1961—1966 рр. національний доход країни збільшився на 1/3, майже половина його створюється в промисловості. Питома вага «групи А» (виробництво засобів виробництва) в промисловості ОАР становить 41% проти 28% у 1952 р. (рік початку революції). З відсталого аграрного придатку метрополії Об'єднана Арабська Республіка перетворилася в аграрно-індустріальну країну²⁶. За роки національної незалежності була створена металообробна і машинобудівна промисловість в Алжирі. Піднімається на ноги і національна індустрія Гвінейської республіки: у 1966 р. тут вступили в дію два великих об'єкти —

²⁴ N. Drogat. Les pays de la faim, Paris, 1963, стор. 101—106; J. Elliott. Назв. праця, стор. 106.

²⁵ Ю. Оганісян. Рабочее движение в Африке, журн. «Политическое самобразование», 1966, № 6, стор. 115—116.

²⁶ Газ. «Правда», 29 жовтня 1966 р.

текстильна фабрика і металургійний комбінат, де працюватиме 1500 робітників²⁷. У таких країнах як ОАР, Алжир, Малі, Гвінея та інших розвиток економіки здійснюється на принципах соціалістичного планування.

В працях західних соціологів з проблем «деколонізації» набули поширення різноманітні теорії «класового миру». Їх африканські варіанти базуються на твердженні, що експропріація капіталістичної власності веде до зруйнування господарства економічно слаборозвинутих країн і соціальної деградації. Апологети цих теорій застерігають від посягань на інтереси іноземних монополій, діяльність яких нібито стала «регулятором» класової рівності африканського суспільства і ефективним засобом групування нації²⁸. Водночас вони намагаються довести, що допомога соціалістичного табору веде до «штучної класової поляризації» африканського суспільства. Буржуазні ідеологи вигадали «поляризацію», щоб приховати своє безсилля перед невмолимими законами історії. Допомога СРСР та інших країн соціалістичної співдружності прискорює створення національної промисловості, а разом з тим і зростання лав робітничого класу, найбільш революційного класу сучасності, якому належить майбутнє, який, врешті решт, розіб'є кайдани соціального гноблення і встановить новий лад, де не буде місця експлуатації. А саме цього і бояться неоколонізатори.

Намагаючись замаскувати свої неоколоніалістські плани, буржуазні соціологи домовилися до того, що розширення діяльності іноземних монополій вважають фактором, який має сприяти розвитку «комуністичних принципів», вже здавна закладених в африканському суспільстві²⁹. Носієм нових соціальних форм, на їх думку, повинна стати «вестернізована інтелектуальна еліта»*, каталізатор і провідник західних ідей³⁰. Суб'єктивізм і метафізичний характер мислення буржуазних професорів перешкоджають їм зрозуміти, що суспільні класи — це продукт певних історичних епох, а не витвір хворобливої уяви філософів чи політиків, і говорити про якийсь там «експорт» і «штучне насадження радянської суспільної системи» на африканській землі принаймні недоречно.

Після низки державних переворотів в Екваторіальній Африці в 1965—1966 рр. буржуазна преса змушена була визнати, що схема західного парламентаризму виявилася непридатною для молодих країн континенту. Ось як про це писала швейцарська газета «Нойе цюрхер цайтунг»: «Ці події... слід розглядати як болочі симптоми структурної нестабільності (африканських) держав. Для багатьох уже не таємниця, що парламентська демократія західного взірця, яку на початку деколонізації вважали цілком прийнятною в африканських умовах,... навіть при значній фінансовій допомозі (імперіалістичних кіл — Д. Ф.) так і не змогла вкоренитися»³¹.

Висунута апологетами сучасного неоколоніалізму соціологічна формула класової однорідності африканського суспільства на практиці веде до збереження феодально-плеємних відносин, до перетворення

²⁷ Газ. «Известия», 2 жовтня 1966 р.

²⁸ Emerging Africa, Washington, 1963, стор. 127.

²⁹ Журн. «Проблемы мира и социализма», 1966, № 2, стор. 58; Emerging Africa, стор. 87—91; журн. «El Djéich», 1965, № 31, стор. 40.

* Таким терміном у буржуазній літературі називають представників панівних класів африканського суспільства, які пройшли спеціальну підготовку в учбових закладах капіталістичних країн Європи і США.

³⁰ В. Фетов. Неоколониализм в либеральном облачении, журн. «Мировая экономика и международные отношения», 1964, № 6, стор. 152; A. von Haller. Die Letzten wollen die Ersten sein. Der Westen und die Revolution der farbigen Völker. Düsseldorf—Wien, 1963, стор. 105.

³¹ Газ. «Neue züricher Zeitung», 6 січня 1966 р.

цілих народів і націй в слухняну армію найманих рабів, яким волею колонізаторів надані «рівні права» бути експлуатованими. Місце «інтелектуальної еліти» в соціальній структурі африканських країн визначається тепер не тільки адміністративно-політичними, а й її економічними зв'язками з іноземним капіталом. Поступово нарощуючи сили, вона повинна була в ближчі 10—15 років захопити владу та ізолювати Африку від країн соціалістичного табору і насамперед від СРСР³². На думку буржуазних спеціалістів-практиків, процес «вестернізації» африканських кадрів розпадається на два паралельні потоки: перший — підготовка в найширших масштабах через учбові заклади західних країн «освіченого африканського авангарду» (керівної еліти) і другий — «градуальна суплантація» — витіснення «скомунізованих вихованців» з відповідальних посад в адміністративному апараті, управлінні виробництвом, в армії тощо. Буржуазні соціологи застерігають національні уряди від того, щоб посилати африканців на навчання до СРСР, бо, мовляв, Москва заохочує лише ті форми освіти, які «збігаються з її комуністичними партійними догмами». Радянські навчальні програми, базикає Джеймс Елліотт, непридатні для підготовки кадрів у галузі техніко-економічних наук і професійного навчання³³.

Але дійсність спростовує ці вигадки. Для переконливості наведемо хоча б один приклад. Так, при сприянні Радянського Союзу в Алжирі створено Інститут нафти і газу та два технікуми. В інституті навчається понад 1000 студентів. На кафедрах математики, фізики, органічної і аналітичної хімії, геології і геодезії, технології матеріалів працюють 104 викладачі і лаборанти. До роботи в коледжах і ліцеях залучено 77 радянських спеціалістів різного профілю — біології, технічного креслення, автомобілізму тощо³⁴. Лише за останні роки шляхом індивідуального і групового навчання під час будівництва і експлуатації об'єктів у молодих незалежних країнах радянськими фахівцями підготовлено понад 100 тис. кваліфікованих робітників та спеціалістів середнього технічного персоналу. В широких масштабах здійснюється технічне навчання іноземних громадян у Радянському Союзі. До 1966 р. виробниче стажування на наших підприємствах пройшли 25 тис. посланців з країн Африки, Азії та Латинської Америки³⁵. Ці кадри стоять в авангарді боротьби за соціально-економічний прогрес, за культурне процвітання, тоді як «вестернізована еліта» намагається залишити африканський континент у кайданах неокolonіального рабства.

В брудній зливці дезінформації і наклепів буржуазний світ волів би загасити вогонь свідомості, що проникає в найвіддаленіші куточки чорного континенту, але це вже невідворотний процес. Африка навчилася відрізняти своїх друзів від ворогів. «Ми судимо про великі держави, беручи до уваги не рівень збройних сил, а їхнє ставлення до свободи і тільки до свободи,— говорив 20 серпня 1961 р. президент Республіки Малі Модібо Кейта.— Нашими друзями будуть ті, хто щиро підтримує визвольну боротьбу пригноблених націй..., хто виступає проти панування одного народу над іншими..., хто визнає нас рівноправними». Таким другом для малійського народу став Радянський Союз, батьківщина Великого Жовтня, яка «принесла з собою вирішення проблем майбутнього Африки»³⁶⁻³⁷.

³² Газ. «Известия», 15 січня 1966 р.; A. von Haller. Назв. праця, стор. 105, 174.

³³ J. Elliott. Назв. праця, стор. 112.

³⁴ Журн. «Азия и Африка сегодня», 1966, № 7, стор. 58.

³⁵ И. Архипов. Развитие внешнеэкономических связей Советского Союза, К., 1966, стор. 8.

³⁶⁻³⁷ Модібо Кейта. Речи и выступления, М., 1964, стор. 31, 114.

Дійсність суперечить «висновкам» буржуазних пророків. Протягом 1955—1964 рр. торгівля СРСР з молодими країнами зростає на 300%. В 1970 р. обсяг експортно-імпорتنих операцій має вдвоє перевищити рівень 1963 р. У новій п'ятирічці Радянський Союз сприятиме будівництву в країнах Азії і Африки 400 промислових об'єктів. Африканські економісти відзначають велику ефективність радянської допомоги: 1 млрд. крб. кредитів забезпечить щорічне виробництво 1,2 млн. тонн сталі, 6 млрд. кіловат-годин електроенергії, будівництво іригаційних споруд, які зростають 200 тис. га.

Думка африканських народів про радянську допомогу протилежна фальшивим заявам буржуазних пропагандистів. На власному досвіді народи переконалися, що замість «об'єктивної інформації» їх частували антирадянською брехнею³⁸. Зростання авторитету Радянського Союзу серед молодих незалежних держав приводить імперіалістів до нестями. Вони не шкодують коштів і сил, щоб розладнати економічне співробітництво між обома групами країн, загострити відносини між ними, посягти розбрат і взаємне недовір'я.

Цій меті підпорядкована вся західна пропаганда. Її інформаційні служби поширюють чутки про «непослідовність і епізодичний характер» економічних зв'язків СРСР з Африкою, про «остаточне згортання радянської торгівлі» тощо. А вірна служниця колонізаторів — буржуазна наука готує провокаційним лозунгам «теоретичний фундамент»³⁹. Не важко здогадатися звідки запозичені її формули. Ще з часів Великого Жовтня буржуазні пропагандисти взяли на озброєння теорію про так званій «експорт революції», от і тепер її видозміни можна зустріти в антирадянській літературі. Проблемам «омолодження» цієї теорії присвячено, наприклад, цілий розділ книги професора Йельського університету в США Фредеріка Баргурна «Радянська зовнішньополітична пропаганда». В його інтерпретації радянська політика співробітництва з молодими незалежними країнами була і залишається однією з ланок загальної доктрини про завоювання світової гегемонії. Якщо в епоху Леніна, викладає своє кредо Фредерік Баргурн, експорт революції ішов партійно-ідеологічними каналами, то на сучасному етапі Комуністична партія Радянського Союзу використовує державні та економічні важелі. Не важко побачити справжні задуми автора. Створена його уявою міфічна загроза радянської інтервенції мала виправдати присутність у «третьому світі» американських військових баз і збройних сил⁴⁰.

«Оборонній стратегії» імперіалістичних кіл США Вальтер Колаж протиставляє «войовничий егоїзм» радянської дипломатії, яка нібито перетворила свої посольства, аташати і культурні товариства на африканському континенті в осередки антиурядових змов і комуністичних заколотів⁴¹. Національно-колоніальні революції, — запевняють американські соціологи, — це не закономірний історичний процес, а низка диверсійних актів, організованих «рукою Кремля» проти західного світу

³⁸ Г. Прохоров. Экономическое сотрудничество социалистических и развивающихся стран, журн. «Проблемы мира и социализма», 1966, № 4, стор. 118—120; И. Архипов. Назв. праця, стор. 27; Б. Амеуну. СССР протянул нам руку помощи, журн. «Азия и Африка сегодня», 1966, № 8, стор. 25.

³⁹ E. Behr. Dramatique Algérie, Paris, 1962, стор. 229—230; В. Катин. Взаимная выгода, широкие перспективы, журн. «Азия и Африка сегодня», 1962, № 10, стор. 12.

⁴⁰ F. Varghoогп. Назв. праця, стор. 122, 165. Пентагон охопив своїми щупальцями 36 країн світу, серед них 14 на афро-азіатському континенті. 2200 американських військових баз стали вогнищами війни і провокацій в «третьому світі» (газ. «Правда», 22 жовтня 1966 р.).

⁴¹ W. Kolagz. Назв. праця, стор. 87—91.

і його «шляхетної» політики «деколонізації». До складу «радянської агентури» вони зараховують всі прогресивні африканські організації. «Через національно-демократичний фронт,— читаємо в нотатках Ф. Баргурна,— Москва сподівається трансформувати буржуазно-демократичне суспільство в народну демократію... і встановити необмежену комуністичну диктатуру»⁴².

Буржуазні ідеологічні диверсанти не зупиняються перед прямою фальсифікацією та обманом. Пропонуючи свої розробки у вигляді конспективного переказу третього розділу Програми КПРС, Ф. Баргурн намагається скомпрометувати цей документ, відвернути увагу світової громадськості від теоретичних узагальнень нашої партії і, взагалі, перекручуючи і перебріхуючи зміст програми, довести, що наукового соціалізму як такого не існує.

Але від бажаного до дійсності далеко. На каїрському семінарі «Африка: національна і соціальна революція», який був організований журналами «Проблеми мира и социализма» та органом Арабського Соціалістичного Союзу «Ат-Талія» (ОАР) і відбувся 24—29 жовтня 1966 р., зазначалося, що в Африці інтенсивно поширюються концепції наукового соціалізму і що творчі зусилля застосувати ідеї Леніна до вирішення специфічних проблем африканської дійсності стають дедалі різноманітнішими⁴³. Країни, що стали на шлях некапіталістичного розвитку, успішно керуються ленінськими вказівками про будівництво соціалізму. В сучасних умовах рішуче руйнування застарілих соціально-економічних відносин цілком виправдало себе.

Позитивні наслідки дає прискорений розвиток виробництва і створення нових форм суспільних відносин. Змагання різних соціальних укладів, в процесі якого при підтримці революційної влади перемагають прогресивні елементи, приводить до найкращого використання об'єктивних економічних законів для повної стабілізації економічного і політичного життя у визволених країнах.

Імперіалістична політика роз'єднання двох світових революційних потоків — соціалістичної системи і національно-визвольних рухів зазнає краху. Кількість країн, що установили контакти з Радянським Союзом, дедалі зростає. На афро-азіатському континенті їх зараз нараховується 31⁴⁴. Досвід Об'єднаної Арабської Республіки та інших держав свідчить, що розвиток їх по некапіталістичному шляху здійснюється успішно і порівняно швидко лише при зростаючих зв'язках економічно слаборозвинутих країн з соціалістичним табором⁴⁵. В ідеологічному плані цей досвід стверджує перемогу прогресивної, революційної думки над різноманітними псевдонауковими, реакційними теоріями, що мають на меті скомпрометувати історичну роль Союзу РСР, усього соціалістичного табору в національно-визвольному русі колишніх колоніальних народів.

⁴² F. Barghoon. Назв. праця, стор. 138, 140.

⁴³ А. Соболев. Некоторые проблемы социального прогресса, журн. «Проблемы мира и социализма», 1967, №1, стор. 23.

⁴⁴ Журн. «Азия и Африка сегодня», 1966, № 11, стор. 4.

⁴⁵ Торговля ОАР з країнами соціалізму охоплює близько $\frac{2}{3}$ її експорту та $\frac{1}{3}$ імпорту (Л. Александровская. Темпы экономического развития стран Африки, журн. «Мировая экономика и международные отношения», 1966, № 7, стор. 26).

Назустріч 50-річчю Великого Жовтня (Україна індустріальна)

І. І. КОЛОМІЙЧЕНКО

ДІЯЛЬНІСТЬ КП УКРАЇНИ ПО ЗДІЙСНЕННЮ ПОЛІТИКИ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ (1926—1929 рр.)

Яскравою сторінкою історії побудови соціалізму в нашій країні є створення важкої індустрії. Приступаючи до здійснення програми соціалістичної індустріалізації країни, партія пам'ятала настанови В. І. Леніна, який неодноразово підкреслював, що виконати це історичне завдання буде нелегко, що «велика машинна індустрія — тобто саме матеріальне, виробниче джерело і фундамент соціалізму — вимагає безумовної і найсуворішої *єдності волі*»¹, вміння мобілізувати робітничий клас на справжню історичну творчість.

Оглядаючи пройденний нашою країною шлях, ми з великою гордістю і переконаністю можемо заявити, що радянський народ, керований Комуністичною партією, долаючи численні труднощі, успішно здійснив заповіді Ілліча — створив наймогутнішу індустрію. Партія в своїй Програмі так оцінила це велике завоювання: **«Індустріалізація СРСР — великий подвиг робітничого класу, всього народу, який не шкодував ні сил, ні засобів, свідомо йшов на жертви, щоб витягти країну з відсталості»**².

В розвитку промисловості нашої країни чільне місце належить Радянській Україні. Тому цілком закономірно, що проблема індустріалізації республіки неодноразово привертала увагу істориків і економістів*. Але питання партійного керівництва цією справою, особливо на початку соціалістичної реконструкції, залишаються ще мало вивченими. Мета даної статті — показати, як Комуністична партія України в цей період організовувала і спрямовувала трудящих республіки на реалізацію основного завдання ленінського плану побудови соціалізму — здійснення соціалістичної індустріалізації.

На час ІХ з'їзду КП(б)У (грудень 1925 р.), тобто на початку виконання великої програми робіт у цій галузі, в партійній організації республіки налічувалось 167 604 комуністи³, що становило близько 0,6% від всього населення України. За даними партійного перепису, в січні 1927 р. з 761 610 чоловік, які працювали в промисловості, будівництві і на транспорті, лише 80 673 були комуністами⁴. Як свідчать ці факти, партійна організація республіки мусила вміло розподілити сили, щоб охопити своїм впливом трудящі маси. Крім того необхідно було

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 233.

² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 12.

* Огляд літератури з питань історії індустріалізації нами зроблено в статті «Висвітлення деяких питань історії соціалістичної індустріалізації України», «Український історичний журнал», 1963, № 1.

³ Дев'ятий съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. Стенографический отчет, Харків, 1926, стор. 329.

⁴ Підсумки партперепису 1927 року, Харків, 1928, стор. 13.

зміцнити ряди партійної організації, кількісно збільшити лави партії, особливо за рахунок робітничого класу.

XIV з'їзд ВКП(б), проголосивши курс на соціалістичну індустріалізацію, звернув серйозну увагу на поліпшення роботи партійних організацій в галузі керівництва економікою і, зокрема, розвитком промисловості. Велику роль у посиленні керівної діяльності партії на виробництві і в дальшому зміцненні її зв'язків з масами відіграли цехові партійні осередки, що дістали статутне оформлення на XIV з'їзді. Створені на новобудовах, великих заводах і шахтах Донбасу, металургійних і машинобудівних підприємствах Харкова, Дніпропетровська, Миколаєва, Одеси та інших міст, цехові осередки підносили виробничу активність робітників.

Важливого значення XIV з'їзд ВКП(б) надав справі зміцнення партійних рядів. В його рішенні підкреслювалось: «З'їзд вважає необхідним проводити в даній галузі політику, спрямовану до піднесення якісного складу партійних організацій, до все більшого залучення робітників у партію і до постійного підвищення питомої ваги пролетарського партійного ядра»⁵. За два роки (1926—1927) в ряди партії на Україні було прийнято понад 60 тис. чоловік⁶. Велику роботу провела КП(б)У по виконанню постанови ЦК ВКП(б) від 4 листопада 1927 р. «Про широке залучення в партію робітників і робітниць в зв'язку з десятию річницею Жовтневої революції». Такі промислові центри України, як Артемівськ і Луганськ, були на третьому і четвертому місцях після Москви і Ленінграда, за кількістю поданих трудящими заяв про вступ до партії. За час Жовтневого призову на Україні було прийнято в члени партії 22 270 чоловік, причому абсолютну більшість, тобто 94,3% — робітників⁷. Близько трьох чвертей прийнятих пройшли велику школу громадської роботи в профспілках, Радах, комсомолі⁸.

Враховуючи позитивний досвід цього призову, ЦК ВКП(б) в січні 1928 р. прийняв постанову «Про вербовку нових членів в партію із числа робітників з виробництва». Керуючись нею, березневий Пленум ЦК КП(б)У 1928 р. рекомендував партійним організаціям зосередити свою діяльність «на забезпеченні дальшого планомірного росту партії за рахунок робітників, безперервно й наполегливо поліпшувати роботу з активом робітників та виховувати нових активістів»⁹. На протязі 1928 р. партійна організація України прийняла в свої ряди 41 124 чол.¹⁰, з них 77,8% були робітники з виробництва¹¹. Докорінне поліпшення складу партії за рахунок робітників від верстата передбачалося рішенням Пленуму ЦК ВКП(б) від 24 листопада 1928 р. «Про вербування робітників і регулювання росту партії». Пленум поставив завдання, щоб на кінець 1930 р. не менше половини партійних рядів становили робітники з виробництва. Виконуючи ці настанови, КП(б)У вже на 1 липня 1929 р. добилася того, що в її складі (за даними 38 окружних партійних організацій) налічувалося 51,7% робітників від верстата¹². А на 1 квітня 1930 р. цей процент збільшився до 51,9¹³.

⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 189.

⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. I, оп. 1—13, од. зб. 269, арк. 39.

⁷ ВКП(б) в цифрах, вип. VIII, М., 1928, табл. 9, стор. 18.

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. I, оп. 1—13, од. зб. 269, арк. 59.

⁹ Журн. «Вісті ЦК КП(б)У», 1928, № 4, стор. 5.

¹⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. I, оп. 1—13, од. зб. 332, стор. 97.

¹¹ Газ. «Комуніст», 16 березня 1929 р.

¹² Журн. «Вісті ЦК КП(б)У», 1929, № 16—17, стор. 6—7.

¹³ XVI съезд ВКП(б). Стенографический отчет, М., 1930, стор. 34.

За 1928 і 1929 рр. Комуністична партія України зросла на 86 457 чоловік¹⁴ і на час XI з'їзду КП(б)У (червень 1930 р.) налічувала в своїх рядах 319 452 комуністи¹⁵.

Одним з важливих моментів поліпшення роботи партійних організацій в галузі керівництва промисловістю було збільшення прошарку комуністів-робітників у виборних партійних органах. Якщо в складі бюро партійних осередків у 1926 р. робітники становили 63,7%, то у 1929 р.— 69,6%. Робітників від верстата в цих органах у 1928 р. було 31,5%, а в 1929 р.— 37,7%. В складі районних партійних комітетів представників робітничого класу нараховувалось у 1928 р.— 59,3%, в 1929 р.— 62,7%; в окружних партійних комітетах у 1928 р.— 68,8% і у 1929 р.— 73,7%¹⁶.

Початок соціалістичної індустріалізації вимагав від партії і масових організацій трудящих звернути особливу увагу на розвиток промислового виробництва. Необхідно було не тільки партійним осередкам, а й Радам, профспілкам, комсомолу та іншим громадським організаціям перебудувати, поживити свою роботу відповідно до потреб соціалістичної реконструкції. Борючись за здійснення лозунгу партії «Лицем до виробництва», КП(б)У удосконалювала свою діяльність щодо керівництва економікою, більш предметно займалася справами розвитку промисловості.

Одним з першочергових і серйозних завдань індустріалізації було нагромадження коштів для промислового будівництва. КП(б)У провела в цій галузі велику роботу. В усіх партійних організаціях широко обговорювалося звернення ЦК і ЦКК ВКП(б) від 25 квітня 1926 р. про додержання найсуворішого режиму економії, піднесення продуктивності праці, боротьбу з марнотратством. Питання, зв'язані із створенням нагромаджень, які б забезпечували дальший розвиток промисловості, докладно обговорювались на IX (грудень 1925 р.), X (листопад 1927 р.), XI (червень 1930 р.) з'їздах Комуністичної партії України, на I (жовтень 1926 р.) і II (квітень 1929 р.) Всеукраїнських партійних конференціях. Ряд пленумів ЦК КП(б)У також розглядав проблеми, пов'язані з поліпшенням роботи господарських та партійних органів у галузі економічної політики. Питанням економії коштів, піднесення продуктивності праці і зниження собівартості продукції приділялась велика увага з боку окружних, районних партійних організацій, партійних осередків.

Організуючим центром по здійсненню режиму економії на Україні була спеціальна комісія при Раді Народних Комісарів УРСР, створена 30 квітня 1926 р. за рішенням Політбюро ЦК КП(б)У. До її складу входили: В. Я. Чубар (голова), М. Ф. Володимирський (заступник голови), І. Є. Клименко, М. О. Скрипник, А. Ф. Радченко та інші. Подібні комісії були створені при Вищій Раді Народного Господарства республіки, в усіх народних комісаріатах, округах і районах України. Окружні й районні комісії по режиму економії очолювали, як правило, секретарі окружкомів і райкомів партії.

На місцях під керівництвом партійних організацій широко розгорнулась боротьба за найсуворішу економію, раціоналізацію виробництва. Ось деякі приклади. В кінці серпня 1926 р. бюро Дніпропетровського

¹⁴ Журн. «Вісті ЦК КП(б)У», 1930, № 1—2, стор. 6; ПА ІІП ЦК КП України, ф. І, оп. 1—13, од. зб. 332, стор. 98.

¹⁵ XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, стенографічний звіт, Харків, 1930, стор. 715.

¹⁶ Т а м ж е, стор. 336—337.

окружкому КП(б)У, після ретельної перевірки роботи провідних промислових трестів, розглянуло питання про режим економії і зниження собівартості продукції на підприємствах округу. Були обговорені доповіді керівників «Металосиндикату», «Промсоюзу», тресту «Південсталь», фінансово-банківських установ¹⁷. Але окружком КП(б)У не обмежувався розглядом цих питань лише на своїх пленумах чи бюро. Як повідомляв ЦК ВКП(б) секретар Дніпропетровського окружкому КП(б)У О. В. Медведєв, у всіх районах округу були проведені спеціальні відкриті партійні збори, на яких широко обговорювалися заходи по втіленню в життя режиму економії¹⁸. Окружком і райкоми партії повсякденно керували відповідними комісіями, залучали комуністів і безпартійний актив до боротьби за поліпшення організації виробництва¹⁹. Узагальнюючи проведену роботу щодо створення нагромаджень, XVII Дніпропетровська окружна партійна конференція (грудень 1928 р.) констатувала, що 1927/28 господарський рік характеризувався переломом у справі зниження собівартості промислової продукції. Це зниження по комбінату ім. Петровського становило 8,98%, по комбінату ім. Дзержинського — 12,5%, по заводу ім. К. Лібкнехта — 12,7%²⁰.

Велику й плідну роботу по режиму економії проводила Чистяківська районна комісія (Сталінський округ), яку очолював секретар райкому партії тов. Риклін. До складу її входили представник райвиконкому тов. Кравченко і представник профспілки гірників тов. Нагорний. Районна комісія спрямовувала роботу всіх комісій по режиму економії, створених на підприємствах та в установах. Нею були вжиті заходи по перевірці адміністративно-управлінських витрат, організації виробничих нарад тощо. Лише по одному рудоуправлінню в зв'язку з переглядом штатів було заощаджено понад 50 тис. крб.²¹.

В. І. Ленін невтомно підкреслював, що вступ нашої країни на шлях соціалістичного будівництва вимагає високої організованості, господарського розрахунку, він зв'язаний, писав Володимир Ілліч, «...з найнастійнішою необхідністю піднести продуктивність праці, добитися беззбитковості і прибутковості кожного держпідприємства»²². Безперечним свідченням успішної роботи Компартії України в масах, підвищення її відповідальності за стан і розвиток промисловості було неухильне зростання продуктивності праці. В 1927/28 р. вона підвищилась порівняно з попереднім роком на 7,9%, а в 1929/30 р.— на 17,9%. Всього за чотири роки (1926—1930 рр.) продуктивність праці на підприємствах республіки зросла на 74%²³.

Найсуворіший режим економії, раціоналізація виробництва, підвищення продуктивності праці, скорочення адміністративно-управлінських витрат невдовзі дали свої результати. У перші роки індустріалізації нагромадження в народному господарстві України у два рази перевищили рівень нагромаджень всієї дореволюційної Росії. Активну участь у справі накопичення коштів для промислового будівництва взяли трудящі республіки, даючи державі в позику свої заощадження. В під-

¹⁷ Партійний архів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 577, арк. 9—11.

¹⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 266, од. зб. 11/2, арк. 10, 11.

¹⁹ Партійний архів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 277, арк. 17.

²⁰ Партійний архів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1077, арк. 9.

²¹ Партійний архів Донецького обкому КП України, ф. 9, оп. 1, од. зб. 296, арк. 14.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 153.

²³ Два года пятилетки УССР, Харьков. 1931. стор. 74.

сумку першої, другої і третьої позик індустріалізації, які були випущені урядом у 1927, 1928 і 1929 рр., робітники, селяни та інтелігенція республіки підписались на суму понад 320 млн. крб.²⁴. Все це дало змогу збільшити капіталовкладення в розвиток важкої індустрії, ширше розгорнути будівництво нових і реконструкцію старих підприємств. Якщо в 1925/26 господарському році капіталовкладення у велику промисловість УРСР становили 191,2 млн. крб., то в 1928/29 р. ця сума збільшилась до 436,6 млн. крб.²⁵. Те, що вже в перші роки соціалістичної реконструкції було в основному розв'язане одне з найважчих завдань індустріалізації — нагромадження коштів для промислового будівництва, свідчить про велику організаційну і політичну роботу партії, в тому числі й КП(б)У.

Здійснення ленінської політики соціалістичної індустріалізації вимагало розгортання капітального будівництва та докорінної реконструкції підприємств в небачених раніше масштабах. Комуністична партія України в керівництві господарським життям республіки, долаючи труднощі політичного й економічного характеру, насамперед зосередила свої зусилля на створенні могутньої вугільної, металургійної, машинобудівної промисловості, зведенні потужної енергетичної бази. В 1926/27 господарському році в республіці почалося будівництво 374 нових промислових підприємств²⁶. Хоч спорудження нових, розширення і реконструкція старих індустріальних об'єктів у цей період були лише початком докорінного технічного перетворення соціалістичної промисловості, ці роботи мали важливе значення. Вони являли собою своєрідний фундамент, на основі якого здійснювались грандіозні завдання капітального промислового будівництва, що розгорнулося в наступні роки.

Значні зміни відбулись у вугільній промисловості Донбасу, де споруджувались і реконструювались десятки шахт. Серед новобудов була й найбільша на той час в Радянському Союзі шахта імені 12-річчя Жовтня. Завдяки турботам партії про розвиток Донбасу, самовідданий праці гірників зростала кількість діючих підприємств, збільшувався вуглевидобуток. Якщо у 1925 р. в тресті «Донвугілля» працювало 138 шахт, то в 1926 р. їх кількість зросла до 236, а в 1927 р. до 264²⁷. В 1925/26 господарському році гірники Донбасу дали країні 17,9 млн. т вугілля, а в 1926/27 р. на гора було видано 22,3 млн. т²⁸.

Цим першим успіхам у відбудові і розвитку вугільної промисловості сприяла постійна увага, яку приділяли ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У роботі партійних організацій Донбасу. 27 серпня 1926 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про роботу і стан Артемівської партійної організації», в якій поряд з вимогами щодо поліпшення організації виробництва, підвищення продуктивності праці і т. п. були викладені завдання комуністів по удосконаленню організаційно-партійної і політичної роботи. 28 березня 1927 р. ЦК ВКП(б) обговорив питання про діяльність партійної організації Сталінського округу. В постанові особливо підкреслювалась необхідність систематичної роботи «по залученню ро-

²⁴ Газ. «Комуніст», 14 травня 1928 р., 28 січня 1930 р.; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 1250, арк. 46.

²⁵ Контрольні цифри розвитку народного господарства УРСР на 1929/30 рр., Харків, 1929, стор. 28.

²⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 95, арк. 12.

²⁷ Там же, ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 233, арк. 64.

²⁸ Контрольні цифри розвитку народного господарства УРСР на 1928/29 рр., Харків, 1928, стор. 29—30.

бітників в господарське будівництво і по проведенню рішень партії про поліпшення техніки і організації виробництва»²⁹.

Велику турботу в партійній організації України викликало відставання металургійної промисловості. З 47 доменних печей, які діяли на Україні у 1913 р. на 1925/26 господарський рік було відбудовано лише 25, і виплавка чавуну становила тільки 58%, в порівнянні з 1913 р.³⁰. ЦК КП(б)У, окружні і районні комітети партії, партійні осередки доклали багато сил, щоб поліпшити становище в металургії. Особливо велику роботу в цьому напрямі вела партійна організація Дніпропетровська. В грудні 1926 р. на XV окружній партійній конференції було обговорено питання про виробничу діяльність тресту «Південсталь». У доповіді керівника тресту Й. В. Косіора, як і у дебатах, головна увага зосереджувалась на пошуках шляхів, які б вели до збільшення виробництва металу. Гостро критикувались недоліки роботи партійних організацій. Невдовзі проведена перевірка показала, що комуністи провідних металургійних підприємств Дніпропетровщини підвищили свою відповідальність за будівництво і реконструкцію заводів, за організацію праці. Наприклад, на заводі ім. Г. І. Петровського після конференції у всіх цехах партійні осередки систематично обговорювали питання, зв'язані з реконструкцією та новим будівництвом³¹.

Поліпшенню становища на металургійних підприємствах республіки сприяли обстеження їх діяльності за вказівками ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР. В березні 1926 р. таким обстеженням керував В. І. Межлаук, а в травні 1927 р.— В. В. Куйбишев. ЦК КП(б)У обговорив результати обстежень і визначив шляхи усунення виявлених недоліків³².

Одним з важливих наслідків діяльності партійної організації України в галузі керівництва розвитком металургійної промисловості було те, що в 1927/28 господарському році виплавка сталі досягла рівня 1913 р., а виробництво прокату та чавуну впритул наблизилось до цього рівня³³.

У 1926/27 господарському році почалися великі роботи по реконструкції і спорудженню підприємств машинобудування. Розширювалися виробничі площі, та збільшувалася потужність Харківського і Луганського паровозбудівних заводів. Реконструювалися такі заводи середнього машинобудування, як київський «Більшовик», харківський «Світло шахтаря», одеський імені В. І. Леніна та інші. Значних успіхів досягли підприємства сільськогосподарського машинобудування. Запорізький завод «Комунар» перший в країні налагодив виробництво зернових комбайнів. На кіровоградському заводі «Червона зірка», харківському «Серп і молот» вводилися в дію нові цехи. Все це дало значний приріст продукції. Якщо у 1925/26 господарському році машинобудівна промисловість випустила продукції на суму 167,6 млн. крб., то у 1926/27 р. на 234,9 млн. крб.³⁴.

²⁹ Справочник партийного работника, вып. 6-й, ч. II, М., 1928, стор. 269.

³⁰ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, М., 1954, стор. 271.

³¹ Партійний архів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 561, арк. 98, 99, од. зб. 563, арк. 24; од. зб. 895, арк. 110—112, 114—119, 123.

³² Газ. «Комуніст», 26 березня 1926 р.; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 79, оп. 1, од. зб. 468, арк. 2—16, арк. 18—28; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145«а», од. зб. 64, арк. 68.

³³ Контрольні цифри народного хозяйства УРСР на 1928/29 рр., Харків, 1928, стор. 29—30.

³⁴ «Україна». Статистичний щорічник, Харків, 1930, стор. 223—225.

Здійснюючи ленінські заповіді про значення електрифікації в розвитку економіки країни КП(б)У надавала цьому питанню особливої ваги. У 1927 р., коли радянський народ відзначав десяту річницю Великого Жовтня, відбулася закладка Дніпрогесу. Будівництво цієї, найбільшої на той час в Європі, гідроелектростанції, було оточене батьківським піклуванням партії. Вже на початку робіт Оргбюро ЦК КП(б)У 28 січня 1928 р. обговорило доповідь секретаря партійного осередку цієї будови про роль комуністів на виробництві. Серед основних завдань, які були поставлені перед партійною організацією Дніпрогесу, головне місце відводилося підвищенню продуктивності праці. Всю політичну роботу було запропоновано перенести в бригади, на будівельні майданчики. Через рік, 25 січня 1929 р. питання про стан партійної роботи на Дніпрогесі стало предметом обговорення ЦК ВКП(б). Як відзначав Центральний Комітет партії, в праці будівельників відбулися великі зміни. Комуністи очолили найбільш відповідальні ділянки виробництва. В рішенні ЦК ВКП(б) підкреслювалось, що незважаючи на тяжкі умови, партійна організація провела велику роботу і добилася значних успіхів. Колектив будівельників став згуртованішим, зростає продуктивність праці. З 15 тис. робітників новобудови 9 тис. брали активну участь в соціалістичному змаганні³⁵.

Велику увагу ЦК КП(б)У, всі комуністи республіки приділяли будівництву й інших електростанцій. За ініціативою ЦК КП(б)У наприкінці 1927 р. була здійснена ретельна перевірка ходу робіт на цих об'єктах, підсумки якої обговорювалися на засіданні ЦК КП(б)У 9 лютого 1928 р.³⁶ Через п'ять місяців — 30 червня 1928 р. вищий контролюючий орган КП(б)У знову розглянув питання про стан будівництва електростанцій в республіці³⁷. В результаті цих заходів були не лише викриті недоліки, а й поліпшена організація робіт.

Багато ініціативи проявив Луганський окружком КП(б)У, здійснюючи оперативне керівництво спорудженням Штерівської електростанції. Комуністи, які працювали на будівництві Харківської електростанції (Есхар), докладали всіх зусиль, щоб не зірвати строків введення в експлуатацію основних агрегатів. Одним з важливих заходів у цьому напрямі були збори партійного активу будівельників, які відбулись 15 грудня 1928 р.³⁸. Про всі недоліки в організації будівництва згідно з рішенням зборів було повідомлено Центральному Комітетові КП(б)У. Допомога з боку ЦК КП(б)У дозволила налагодити організаційно-партійну роботу, а також вирішити питання матеріально-технічного постачання. За пропозицією партійного комітету Есхар, на робітничих зборах широко було обговорено і затверджено промислово-фінансовий план будівництва на 1928/29 господарський рік.

Партійній організації вдалося підняти виробничу активність будівельників. План на 1928/29 господарський рік було виконано достроково.

Великою заслугою партії є те, що вона зуміла вже тоді поряд з розгортанням промислового будівництва розпочати підготовку кваліфікованих кадрів робітників, інженерно-технічних працівників та керівників-господарників. Партія виходила з чітких вказівок В. І. Леніна, що жоден клас в історії не досягав керівної ролі, якщо він не висував

³⁵ Первенец индустриализации страны — Днепрогэс им. В. И. Ленина. Сб. документов о строительстве Днепрогэса им. В. И. Ленина, 1926—1932 гг., Запорожье, 1960, стор. 114.

³⁶ ПА ІП ЦК КП України. ф. 1, оп. 1, од. зб. 1276, арк. 9, 59.

³⁷ Там же, арк. 107.

³⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 1276, арк. 78.

своїх кадрів, здатних організувати рух і спрямовувати його. Саме від кадрів залежить успіх перетворення в життя політики партії, здійснення керівництва боротьбою мас за перемогу комунізму. «Щоб управляти,— говорив В. І. Ленін,— треба бути компетентним, треба повністю і до точності знати всі умови виробництва, треба знати техніку цього виробництва на її сучасній висоті, треба мати певну наукову освіту»³⁹.

В роки створення індустріальної бази наспубліки Комуністична партія України кращих своїх представників направляла на керівні посади в сфері промислового будівництва.

Навесні 1927 р. рішенням ЦК КП(б)У Головою Вищої Ради Народного Господарства УРСР був затверджений К. В. Сухомлин. Становлення й розвиток вугільної промисловості зв'язані з іменем Г. І. Ломова, який на протязі 1926—1929 рр. очолював трест «Донвугілля». Головами правління «Південсталі» були Й. В. Косіор і дещо пізніше С. П. Бірман. Південний машинобудівний трест очолював І. С. Доценко, а Південний рудний трест—С. В. Іванов. Головою правління «Хімвугілля» працював М. Н. Гурвич.

Багато натхненної праці в розвиток вітчизняної металургії доклав І. Т. Кирилкін. На початку соціалістичної реконструкції він очолював Макіївський і Краматорський металургійні заводи, а потім в роки першої п'ятирічки керував будівництвом Ново-Краматорського заводу. Після завершення його спорудження І. Т. Кирилкін став директором цього підприємства.

До славної плеяди організаторів розвитку радянської металургії належить Я. С. Гугель. З 1926 по 1930 р. він очолює Маріупольський металургійний завод ім. Ілліча. Потім керує будівництвом заводу «Азовсталь», а після завершення його займає пост директора цього гіганта радянської металургії. В цей період висунувся ряд талановитих організаторів і керівників металургійної промисловості республіки—Я. П. Іванченко, С. О. Степанов, П. К. Премудров, І. Д. Вершини, І. А. Сурвилло, Ф. К. Логейко та інші, які очолили найбільш потужні підприємства.

В період завершення відбудови народного господарства і на початку його соціалістичної реконструкції визначний вклад у цю справу внесла гвардія керівників кам'яновугільної і гірничорудної промисловості. Одним з них був Є. Т. Абакумов. Він почав свій шлях в двадцятих роках з керуючого Будьоннівською та Рутченківською руднями в Донбасі. В ці ж роки всю свою кипучу енергію віддавали справі підвищення видобутку вугілля, впровадженню механізації комуністи-керівники шахт Донецького басейну: П. А. Єгоров, М. І. Костін, П. Т. Кривдін, В. Р. Ларіющенко, П. С. Ляшков та інші.

В становленні і розвитку машинобудування на Україні велику роль відіграли Г. П. Єнакієв та М. Д. Струков—директори Луганського і Харківського паровозобудівних заводів. З іменами П. І. Свистуна і А. Д. Брускіна зв'язане будівництво та перші роки експлуатації Харківського тракторного заводу. Ініціатором спорудження першого радянського комбайну на Запорізькому заводі «Комунар» був директор цього підприємства М. Л. Ветчинкін. У відродженні та розвитку на новій технічній основі суднобудування багато зробив Д. М. Велігура, директор Миколаївського суднобудівного заводу (нині ім. І. С. Носенка).

В характерних рисах тодішніх командирів нашої промисловості, висунутих партією на ці нелегкі й відповідальні пости, було багато спільного. Всі вони вийшли з гущі народу, почали свою трудову

³⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 389.

діяльність робітниками, багато з них вступили до лав партії ще задовго до Жовтневої революції, брали активну участь в її підготовці і здійсненні. Ці загартовані кадри, маючи великий політичний досвід, успішно доповнювали його господарським досвідом, знанням техніки. В горнилі боротьби за індустріалізацію країни вони виростили у визначних господарників соціалістичної промисловості.

Успіхи соціалістичної індустріалізації прямо залежали від свідомої історичної творчості трудящих, від політичної і трудової активності мас, їх готовності подолати труднощі. Тому КП(б)У багато докладала сил для залучення робітників та інженерно-технічних працівників до активного виробничого життя.

Влітку 1928 р. за ініціативою ЦК КП(б)У були проведені республіканські наради гірників і металістів. У січні 1929 р. відбувся I Всеукраїнський з'їзд винахідників, а в квітні цього ж року — Всеукраїнський з'їзд інженерів і техніків. Учасники їх обговорювали завдання дальшого розвитку провідних галузей виробництва, піддавали гострій критиці недоліки в організації планування нового капітального будівництва і витрачання коштів, у проведенні виробничих нарад на підприємствах, у здійсненні контролю над замовленням і використанні імпортного устаткування і т. д.

Та найбільш яскраво свідомо історична творчість робітничого класу виявилась у масовому соціалістичному змаганні. Велику роль в цьому відіграло опублікування у січні 1929 р. статті В. І. Леніна «Як організувати змагання?». Боротьба за здійснення лозунга партії «Лицем до виробництва», КП України добилась активної участі робітничого класу республіки у Всесоюзному огляді виробничих нарад, що проходив наприкінці 1928 — на початку 1929 рр. і став своєрідним поштовхом до розгортання масового змагання.

Цей рух був підготовлений всією попередньою виховною роботою Комуністичної партії, її діяльністю по організації і мобілізації мас на розв'язання завдань соціалістичної реконструкції народного господарства. Уже на кінець 1929 — початок 1930 рр. кількість робітників-ударників на Україні перевищувала чверть мільйона чоловік⁴⁰. Переконливим показником позитивного значення розвитку соціалістичного змагання є те, що у 1928/29 господарському році в промисловості республіки продуктивність праці у порівнянні з попереднім роком збільшилася на 17,7%⁴¹.

Узагальнюючим підсумком проведеної КП(б)У, вже на початку соціалістичної реконструкції народного господарства великої роботи по здійсненню ленінського плану індустріалізації є те, що за час 1926—1929 рр. у республіці було реконструйовано і побудовано 829 заводів і фабрик⁴². Безперечно, ці підприємства, враховуючи технічний рівень, не схожі на сучасні заводи і фабрики, які стали до ладу в післявоєнний період і обладнані за останнім словом науки й техніки. Але без того фундаменту, що закладався в перші роки соціалістичного будівництва, не можна було б добитися наших сьогоднішніх всесвітньо-історичних успіхів у розвитку промисловості.

⁴⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 333, арк. 5.

⁴¹ XI Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Стенографічний звіт, Харків, 1929, стор. 144.

⁴² Процеси реконструкції в українській промисловості, Харків, 1930, стор. 10.

В. М. ВАГІНА

**ПАРТІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРИДНІПРОВ'Я
В БОРОТЬБІ ЗА ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС
(1959—1961 рр.)**

Технічний прогрес є вирішальною силою розвитку матеріально-технічної бази комунізму, а тому боротьба за прискорення його темпів стає корінним питанням політики і практики комуністичного будівництва. Питання технічного прогресу глибоко і всебічно обговорювалися на ХХІ з'їзді КПРС, ХХ та ХХІ з'їздах Компартії України, а також на липневому (1959 р.), червневому (1960 р.) Пленумах ЦК КПРС. В усіх цих документах визначені основні напрямки технічного прогресу, що впливають з останніх досягнень науки. Цими напрямками є завершення електрифікації країни, застосування сучасних високопродуктивних машин, що забезпечують комплексну механізацію та автоматизацію виробництва і здійснення хімізації народного господарства.

Величезну допомогу в здійсненні цих рішень українською партійною організацією надавав ЦК КПРС. Так, на липневому (1959 р.) Пленумі ЦК КПРС обговорювався хід виконання Дніпропетровським раднаргоспом рішень ХХІ з'їзду по прискоренню технічного прогресу. В червні 1960 р. українська партійна організація звітувала на Пленумі ЦК КПРС про розвиток промисловості республіки і застосування у виробництві найновіших досягнень науки і техніки. В 1961 р. Секретаріат ЦК КПРС обговорив роботу Криворізької міської партійної організації, а в січні 1962 р.—звіт парткому заводу «Запоріжсталь». Комуністи і всі трудящі Придніпров'я зустріли ці заходи КПРС як прояв систематичної турботи партії про дальший розвиток важкої промисловості Придніпров'я.

Розв'язання нових складних завдань, що постали перед місцевими партійними організаціями, вимагало дальшого удосконалення форм і методів керівництва промисловістю. Перш за все удосконалювався стиль роботи партійного апарату, скорочувалась кількість засідань і нарад, але поліпшувалась організаторська робота безпосередньо на підприємствах. До підготовки партійних зборів і виконання прийнятих рішень почали залучати ширший партійний актив. З 7-тисячного загону позаштатних інструкторів республіканської партійної організації — 1350 працювали у Придніпров'ї¹. Вони допомагали партійним комітетам поліпшувати розстановку комуністів на вирішальних ділянках виробництва, вивчати досвід роботи первинних парторганізацій та партійних груп, здійснювати контроль за виконанням рішень партії та уряду. В 1959 р. з членів виборних партійних органів було створено постійні комісії, а також позаштатні відділи по керівництву промисловістю при райкомах партії, замість ліквідованих штатних відділів. У відповідності з рішенням липневого (1959 р.) Пленуму ЦК КПРС, при первинних

¹ Партійний архів Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 1, оп. 214, од. зб. 422, арк. 159; Партійний архів Дніпропетровського обласного комітету КП України, ф. 19, оп. 38, од. зб. 90, арк. 73; Партійний архів Запорізького обласного комітету КП України, ф. 102, оп. 26, спр. 5, арк. 78.

партійних організаціях промислових підприємств почали діяти комісії партійного контролю. З 11 тис. комісій республіки в складі 60 тис. комуністів 1960 працювали у Придніпров'ї. В їх роботі брали участь 10 тис. комуністів².

Спираючись на цей широкий актив, місцеві партійні організації роз'яснювали рішення партії та уряду і забезпечували їх виконання.

В Дніпропетровській і Запорізькій областях обласними партіями разом з господарськими органами виробили конкретні заходи, визначили напрямки технічного прогресу з урахуванням місцевих умов: реконструкцію, розширення і модернізацію діючих підприємств, агрегатів, обладнання, механізацію і автоматизацію виробничих процесів, удосконалення технології і застосування нової техніки³.

З метою поліпшення і прискорення робіт по реконструкції промислових об'єктів створювались оперативні партійні групи з числа працівників обкому, міськомів, райкомів партії, а також партійного активу. Вони спрямовували та координували роботу партійних організацій підприємств, проводили кушові партійні збори, на яких обговорювався хід реконструкції та роль комуністів у розгортанні соціалістичного змагання, визначали рубежі на найближчу декаду, місяць, розв'язували взаємні претензії. Оперативні групи проводили широку масово-політичну та культурно-освітню роботу серед будівельників, забезпечували гласність соціалістичного змагання на всіх провідних ділянках робіт.

В ході реконструкції промислових об'єктів здійснювалось рішення ХХІ з'їзду КПРС про створення зразкових підприємств по механізації та автоматизації виробництва⁴. Для цієї мети рішенням Ради Міністрів СРСР на запорізьких заводах «Запоріжсталь», феросплавів, вогнетривів, метизів, на Дніпродзержинському заводі ім. Дзержинського, Баглійському коксохімічному та Нікопольському південно-трубному було посилено технічні служби, створено заводські лабораторії по автоматизації виробництва, введено посади інженерів по механізації виробничих процесів.

Прикладом уважного ставлення до виконання постанов партії та уряду може служити партійна організація заводу «Запоріжсталь», яка забезпечила здійснення реконструкції діючого обладнання, без припинення виробничого процесу. Це вимагало великої організованості й злагожденості в роботі всіх ланок партійної організації заводу. Партійний комітет на своїх засіданнях обговорив звіти мартенівського, тонколистового та копрового цехів, ЦЗЛ, цеху холодної прокатки. В 1959 р. було додатково створено 60 партгруп на вирішальних ділянках виробництва. Всього на підприємстві діяло 130 груп⁵. Дійовими формами контролю за господарською діяльністю й підвищення активності трудящих були збори партійно-господарського активу, виробничо-технічні конференції, робітничі збори, комісії партійного контролю. У підготовці виробничо-технічних конференцій брало участь до 5 тис. трудівників заводу⁶.

² ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 493, арк. 159; Партійний архів Дніпропетровського обкому КП України, 5 ф. 19, оп. 33, од. зб. 78, арк. 300; Партійний архів Запорізького обкому КП України, ф. 102, оп. 8, од. зб. 117, арк. 28.

³ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 33, од. зб. 78, арк. 155; Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 102, од. зб. 7, спр. 111, арк. 5.

⁴ Див. Впеочередной ХХІ съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет. М., 1959, т. II, стор. 489.

⁵ Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 272, оп. 2, спр. 7, од. зб. 1, арк. 8; од. зб. 17, арк. 10; од. зб. 8, арк. 11; од. зб. 26, арк. 1; ф. 102, оп. 6, од. зб. 21, арк. 83.

⁶ Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 272, оп. 2, зв. 1, сп. 29, арк. 3.

Зв'язок з колективами науковців допомагав парткому здійснювати сміливі технічні рішення, а саме,— реконструкцію доменної печі № 2 методом надвжки нової потужнішої домни, змонтованої на тимчасовому фундаменті, реконструкцію аглострічок шляхом їх розширення, реконструкцію цеху холодної прокатки, збільшення обсягу мартенівських печей та створення більш потужних суцільнозварних сталерозливних ковшів, замість клепанних. Для модернізації застарілого обладнання та впровадження інтенсифікації виробництва було залучено три тисячі заводських раціоналізаторів, застосовано понад 5 тис. різноманітних раціоналізаторських пропозицій⁷.

Комуністи мартенівського цеху Г. І. Помятун, П. І. Дорошенко, С. С. Якименко вперше в країні освоїли метод спалення природного газу без додавання рідкого палива. Доменщики заводу оволоділи роботою печей з застосуванням природного газу й повітря, збагаченого киснем, підвищили температуру дуття й тиск газу під колошником, що значно прискорило хід плавки. Ці заходи дозволили колективу заводу в 1961 р. на тих же виробничих площах підняти продуктивність праці на 41%, знизити собівартість продукції на 9,5%, досягти найкращих на Україні показників по використанню корисного обсягу доменних печей, найвищого в країні з'йому сталі з кв. м. поду печі і надійно закріпили за собою світову першість річної продуктивності 220-тонних мартенів.

ЦК КПРС, обговоривши звіт парткому заводу, запропонував усім металургійним підприємствам країни запозичити досвід «Запоріжсталі»⁸.

На заводі ім. Дзержинського протягом 1959—1960 рр. було здійснено 500 оргтехзаходів. Це дало можливість 700 чоловік вивільнити від тяжкої фізичної праці, а 3700 — поліпшити умови праці⁹.

Вимагали реконструкції гірничорудні підприємства Придніпров'я. В цій галузі продуктивність праці зростала надто повільно і добування руди збільшувалося, головним чином, за рахунок введення нових потужностей та залучення додаткових робітників. Дніпропетровський обком партії виніс обговорення цього питання на наради передовиків виробництва, науково-технічні конференції, сторінки преси. З'ясувалося, що зростання продуктивності праці гальмувала застаріла техніка, яка з переходом на глибокі горизонти стала малопродуктивною, а також нерациональна організація праці (розгалуженість добувних дільниць).

Пропозиції трудящих, що надійшли в процесі обговорення, обком партії врахував у постанові «Про заходи по забезпеченню підвищення продуктивності праці на підприємствах гірничорудної промисловості». Постановою передбачалась реконструкція більшості підприємств Кривбасу з тим, щоб забезпечити концентрацію виробництва, застосування найбільш ефективних систем розробок з використанням нової техніки, механізацію допоміжних робіт. Внаслідок цих заходів продуктивність праці збільшилась на 55%. Від тяжкої фізичної праці на підземних роботах вивільнилося 7 тис. чоловік¹⁰.

Передбачалось також створити в басейні 2 зразково-показові шахти «Більшовик» та «Гігант». У вересні 1959 р. за дорученням парторга-

⁷ Див. газ. «Правда», 6 травня 1959 р. «Успіхи домнобудівників України», газ. «Дніпровський металург» (орган парткому, завкому профспілки, дирекції заводу «Запоріжсталь» (20 травня 1962 р.).

⁸ Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 102, спр. 4, зв. 1, арк. 104.

⁹ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 33, од. зб. 145, арк. 96.

¹⁰ Там же, од. зб. 33, арк. 4, 9; журн. «Комуніст України», 1960, № 6, стор. 15.

нізації шахти «Гігант», група інженерів-комуністів разом з ученим Дніпропетровського гірничого інституту розробила заходи для упорядкування штатів, раціональної розстановки робочої сили; кращого використання техніки, створення та впровадження нових машин і механізмів, удосконалення технології видобутку руди. Заходи, схвалені партбюро, були доведені до всіх робітників шахти і з грудня 1959 р. почалось втілення їх у життя. Комуністи експлуатаційних дільниць внутрішахтного транспорту, електричної служби, дробильно-сортувальної фабрики провели огляди організації праці. Всі пропозиції вивчалися і впроваджувались у виробництво. В результаті кількість дільниць на шахті було скорочено з 21 до 5, з річною продуктивністю кожної 1—1,5 млн. рудної маси. З удосконаленням методів проведення гірничих робіт зменшено кількість забоїв, застосовано більш прогресивний панельний метод обробки блоків з малими площами¹¹. Технічна оснащеність шахти в 1961 р. збільшилась порівняно з 1960 р. на 30%, змінний виробіток на одного робітника досяг небувалої величини — 17 т. замість 10 т.— у 1958 р.¹² Шахта стала провідним підприємством гірничорудної промисловості країни.

ЦК КПРС у своїй постанові на звіт Криворізького міськкому партії, схваливши ініціативу гірників шахти «Гігант», зобов'язав партійні комітети поширити досвід колективу шахти на всі рудники басейну¹³. Досвід шахти знайшов широке застосування на рудниках «Інгулець», ім. Дзержинського, ім. Р. Люксембург, на шахтах «Саксагань», «Південна», «Нова», «Комсомольська» та багатьох інших¹⁴.

Неослабну увагу партійні комітети приділяли технічному оснащенню гірничорудної промисловості. Внаслідок чого лише за перші три роки семирічки продуктивність праці в гірничорудній промисловості зросла на 26%¹⁵.

Реконструкція проводилася й в інших галузях промисловості. В одній Запорізькій області за рахунок реконструкції промислових підприємств у перші три роки семирічки обсяг виробництва на підприємствах чорної металургії збільшився у 1,5 рази, кольорової металургії та машинобудування — у 2, електротехнічній промисловості — в 3 рази¹⁶.

Вперше в масштабі областей з ініціативи партійних організацій було здійснено перевірку технічного рівня випускаємої продукції та паспортизацію обладнання. В оглядах і рейдах тільки в Дніпропетровській області взяло участь 150 тис. трудящих. Внаслідок цього частину машин, приладів та агрегатів, що не відповідали сучасному рівню, було знято з виробництва¹⁷.

Особлива увага приділялася новій техніці. Для здійснення контролю за виконанням відповідних планів використовувались галузеві виробничо-технічні конференції, комісії партійного контролю, постійнодіючі виробничі наради, комсомольські пости й «прожектори», та громадські огляди створення та впровадження нової техніки.

На підприємствах Дніпропетровської області протягом перших років семирічки здійснено 1300 пропозицій по впровадженню нової техніки, створено 330 типів більш удосконалених конструкцій машин і ме-

¹¹ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 38, од. зб. 80, арк. 9; див. газ. «Дніпровська правда», 21 липня 1960 р.

¹² Там же, ф. 19, оп. 38, од. зб. 96, арк. 52, 153.

¹³ Журн. «Партійне життя», № 5, 1961 р.

¹⁴ Газ. «Радянська Україна», 23 грудня 1960 р.

¹⁵ М. Толубеев. Паростки пового. К., 1962, стор. 18.

¹⁶ Держархів Запорізької області, ф. р—2540, оп. 1, од. зб. 67, арк. 103.

¹⁷ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 33, од. зб. 41, арк. 6; Державний архів Запорізької області, ф. р—2540, оп. 1, од. зб. 21, арк. 97.

ханізмів, 90 поточних конвейерних та автоматичних ліній, а також модернізовано кілька тисяч назв обладнання¹⁸.

Досвід роботи партійних організацій Придніпров'я показав, що прискорення технічного прогресу й підвищення продуктивності праці залежить від розмаху й змістовності технічної творчості вчених, інженерно-технічних працівників, робітників, зміцнення співдружності між ними. Тому партійні комітети разом з профспілковими та комсомольськими організаціями пішли по шляху об'єднання творчої ініціативи трудящих, широко використавши можливості обласних організацій Все-союзного товариства раціоналізаторів і винахідників, науково-технічних товариств, комплексних бригад, виробничо-технічних рад, громадських конструкторських бюро, та ін. В одній тільки Дніпропетровській області в 1961 р. діяло 1500 таких організацій, які охопили 18 тис. чоловік¹⁹.

Для розвитку технічної творчості трудящих партійні комітети широко використовували конференції, наради передовиків виробництва, масові огляди й рейди пошуків внутрішніх резервів, конкурси на кращу постановку раціоналізаторської роботи, місячники збору раціоналізаторських пропозицій.

Так, в Дніпропетровській області в 1961 р. було проведено 1300 різноманітних заходів за участю раціоналізаторів, проти 300 у 1958 р. в яких взяло участь 60 тис. чоловік, проти 14 тис. в 1958 р.²⁰. Дотримуючись вказівок В. І. Леніна про те, що «члени партії повинні йти попереду всіх щодо трудової дисципліни й енергії»²¹, партійні організації вживали заходів, щоб провідну роль у русі раціоналізаторів і винахідників відігравали комуністи. В Запорізькій області, наприклад, на заводах «Запоріжсталь», «Дніпроспецсталь», коксохімічному, алюмінієвому — 40% комуністів були раціоналізаторами²².

Велику роль у розвитку руху новаторів відіграли комуністи, інженерно-технічні працівники. Дніпропетровський міськком партії схвалив, наприклад, ініціативу інженерно-технічних працівників азототукового заводу, запровадити за семирічку стільки пропозицій, щоб мати економічний ефект, рівний їхній зарплаті за ці роки. Ця ініціатива набула широкого розповсюдження²³.

Посилення партійного керівництва піднімало рух новаторів на новий рівень і викликало якісні зміни. До 460-тисячної армії раціоналізаторів республіки у 1961 р. входив 60-тисячний загін новаторів Придніпров'я, які внесли 102 тис. і застосували 57 тис. пропозицій з економічною ефективною 41 млн. крб.²⁴

Від індивідуальних форм технічної творчості дедалі частіше переходили до колективних, що дозволяло розв'язувати складні технічні проблеми. Такою формою колективної творчості були комплексні бригади раціоналізаторів, яких у Дніпропетровській області налічувалось 900, Запорізькій — 670²⁵. З 18 машин та механізмів, створених

¹⁸ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 38, од. зб. 96, арк. 32; газ. «Дніпровська правда», 16 листопада 1961 р.

¹⁹ Поточний архів Дніпропетровської облпрофради, відділи праці і зарплати, справа № 40, стор. 27.

²⁰ Поточний архів Дніпропетровської обласної ради ВТВР, звіти за 1958. 1961 р.

²¹ В. І. Ленін і н. Творчі, т. 30, стор. 119.

²² Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 102, оп. 6, од. зб. 17, арк. 37; ф. 272, оп. 1, од. зб. 37, арк. 149; ф. 162, оп. 1, од. зб. 15, арк. 54.

²³ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 37, од. зб. 171, арк. 18.

²⁴ Газ. «Правда України» 1 лютого 1962 р.; поточні архіви Дніпропетровської і Запорізької облпрофспілок, папки державного звітування за формою ф — 4НТ, 1962 р.

²⁵ Держархів Дніпропетровської області, ф. Р—4521, оп. 1, од. зб. 2172, арк. 16; Держархів Запорізької обл. ф. Р—2540, оп. 1, од. зб. 71, арк. 60.

комплексними бригадами Дніпровського алюмінієвого заводу, 13 було запроваджено у виробництво. На металургійному заводі ім. Дзержинського комплексна бригада на чолі з головним інженером А. А. Сорокіним вперше застосувала в масовому масштабі термічну обробку залізничних рейок²⁶.

Величезне значення для розвитку технічного прогресу мало впровадження передового досвіду. Новим у цій справі було планове поширення досвіду новаторів, що створило реальну основу для контролю за вивченням та узагальненням передового досвіду з боку партійних комітетів.

Змінився метод роботи шкіл передового досвіду. Заняття проводились, як правило, на робочих місцях. Так, на Мелітопольському заводі ім. Воровського, після вивчення у школі досвіду новатора виробництва В. Мазанька, продуктивність праці 65 токарів зросла на 20%²⁷. Новим було створення постійнодіючих шкіл передового досвіду робітників провідних професій (Дніпродзержинський азототуковий завод) та комплексних шкіл передового досвіду (Дніпродзержинський коксохімічний завод). Важливою формою роботи стали «Дні новаторів», що проводились у передових колективах.

Технічний прогрес неможливий без широкого застосування передової технології. Однак до липневого (1959 р.) Пленуму ЦК КПРС партійні організації Придніпров'я не приділяли належної уваги цим питанням. Після Пленуму становище змінилось.

Однією з форм залучення громадськості до цієї роботи стали обласні, міські, районні та заводські огляди технології виробництва. Так, в Орджонікідзевському районі Запоріжжя за час огляду було подано 4,5 тис. пропозицій, з них 3 тис. втілено у життя²⁸.

Посилення зв'язку науки з виробництвом, підтримане партійними організаціями, забезпечило можливість вирішення ряду важливих практичних завдань. Так, вчені Інституту чорної металургії Академії наук УРСР разом з металургами «Криворіжсталі», «Запоріжсталі», заводів ім. Петровського, ім. Дзержинського розробили й застосували новий технологічний режим роботи доменних печей, заснований на використанні природного газу та кисню, а також запровадили автоматичне управління ходом плавки в мартенівських печах. На заводах ім. Петровського та на «Криворіжсталі» вперше в СРСР було використано кисень у конверторному виробництві. Все це підвищило продуктивність доменних печей на 11 і мартенівських — на 16%²⁹. На заводі «Дніпрспецсталь» вперше у світовій практиці освоєно метод електрошлакового переплаву сталі під шаром шихти і технологію вакуумування електросталі.

Лиш в Запорізькій області в 1959—1960 рр. працівники науководослідних інститутів допомогли розробити й застосувати 3 тис. технологічних процесів³⁰. Проте значні резерви ще залишалися не використа-

²⁶ Див. газ. «Запорізька правда», 7 січня 1961 р.; А. Билінов, Дві зустрічі, Дніпропетровськ, 1961, стор. 18.

²⁷ Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 3, оп. 2, Стенограма зборів партактиву Мелітопольського МК КП України від 14 липня 1961 р., арк. 11.

²⁸ Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 3685, оп. 1, од. зб. 22, арк. 39; поточний архів Запорізької облпрофради, відділ праці і зарплати, папка «Огляди і рейди», 1962.

²⁹ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 395, оп. 7, од. зб. 4, арк. 138; І. Шаповал. Вчені Дніпропетровщини — на службі семірічки, Дніпропетровськ, 1964, стор. 6, 13, 24; І. Ведмідь. Шляхи зниження собівартості сталі, Дніпропетровськ, 1964, стор. 5.

³⁰ Державний архів Запорізької області, ф. Р—2540, оп. 1, од. зб. 40, арк. 338.

ними. Особливо уповільнено йшла хімізація виробництва, впровадження точного лиття, нових способів електрозварювання, тощо. Партійні комітети, пам'ятаючи вимоги Програми КПРС про постійне удосконалення технології всіх галузей і видів виробництва — зосереджували увагу комуністів, усіх робітників на вирішенні не розв'язаних ще питань.

Дальший технічний прогрес, зростання продуктивності праці багато залежать від удосконалення організації виробництва й праці. Виконуючи рішення червневого (1960 р.) Пленуму ЦК КПРС, місцеві організації розпочали активніше застосовувати контроль за діяльністю господарських органів. Однією з дійових форм роботи стали громадські огляди організації праці і втілення технічно обгрунтованих норм виробітку на підприємствах. В Дніпропетровській області в 1960 р. під час такого огляду було подано 11 тис. пропозицій, 6 тис. з яких прийнято, в результаті чого вивільнилося 2 тис. робітників. На підприємствах Запорізької області застосовано 1,5 тис. рацпропозицій³¹.

В ході огляду Запорізький обком партії підтримав ініціативу парт-організації Мелітопольського моторного заводу, яка залучила до участі в огляді 500 нормувальників, обліковців, новаторів виробництва та вчених. В той же час обком партії піддав різкій критиці керівництво Дніпровського алюмінієвого заводу за грубі порушення порядку введення нових норм виробітку без відповідної технічної підготовки виробництва³².

З ініціативи партійних комітетів обох областей на підприємствах вводились добові графіки випуску готової продукції, встановлено контроль за їх виконанням. Чимало вживалося заходів для поглиблення спеціалізації та централізації виробництва.

Технічний прогрес у промисловості неможливий без підвищення культурно-технічного рівня трудящих, бо як вказував В. І. Ленін, неможливо побудувати комунізм без запасу знань, техніки, культури³³.

Новим у роботі партійних комітетів щодо цього був перехід до складання й виконання перспективних планів підвищення загально-освітньої та технічної підготовки кадрів. Першими масовий рух по розробці таких планів розпочали партійні організації металургійних підприємств. Це не випадково. Високий рівень механізації, автоматизації виробництва вимагав розширення обсягу знань трудівників. Для складання перспективних планів були створені спеціальні загальнозаводські і цехові комісії з представників громадських організацій, вчителів та адміністрації підприємств. В основу планів було покладено мінімум знань за фахом, що диктувався зростим рівнем розвитку металургійного виробництва. На «Запоріжсталі», наприклад, його визначили для 260 спеціальностей³⁴. Він ліг в основу перспективному плану області на 1960—1965 рр. Відповідно до плану 46 тисяч чоловік повинні були навчатися у вузах, технікумах, вечірніх школах, школах майстрів, інші — підвищувати кваліфікацію в системі курсової підготовки³⁵. Плани успішно виконувались. В перший рік навчалось 18 тисяч чоловік, тобто у 2 рази більше, ніж у 1959 р., а в 1961 р. 40 тисяч чоловік. Серед тих, що навчалися, 8 тисяч були членами колективів комуністичної праці.

³¹ Державний архів Дніпропетровської області, ф. Р — 4521, оп. 1, од. зб. 447, Постанова РНГ № 179; Державний архів Запорізької області, ф. Р—2540, оп. 1, од. зб. 20, арк. 25.

³² Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 102, зв. 9, од. зб. 13, арк. 10.

³³ Д. в. В. І. Л е н і н. Твори, т. 30, стор. 125.

³⁴ І. М а л и й. Щоб завтра мати більше, Запоріжжя, 1962, стор. 26.

³⁵ Держархів Запорізької обл., ф. Р—2540, оп. 4, од. зб. 44, перспективний план підготовки кадрів.

У школах майстрів було введено вивчення загальноосвітніх дисциплін в обсязі середньої школи і тим, хто закінчували їх, вручався диплом майстра й атестат зрілості, у вечірніх школах були введені предмети по підвищенню професійної майстерності³⁶.

У вузах і технікумах, вечірніх школах та школах майстрів Дніпропетровщини в 1961 р. навчалось 39 тис. чоловік, або вдвоє більше порівняно з 1958 р. З цієї кількості 13 тис. становили трудящі Дніпродзержинська, де більшість підприємств включилась у змагання за комуністичну працю³⁷.

У зв'язку з масовим навчанням змінювались форми контролю за ним з боку партійних, профспілкових та комсомольських організацій. На підприємствах створювались заводські й цехові навчально-методичні ради, а при обкомах комсомолу — комісії сприяння школам робітничої молоді. Навчально-методичні ради підтримували зв'язки колективів підприємств з навчальними закладами, організували допомогу робітникам у навчанні.

В обох областях плани підвищення загально-освітньої та технічної підготовки виконувались успішно. Тільки в Запорізькій області в 1960 р. закінчили інститути, технікуми та середні школи 10 тис. робітників та інженерно-технічних працівників-практиків³⁸.

З метою підготовки та перепідготовки кадрів широко використовувались різноманітні форми навчання безпосередньо на підприємствах (школи, курси, гуртки, бригадне і індивідуальне навчання, шефство інженерно-технічних працівників над робітниками та інш.). Наприклад, на заводі «Комунар» у зв'язку з переходом його на виробництво мікролітражних автомашин, основний склад робітників був підготовлений до цього без відриву від виробництва запрошеними фахівцями з інших підприємств країни³⁹.

Партійні комітети очолили рух за оволодіння суміжними професіями. Прикладом, була робота партійних організацій Дніпродзержинського коксохімзаводу, азотнотукового, Запорізького коксохімзаводу, де 80% робітників оволоділи 2—3 суміжними професіями⁴⁰.

Виконуючи вимоги квітневого (1960 р.) Пленуму ЦК КП України про озброєння всіх кадрів економічними знаннями, парторганізації Придніпров'я розширили мережу економічної освіти. У Дніпропетровській області кількість слухачів збільшилась з 18 тис. у 1958 р. до 238 тис. в 1961 р., а в Запорізькій області відповідно з 24 до 160 тис.⁴¹

Велику роль у піднесенні творчої активності новаторів виробництва відіграла організація соціалістичного змагання і особливо рух за комуністичну працю. В. І. Ленін вперше побачив у змаганні ту силу, яка дає можливість «залучити дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності,

³⁶ Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 102, оп. 7, од. зб. 13, арк. 111; Держархів Запорізької обл., ф. 2540, оп. 1, од. зб. 57, арк. 49; там же, ф. Р—2540, оп. 4, од. зб. 44, арк. 57.

³⁷ Див. газ. «Дніпровська правда», 24 грудня 1963; М. Миколенко, Окрилені завтрашнім днем, Дніпропетровськ, 1963, стор. 18.

³⁸ Державний архів Запорізької обл., ф. Р—2540, оп. 1, од. зб. 59, постанова РНГ № 180.

³⁹ Партархів Запорізького обкому ПК України, ф. 9, оп. 7, зв. 3, од. зб. 1, арк. 46.

⁴⁰ Поточний архів Дніпропетровської облпрофради, стенограма УП обл. профспілкової конференції 17 січня 1962 р.; Партархів Запорізької області, ф. 102, оп. 6, од. зб. 17, арк. 33.

⁴¹ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 38, од. зб. 91, арк. 197; Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 102, об. 7, од. зб. 13, арк. 81.

виявити таланти...»⁴². Однією з перших на Україні прапор боротьби за комуністичну працю підняла бригада старшого горнового доменного цеху заводу ім. Дзержинського комуніста П. П. Лигуна. В грудні 1958 р. відбулися перші обласні зльоти бригад і ударників комуністичної праці. Рух поширювався. Для дальшого його розвитку партійні організації застосовували різні форми й методи: обговорення на бюро та зборах, наради керівників колективів комуністичної праці і секретарів партійних та комсомольських організацій, зльоти, огляди організації руху за комуністичну працю, роботу громадських комісій по організації взаємоперевірок взятих зобов'язань, висвітлення у пресі, по радіо, телебаченню і т. д.

Учасники нового руху йшли в авангарді боротьби за дострокове виконання семирічки, виконання соціалістичних зобов'язань по достойній зустрічі з'їздів та пленумів нашої партії. Завдяки цьому рухові дніпродзержинські коксохіміки досягли найвищої в країні серед споріднених підприємств продуктивності праці, металурги «Дніпроспецсталі» виконали семирічний план по зростанню продуктивності праці за 4 роки і 2 місяці⁴³. Такі факти не поодинокі. Дніпропетровська та Запорізька обласні партійні організації, очоливши боротьбу трудящих за технічний прогрес, забезпечили дострокове виконання завдань семирічки. Вирішальним у досягненні цих успіхів був період між XXI та XXII з'їздами, коли обсяг виробництва промислової продукції значно випереджав завдання семирічки. Середньорічний її приріст становив у Дніпропетровській області — 10,5%, у Запорізькій — 13% замість 9% за планом⁴⁴. Значно підвищився рівень механізації.

Досвід керівництва промисловістю, досягнутий партійними організаціями Придніпров'я, є для них міцною основою в застосуванні економічних методів господарювання в світлі вимог вересневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС. Ось чому в удосконаленні форм та методів керівництва народним господарством партія вбачає важливу ланку в сукупності факторів, які прискорюють створення матеріально-технічної бази комунізму.

⁴² В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 363.

⁴³ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 38, од. зб. 42, арк. 70; поточний архів Запорізького обкому партії, стенограма обласної партійної конференції, січень 1963 р.

⁴⁴ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 38, стенограма пленуму ОК КП України від 20 грудня 1962; партархів Запорізького обкому КП України, ф. 102, оп. 7, од. зб. 9, арк. 25; стенограма зборів Дніпропетровського та Запорізького обласного партактиву по обговоренню директив партії по новому п'ятирічному плану, 1966 р.

В. І. АНГЕЛЕЙКО

РОЗВИТОК ЗАЛІЗНИЦЬ ДОНБАСУ ЗА РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

Донецький вугільний басейн має найгустішу у Радянському Союзі залізничну сітку. На кожні 100 кв. км тут припадає 5,5 км залізниць. А загалом по Україні цей показник дорівнює 3,42 км (в СРСР — 0,54).

Будівництво залізниць у Донбасі розпочалося в другій половині XIX ст. Першу з них Грушівка — Аксай збудовано 1861 р. Вона вперше дала вихід донецькому вугіллю на Дон і Азовське море¹. Збудована 1869 р. залізниця Лозова — Микитівка — Марцєве стала основою майбутньої Донецької залізниці.

У XIX ст. з'явилися також залізниці Костянтинівка — Маріуполь, Краматорськ — Дебальцеве — Зверево, Дебальцеве — Луганськ, Дебальцеве — Микитівка, Дебальцеве — Лисичанськ, Дебальцеве — Ясинувата, Кринична — Ханженкове, Кринична — Шляхопровід, Слов'янськ — Рапна, Луганськ — Міллерове та ін.

Від початку XX ст. до 1917 р. збудовано залізниці: Дебальцеве — Чистякове, Льгів — Основа — Красний Лиман — Лиха, Ниркове — Комишуваха, Бахмут (Артемівськ) — Ступки, Яма — Микитівка та ін. До 1917 р. загальна протяжність залізниць Донбасу становила близько 80% від їх сучасної довжини.

З усіх залізниць Донбасу тільки лінія Лозова — Марцєве збудована за рахунок держави. Решту прокладали різні акціонерні, приватні товариства та компанії. Однак приблизно з 1893 р. держава почала викупати окремі, найважливіші колії Донбасу в казну.

До початку будівництва залізниць загальний видобуток вугілля в Донбасі становив 6—13 млн. пудів на рік. Після введення в експлуатацію колії від Лозової до Марцєвого за 10 років (1869—1879) його видобуток збільшився в 21 раз. Прокладена раніше Грушівська колія (Грушівка — Аксай) довжиною 70 км сприяла підвищенню видобутку вугілля в східній частині Донбасу за 5 років у 2,5 раза². В 1913 р. загальний видобуток вугілля в Донбасі дорівнював 150 млн. пудів на рік.

Завдяки будівництву залізниць розвивались також і інші галузі промисловості. Виробництво чавуну з 1875 по 1912 р. збільшилося з 0,62 млн. до 173,3 млн. пудів. Уже наприкінці XIX ст. в Донбасі вирости Дружківський, Петрівський, Юр'ївський, Маріупольський і Макіївський металургійні заводи, ряд машинобудівних заводів, зокрема великий Луганський паровозобудівний.

Розвиток промисловості в свою чергу сприяв дальшому розширенню будівництва залізниць, збільшенню вантажообороту на вже існуючих. Наявність залізниць дозволяла розвивати експорт зерна та інших сільськогосподарських продуктів.

Основні експлуатаційні показники роботи залізниць Донбасу завжди були високими. У 1913 р. на 11 основних станціях тут зосереджу-

¹ Исторический очерк развития железных дорог в России с момента их основания по 1897 год включительно, ч. 1 и 2, Спб., 1898.

² А. Кеппен. Горная и соляная промышленность. Историко-статистический обзор промышленности России, Спб., 1883.

валось 20% всього вантажу, що перевозився по залізницях Росії. Густина руху становила в цей час 2545 тис. т/км на кілометр, або була вдвоє більшою, ніж по всій країні. Середня вага поїзда в Донбасі досягла 494 т, при середній вазі його по залізницях країни 321 т³.

Початок світової імперіалістичної війни 1914 р. негативно позначився на роботі залізниць. Всі транспортні засоби були кинуті на забезпечення військових перевозок. Майже зовсім припинився рух пасажирських поїздів. Кам'яне вугілля з Донбасу припинили вивозити. Отже, до 1 січня 1916 р. його накопичилося тут майже 180 млн. пудів. А в країні різко відчувався вугільний голод.

З перших днів Великої Жовтневої соціалістичної революції залізниці всієї країни перейшли до рук Радянської держави. Залізничникам довелося долати величезні труднощі, щоб налагодити роботу залізниць, оскільки розлад у промисловості й на транспорті, що почався ще за царизму, значно посилювався за «господарювання» Тимчасового уряду.

Радянський уряд з перших днів приділяв велику увагу роботі залізниць. У грудні 1917 р. В. І. Ленін підписав декрет про восьмигодинний робочий день на транспорті і про норми оплати праці⁴. На початку 1918 р. було видано два декрети про принципи керівництва залізничним транспортом і про організаційну структуру залізниць.

Однак розпочалась громадянська війна, і знову порушилась робота залізниць Донбасу. Ряд колій було зруйновано повністю, зокрема гаку велику, як Горлівка — Очеретине. На лінії Попасна — Микитівка була повністю знищена одна з колій. Через руйнування на залізницях басейну майже припинився рух поїздів, промисловість була позбавлена сировини й палива, населення — продуктів першої потреби.

У цей тяжкий час Комуністична партія надіслала на транспорт одного з своїх вірних синів — Ф. Е. Дзержинського. Під його керівництвом почалась робота по відбудові залізниць.

У Донбасі відбудова транспорту розпочалась в 1920 р. і проходила досить швидкими темпами. Ці темпи забезпечувались небаченим ентузіазмом робітників Донбасу.

За ініціативою ревкому Попаснянського вузла, який після війни перетворився на кладовище паровозів, робітники відремонтували один паровоз, але палива для цього єдиного паровозу не було. Тоді робітники ст. Попасна поїхали на ст. Святогорську і там у лісі, під обстрілом бандитів, почали заготовляти дрова⁵. Це тільки один з багатьох прикладів, як залізничникам доводилось виконувати свої почесні і складні обов'язки в перші роки Радянської влади.

Для відбудови найважливіших магістралей, в тому числі на Донбасі, Рада Народних Комісарів ухвалила постанову про розбирання декількох залізниць в Білорусії і під Ленінградом⁶.

ІХ з'їзд РКП(б) ухвалив мобілізувати 10% всього свого складу делегатів для роботи на транспорті. В. І. Ленін у листі від 1 лютого 1920 р. членам Ради Праці й Оборони писав: «Пайок зменшити для них, хто не працює на транспорті»⁷.

³ Краткий очерк деятельности русских железных дорог во вторую отечественную войну, ч. 1 и 2, Петроград, 1916; М. Гусев, С. Сладков. Донецкие железные дороги за 40 лет, Донецк, 1957.

⁴ Железнодорожный транспорт СССР в документах Коммунистической партии Советского правительства, М., 1957.

⁵ М. Гусев, С. Сладков. Назв. праця, стор. 50.

⁶ Железнодорожный транспорт СССР в документах..., стор. 100.

⁷ Ленинский сборник, т. XXIV, стор. 62.

І в цей час, коли ще не було розв'язане основне питання часу: «Хто — кого?», великий Ленін уже розробляв історичний план електрифікації країни — ГОЕЛРО, у якому передбачалась електрифікація залізниць Донбасу: Москва — Слов'янськ — Ростов, Олександрівськ — Чаплине, Дебальцеве — Лиха та ін.

На кінець 1921 р. в Донбасі відновився рух поїздів на більшості ліній. У швидкій відбудові залізниць Донбасу велику роль відіграла невпинна увага партії та уряду до цієї справи. Багато заходів, що сприяли налагодженню нормальної роботи залізниць, було намічено постановою Ради Праці й Оборони (лютий 1922 р.) «Про заходи по впорядкуванню роботи залізниць Донецького басейну»⁸.

У березні 1923 р. за рішенням Ради Праці й Оборони для поліпшення постачання залізниць Донбасу паливом, у відання Донецької залізниці було передано кілька вугільних рудників. У 1926 р. Донецька залізниця по всіх показниках експлуатаційної роботи досягла рівня 1913 р.⁹

Слід зазначити, що відбудова залізниць проходила за умов жорстокого опору з боку капітулянтів — троцькістів і бухаринців, які взяли курс на реставрацію капіталістичних відносин у країні. Так, ними висувалась вимога про припинення будівництва паровозів для проведення «жорстокої концентрації капіталу» і в зв'язку з цим необхідність консервації Харківського і Луганського паровозобудівних заводів¹⁰. XIII партконференція РКП(б) і рішуче відкинула подібні настрої¹¹.

Через опір капітулянтів, а також внаслідок того, що технічні засоби залізниці — паровози, вагони, рейки і т. д. не обновлювалися, транспорт почав стримувати розвиток промисловості.

Перша оцінка становища залізниць під таким кутом зору була зроблена ще в постанові ЦВК у 1927 р.¹², за якою вирішено було збільшити капітальні витрати на залізничний транспорт. Постанова звертала увагу на потребу кращого використання існуючих технічних засобів. Постанова Ради Народних Комісарів Радянського Союзу від 1932 р. передбачала реконструкцію ряду напрямів руху поїздів. У Донбасі найважливішою була визнана лінія Дебальцеве — Звереве, і вона підлягала реконструкції в першу чергу. Цією ж постановою Луганському паровозобудівному заводу пропонувалось перейти на випуск нових, потужних паровозів з навантаженням на вісь 23 т. У червні 1932 р. рішенням Ради Народних Комісарів визнано за необхідне будівництво залізниці Москва — Донбас для забезпечення вугіллям і металом фабрик Москви, Центрального чорноземного і Центрального промислового районів. Вже в серпні того ж року було перевірено хід будівництва, після чого Рада Народних Комісарів схвалила постанову: «Про хід будівництва залізничної магістралі Москва — Донбас», що «сприяла поліпшенню якості робіт на будівництві».

У березні 1934 р. видано спеціальну постанову ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР «Про роботу Донецької залізниці», якою накреслювалися заходи по збільшенню залізничних перевезень у Донбасі.

А ще раніше, коли у вересні 1933 р. ЦК партії і Раднарком слухали звіти залізниць Курської, колишньої Катерининської (тепер При-

⁸ Железнодорожный транспорт СССР в документах..., стор. 100.

⁹ Магистраль Донбасса за годы Советской власти, 1957.

¹⁰ Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции, К., 1957.

¹¹ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1953.

¹² Железнодорожный транспорт в документах..., стор. 100.

дніпровської), деякі обласні комітети партії, в тому числі Донецький, були зобов'язані провести спеціальний добір комуністів для роботи на транспорті.

В середині 30-х років на залізницях країни виникло соціалістичне змагання за краще використання техніки, збільшення навантаження вагонів, прискорення перевезень найважливіших народногосподарських вантажів — вугілля, металу, машин, хліба і т. д.

Залізничники Донбасу вели перед у змаганні. Машиніст депо Слов'янськ П. Ф. Кривонос перший провів важковагові поїзди з великою швидкістю і цим перекрив старі транспортні норми. Слідом за ним працівники всіх залізничних професій включилися у масовий похід за краще використання технічних засобів. Досягнення залізничників Донбасу ставали надбанням залізничників усієї країни¹³.

Складач поїздів ст. Ясинувата М. М. Кожухар своїм досвідом роботи показав, що поїзд можна сформувати за 15—20 хв. замість 2 год. за старою нормою. Складач ст. Красний Лиман І. Древіль виконав денну норму формування поїздів і обійшовся при цьому двома паровозами замість чотирьох. Дебальцівський касир Аладін добився найкращих показників по обслуговуванню пасажирів і т. д.

Передові люди залізничного транспорту Донбасу своєю самовідданою працею зробили в 30-і роки повний переворот у засобах, методах і формах роботи різних професій працівників залізниць.

Результати великої роботи колективу Донецької залізниці швидко стали відчутними. З 1935 р. залізниця стала виконувати щорічні плани перевозок, різко поліпшила експлуатаційні роботи.

Навантаження і розвантаження у 1937 р. порівняно з 1913 р. зросло відповідно в 2,7 і 3,5 рази, а технічна й комерційна швидкість поїздів — у 1,72 і 2,39 рази; вантажооборот зріс майже в 50 разів, перевезення пасажирів — в 6; більше як удвоє скоротився оборот вантажного вагона за добу; майже в два з половиною рази зріс добовий пробіг паровозу; більше ніж утроє підвищилась продуктивність праці на одного робітника¹⁴.

У відповідь на трудове піднесення залізничників Комуністична партія і Радянський уряд вжили заходів для впровадження нової техніки на транспорті. На залізниці країни дедалі більше надходило потужних паровозів, великовантажних вагонів, поїзди переводились на автозчеплення і автогальмування. Всі нові технічні засоби були вітчизняного виробництва.

Вперше в країні і в світі на залізницях з'явилися нові потужні машинні станції для швидкого ремонту колій. Основні магістралі країни устатковувались новою системою сигналізації — автоматичною блокуванням, що забезпечує найбільшу безпеку руху поїздів.

З'явилися нові міцні рейки, розширилось будівництво нових ліній. 1937 р. повністю закінчено будівництво залізниць Москва — Донбас, Павлоград — Красноармійське, Світланове — Венгерівка, Красівка — Кар'єрна. Пожвавлення роботи залізничного транспорту сприяло виконанню плану різними галузями промисловості. В 1937 р. видобуток вугілля в Донбасі становив 77,5 млн. т на рік, проти 25,3 млн. т у 1918 р. Значного збільшення виробництва було досягнуто в металург-

¹³ А. Г. Напорко. Очерки развития железнодорожного транспорта СССР, М., 1954.

¹⁴ Железнодорожный транспорт СССР за 40 лет Советской власти, К., 1957; Нисени розвитку народного господарства УРСР. Зб. Академії наук УРСР, К., 1957; В. Н. Образцов. Тридцать лет советского транспорта, М., 1948; Очерки развития народного хозяйства УССР, М., 1954.

гійній, машинобудівній, коксохімічній та інших галузях господарства Донбасу. Донецька залізниця стала однією з найбільших у світі.

Північно-Донецька залізниця, що займала частину території Донбасу, була об'єднана з Південною, і в цю об'єднану магістраль був включений ряд залізничних ліній, які знаходились на території Донбасу, але були адміністративно віднесені до інших доріг — Південно-Східної і Катерининської¹⁵.

Вже до 1935 р. із складу великої об'єднаної залізниці була знову виділена Південна, до якої відійшли в основному ділянки поза межами Донбасу. На території Донбасу залишилась одна залізниця, що обслуговувала тільки лінії Донбасу. У такому вигляді вона діє і тепер. В період об'єднання Донецької і Південної ділянок залізниці загальний вантажооборот перевищував у 2,9 раза вантажооборот усіх залізниць Італії, у 5,5 раза — Австрії, у 5,9 — Іспанії, в 6,2 — Бельгії і в 10,8 — Турції. Незадовго до Великої Вітчизняної війни на Донецькій залізниці щорічно вантажилось понад 50% вугілля всієї країни.

З початком навали німецьких загарбників почалися тяжкі дні для залізничників Донбасу. Треба було забезпечити військові перевозки, евакуацію людей і промисловості. Наближення фронту змушувало евакуювати транспортні засоби, знищити те, що неможливо було евакуювати. Однак і за цих тяжких умов залізничники Донбасу з честю виконували свої обов'язки.

Після війни нові труднощі чекали залізничників Донбасу. Адже фашисти зруйнували 8 тис. км головних і станційних колій, 1500 мостів, 400 вокзалів, депо, майстерень і т. п. Про масштаби руйнувань свідчать такі приклади. Загальна протяжність колій ст. Ясинувата до війни дорівнювала 147 км, а на момент визволення її від фашистських загарбників — всього 2 км. Таким же було становище й на інших великих вузлах і залізничних станціях. Загальні збитки, завдані залізницям Донбасу в результаті війни, Урядова Комісія оцінила в розмірі 70% їх основної вартості.

Відбудова проходила в складних і тяжких умовах. Потрібно було одночасно забезпечити просування вантажів, відновлення технічних засобів і в той же час дбати про нормальне забезпечення промисловості і населення Донбасу всім необхідним.

Внаслідок трудового піднесення, викликаного прагненням якнайшвидше відбудувати народне господарство, залікувати рани, завдані війною, відбудова залізниць Донбасу проходила нечуваними темпами. На ст. Рудакове через кілька днів після визволення населення організувало з власної ініціативи безперерйну роботу залізничного водопостачання. На ст. Штерівка перший поїзд пройшов уже на другий день після визволення. Відділок Іловайське — Марцеве, довжиною 122 км, був відбудований за 6 днів, а лінія Ясинувата — Волноваха довжиною 72 км — за три дні. А бували випадки, коли той або інший підрозділ, призначений для робіт по відбудові тієї або іншої ділянки, приїздив на місце, а відбудова вже була проведена силами залізничників і населення. Так було на станціях Ясинувата, Волноваха, Дебальцеве, Красноармійське, Слов'янськ, Донецьк, Попасна, Красний Лиман і в багатьох інших місцях.

Через рік після визволення на залізницях Донбасу були відбудовані всі колії, 400 мостів, 20 депо, 150 вокзалів, багато жилих будинків, шкіл, лікарень і клубів.

¹⁵ Л. Вольфсон, А. Корнеев, И. Шильников. Развитие железных дорог в России, М., 1939.

У першій половині 1945 р. Луганський завод почав випускати паровози, а Харківський освоїв замість паровозів випуск нових, сучасних локомотивів — тепловозів.

Застосування нової техніки на залізницях Донбасу почалось майже одночасно з їх відбудовою. На багатьох дільницях з'явилися тепловози. В колії вкладали міцні рейки. З'явилися нові засоби сигналізації, диспетчерська централізація, великовантажні багатоосні вагони. Повністю був реконструйований пасажирський вагонний парк шляхом переведення його на суцільнометалеві вагони¹⁶.

Нова техніка сприяла збільшенню вантажообороту. Уже в 1956 р. Донецька залізниця перевезла стільки вугілля, скільки в 1913 р. перевезли всі залізниці царської Росії, а в 1958 р. на ній розвантажили в 5 раз і навантажили в 4,6 раза більше вагонів, ніж у 1945 р. Пасажирів за цей же період було перевезено в 2,5 раза більше. Значно зросла питома вага залізниць Донбасу. Наприклад, у 1958 р. тут було перевезено 60% вугілля і чорних металів, видобутих у Радянському Союзі.

Трудовий ентузіазм залізничників Донбасу, що дав чудові результати під час відбудови транспорту, тривав і в наступний період. Досягнення залізничників вугільного басейну, його окремих передовиків знову стали надбанням усієї країни. І тепер на залізницях СРСР добре відомі методи водіння важковагових поїздів машиніста депо Красний Лиман С. Г. Шумилова, почин колективу Основ'янського відділку по виконанню підвищеного обсягу перевезень при скороченні локомотивного парку, вагонників станції Красний Лиман по ремонту вагонів без відчеплення.

XXI з'їзд КПРС, який затвердив семирічний план розвитку народного господарства країни, відкрив нові можливості і для дальшого розвитку залізничного транспорту. Основним напрямом у дальшій реконструкції залізничного транспорту стала електрифікація залізниць, що дозволило провести докорінну реконструкцію засобів тяги, а за нею і реконструкцію технічних засобів всього господарства залізниць¹⁷.

За роки семирічки Донбас перетнули нові потужні електрифіковані магістралі — Ленінград — Ленінскан через Харків, Лозову, Слов'янськ — Микитівку — Іловайське; Основа — Микитівка через Красний Лиман; Дебальцеве — Маріуполь; Ростов — Кривий Ріг через Іловайське — Чаплине — Дніпропетровськ. На ще не електрифікованих магістралях впроваджено тепловозну тягу. Запровадження нових прогресивних видів тяги дозволило освоїти нові вантажні й пасажирські перевезення.

Достатньо сказати, що вантажооборот залізниць України, основну масу якого становлять вантажі Донбасу, вже на кінець п'ятого року семирічки становив 279 млрд. т/км, що дорівнює 4,5 вантажообороту Франції, а пасажирооборот на цей час дорівнював 31,6 млрд. пас-км, тобто був таким самим, як у США.

У роки семирічки поряд із запровадженням нових видів тяги тривала реконструкція й інших технічних засобів залізничного транспорту в Донбасі. Зокрема, тривало посилення колійної конструкції. У великій кількості з'явилися рейки нових важких типів — Р65 і Р75 (відповідно вагою 65 і 75 кг у погонному метрі). Спершу на лінії Ясинувата — Красноармійське, а потім і на інших лініях з'явилась прин-

¹⁶ Б. П. Бещев. Железнодорожный транспорт в шестой пятилетке, М., 1957.

¹⁷ Б. П. Бещев. Назв. праця, стор. 100.

ципово нова безстикова колія, справедливо названа залізничниками «оксамитовою», настільки повно вона ліквідує удари при переході вагона з рейки на рейку, а отже, усуває причини передчасного виходу з ладу і елементів колії і ходових частин рухомого складу, знижує (до 20%) опір руху поїзда, сприяє збільшенню ваги поїзда, а врешті збільшує пропускну й провізну здатність залізниць.

На початку семирічки в Алмазній став до ладу перший в Донбасі завод залізобетонних шпал. Майже всі залізниці в Донбасі протягом семи років переведено на щебеновий баласт. Запроваджено нові засоби зв'язку, замість застарілої жезлової системи. На багатьох станціях і вузлах діє електрична централізація стрілок. Реконструкція технічного обладнання всіх ланок транспорту, насиченість їх засобами механізації і автоматизації сприяли значному зростанню продуктивності праці. Виробіток на одного працівника за п'ять років семирічки становив 980 тис. зведених *ткм*, або збільшився більш як у 7 раз проти 1913 р.

У Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу вказується, що головним економічним завданням партії і радянського народу є створення протягом двох десятиріч матеріально-технічної бази комунізму. Для виконання цього завдання накреслено збільшити обсяг промислової продукції протягом найближчих 10 років — приблизно в два з половиною рази, а протягом 20 років — не менш як у шість раз. Відповідно до цього найважливішого завдання в галузі залізничного транспорту є: розширення транспортно-шляхового будівництва і цілковите задоволення потреб народного господарства і населення в усіх видах перевезень; дальше технічне переозброєння і значне підвищення швидкостей руху поїздів на залізницях.

П'ятирічний план розвитку народного господарства на 1966—1970 рр. передбачає дальший розвиток залізниць Донбасу, зокрема: а) завершення реконструкції тяги; б) упорядкування всіх галузей залізничного транспорту відповідно до можливостей нових видів тяги; в) розширення сітки залізниць; г) дальше підвищення продуктивності праці.

З метою реалізації цих завдань триватиме електрифікація основних залізничних ліній Донбасу, посиляться конструкція елементів верхньої будови колії, запровадитимуться нові види тяги. До 1980 р. передбачається повністю замінити дерев'яні шпали залізобетонними або більш досконалими блоками. В основному цю роботу буде завершено вже до 1970 р., а повністю — до 1980 р.

Із застосуванням нових видів тяги не менше 60% всіх стрілок на станціях і вузлах буде включено в електричну централізацію. Перевозки здійснюватимуться тільки у важковагових багатоосних вагонах.

З нових ліній буде закінчено будівництво Павлоград — Жашків, Горлівка — Очеретине, Куп'янськ — Костянтиноград.

Для підвищення пропускнуєї спроможності залізниці будуватимуться паралельні колії, щоб в майбутньому довжину їх довести до 4—5 тис. *км*.

Реконструктивні заходи на залізницях Донбасу дозволять довести вантажооборот до рівня, потрібного розвитку промисловості, значно збільшать швидкості руху поїздів. Уже в 1970 р. на основних напрямках залізниць Донбасу швидкість пасажирських поїздів намічено довести до 140 *км/год.*, а товарних — до 120 *км/год.*

П'ятирічний план 1966—1970 рр. передбачає підвищення продуктивності праці на залізницях Донбасу, що забезпечить уже в 1968—1969 рр. виробіток на одного працівника транспорту 1100 зведених *ткм*.

С. С. АНДРЕЄВ

**РОЗВИТОК ФОРМ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ЗМАГАННЯ
НА ПІДПРИЄМСТВАХ
НАФТОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ПРИКАРПАТТЯ
(1939—1959 рр.)**

Як і будь-яке явище суспільного життя, рух за комуністичну працю має свої закономірності. Важливіша з них — відповідність основних його форм становищу продуктивних сил, матеріально-культурному рівню життя трудівників соціалістичного суспільства, ступеневі комуністичної свідомості мас. Уся історія радянського суспільства свідчить, що на кожному новому етапі комуністичного будівництва, у зв'язку з новими політичними, економічними і культурними завданнями, які висувала партія, виникали і нові форми руху за комуністичну працю, нові прояви політичної і трудової активності та ініціативи мас у боротьбі за високу продуктивність праці. При цьому кожна нова форма не заперечувала попередню, а вбирала в себе усе краще, підносила цей рух на вищий ступінь. Іншою закономірністю змагання мас є керівництво ним з боку КПРС. Очолення партією цього руху є свідоме використання об'єктивних закономірностей соціалізму, одна з форм керівництва масами.

Рух за комуністичну працю на Прикарпатті розвивався у відповідності з етапами соціалістичного будівництва в краї. Перший етап — 1939—1951 рр. (виключаючи роки війни) — період побудови фундаменту соціалістичної економіки, протягом якого соціалістичні виробничі відносини перемогли як у місті, так і на селі. Другий етап — 1951—1959 рр. — коли трудящі Прикарпаття разом з усіма народами Радянського Союзу вступили в період завершення будівництва соціалізму.

Промисловість Прикарпаття розвивалася як складова частина народного господарства СРСР. Внаслідок раціонального розміщення виробничих сил у краї зростали галузі економіки, зумовлені особливостями історичного розвитку та природними умовами краю. В процесі соціалістичних перетворень був використаний передовий досвід соціалістичної організації праці в СРСР, передова технологія, кваліфіковані кадри, що прибули з братніх республік.

За прикладом робітників депо Москва-Сортувальна, які вийшли 12 квітня 1919 р. на свій перший комуністичний суботник, паровозники депо ст. Станіслав (Івано-Франківськ) вирішили ознаменувати відкриття Українських Народних Зборів проведенням 29 жовтня 1939 р. суботника і закликали всіх залізничників вузла підтримати цей почин¹.

Як згадує колишній комісар Робітничої Гвардії м. Станіслава С. А. Дем'чук, на цей заклик відгукнулися робітники усіх підприємств міста, в тому числі нафтоперегінного заводу. Суботник перетворився на свято вільної праці, супроводжувався мітингами, які ухвалювали накази депутатам Українських Народних Зборів. З того пам'ятного

¹ Газ. «Радянська Україна» (орган Станіславського ОК і МК КП України, Станіславського облвиконкому і міськвиконкому депутатів трудящих), 28 жовтня 1939 р.

дня суботники стали частим явищем на Прикарпатті, вони руйнували традиції підневільної праці, свідчили про зародження нового ставлення до праці, яке тільки-но починало виявлятися, але в недалекому майбутньому мало розгорнутися в широких масштабах.

Виступаючи у грудні 1939 р. на мітингу робітників нафтоперегінного заводу «Польмен», присвяченому розгортанню соціалістичного змагання, робітник Д. Коваль говорив: «Коли людина відчуває волю, відчуває, що вона працює не на експлуататорів, а на себе, на свою улюблену соціалістичну батьківщину, то, природно, робота спориться»². Завдяки такому ентузіазмові робітники заводу «Нафта» вже до грудня 1939 р. підвищили продуктивність праці на 20% порівняно з вереснем того ж року³.

Соціалістичне змагання ставало невід'ємною умовою виробничого процесу на підприємствах нафтової промисловості Прикарпаття. Поряд з комуністичними суботниками поширився рух ударників і стахановців. Наприклад, бригадир першої ударної бригади з нафтозаводу «Галичина» тов. Пахтман зокрема говорив: «Це — перші кроки в соціалістичному змаганні за високу продуктивність праці на нашому заводі. Того, що ми робимо зараз, завтра буде вже замало. Ми зобов'язуємося широко розгорнути змагання за те, щоб наш завод найближчим часом вийшов на перше місце у Дрогобицькій області»⁴. З виступу цього робітника видно, як швидко зростала політична свідомість трудящих. Їх турбувало не своє особисте, навіть не тільки успіхи своєї бригади, а всього колективу.

Стахановці і ударники відіграли важливу роль у вихованні кадрів, у справі оволодіння технікою, у зміні поглядів на працю. Вони забезпечили порівняно високі темпи розвитку нафтової промисловості, значно прискорили побудову соціалізму на Прикарпатті. Якщо в червні 1939 р. у західних областях України експлуатувалось 2 324 свердловини, то в липні 1940 р. — вже 2 453. За кілька місяців Радянської влади експлуатаційний фонд зріс на 29 свердловин⁵.

В 1940 р. на нафтопромислах Станіславщини видобувалося нафти і газу на 81% більше, ніж у 1939 р.⁶ Ударництво йшло переможним маршем підприємствами Прикарпаття. Перша обласна партійна конференція (24—25 квітня 1940 р.) зазначила, що найбільшим досягненням трудівників області є те, «що на багатьох підприємствах велике число робітників уже працює соціалістичними методами праці, з кожним днем зростають ряди ударників, шириться соціалістичне змагання»⁷. Очолити стахановський рух, партійні організації спрямовували трудящих на колективну участь у соціалістичному змаганні. І вони тепер уболівали не за рекорди одиночок, а за високопродуктивну працю бригад, цехів, цілих підприємств. На Битківському нафтопромислі в соціалістичне змагання включився весь колектив (1 450 чоловік)⁸.

На час возз'єднання західних областей з Радянською Україною в СРСР значного поширення набрав рух багатостатників. Вже до січня 1941 р. на промислах Борислава 17 бригад перейшло на багато-

² Газ. «Більшовицька правда» (орган Тимчасового управління м. Дрогобича), 30 грудня 1939 р.

³ Газ. «Більшовицька правда», 11 грудня 1939 р.

⁴ Газ. «Більшовицька правда», 26 грудня 1939 р.

⁵ М. Ю. Стасів. Нафта, газ і озокерит Прикарпаття, К., 1959, стор. 19.

⁶ Про соціалістичні перетворення на Станіславщині. Збірка, Станіслав, 1957, стор. 31.

⁷ Івано-Франківський обласний партійний архів (далі — ІФОПА), ф. 1, оп. 1, од. зб. 16, арк. 47.

⁸ Газ. «Радянська Україна», 14 липня 1940 р.

свердловинне обслуговування⁹, що значно підвищило продуктивність праці і знизило собівартість нафти. Таким чином, уже з перших днів встановлення Радянської влади на Прикарпатті соціалістичне змагання стало важливим фактором перетворення краю з відсталого, аграрного в один з розвинутих промислових районів країни.

Віроломний напад фашистської воячини перервав соціалістичне будівництво в західних областях України. Під час окупації родовища нафти розроблялися по-звірячому, без урахування будь-яких технічних норм та правил експлуатації. Чимало кваліфікованих робітників було силоміць вивезено на каторгу до Німеччини, а також зазнало репресій. Серед розстріляних були й кращі бурильники Чайковський та Квятковський¹⁰.

Величезні збитки, що їх зазнала нафтова промисловість краю, а також припинення робіт по розвідці нових родовищ спричинилися до різкого зниження валового видобутку нафти на Україні і в тому числі в Прикарпатті. Якщо в 1940 р. її добувалося 352,8 тис. т, то в 1945 р. лише 250 тис. т, а в 1946—1947 рр. цей рівень ще зменшився — 230,9 і 234,7 тис. т відповідно¹¹. Після визволення Станіславської та Дрогобицької областей від фашистської окупації обкоми профспілок нафтової промисловості, надаючи провідної ролі відродженню нафтопромислів, провели протягом вересня—жовтня 1944 р. виробничі наради на всіх дільницях. На цих зборах були укладені соціалістичні договори між бригадами, цехами та підприємствами¹².

До кінця 1944 р. на підприємствах Битківського та Ріпненського родовищ у змагання вступили 83% всіх працівників, а на Дрогобицькому нафтоперегінному заводі № 2 — 95%¹³. В липні 1946 р. робітники нафтопромислів західних областей України звернулися до нафтовиків Баку з проханням відновити соціалістичне змагання між двома спорідненими промисловими центрами, між заводами та бригадами, між робітниками та спеціалістами. Азербайджанці радо відгукнулися. Дружні зв'язки між двома нафтодобувними районами СРСР сприяли швидкій відбудові і дальшому розвитку нафтової промисловості Прикарпаття, впровадженню нової техніки та технології виробництва.

Але не тільки нафтовики Азербайджану допомагали прикарпатцям. Лише протягом 1945—1946 рр. колективи підприємств Ленінграда, Москви, Челябінська, Свердловська та інших міст направили сюди на 34 млн. крб. обладнання¹⁴. У відповідь на братерську допомогу трудящих країни нафтовики з потрібною енергією узялися за відродження підприємств, віддавали усі сили виконанню виробничих завдань. На нафтопромислах поширився рух за виконання п'ятирічного плану за чотири роки. Партійні конференції того часу звернули увагу керівних органів на необхідність більш дійового керівництва соціалістичним змаганням трудящих з боку партійних органів, на популяризування найкращих, передових методів праці та організації виробництва¹⁵.

⁹ Газ. «Червоний нафтовик» (орган Борнславського МК КП(б)У і міськради), 3 січня 1941 р.

¹⁰ ІФОПА, ф. 1, оп. 1, од. зб. 310, арк. 113.

¹¹ Народне господарство Української РСР, Статистичний збірник, К., 1957, стор. 40.

¹² ІФОПА, ф. 1, оп. 1, од. зб. 1272, арк. 9.

¹³ Івано-Франківський обласний державний архів (далі — ІФОДА), ф. Р — 308, оп. 1, спр. 2, арк. 38.

¹⁴ М. Ю. Стасів. Назв. праця, стор. 22.

¹⁵ ІФОДА, ф. Р — 1057, оп. 1, спр. 26, арк. 18; ІФОПА, ф. 1, оп. 3, од. зб. 295, арк. 84—85.

Все це привело до того, що вже 1953 р. було майже досягнуто довоєнного рівня валового видобутку нафти, а до середини 1954 р. його перекрыто¹⁶. Впровадження в організацію соціалістичного змагання ленінських принципів значною мірою забезпечувало його поширення. Якщо в 1945 р. із загальної кількості робітників — 3264 чоловіки — в змаганні брали участь лише 1 997 чоловік, тобто 60,6%, то, починаючи з 1950 р., учасниками соціалістичного змагання були уже 100% робітників нафтопромислів¹⁷. Широко розгорнуте соціалістичне змагання на першому етапі будівництва соціалізму було запорукою успішного закладення фундаменту соціалістичної економіки в західних областях України.

Одним з головних факторів розвитку нафтової промисловості Прикарпаття у цей період була розвідка нових покладів гірського золота. На початок другого етапу будівництва соціалізму обсяг бурильних робіт зріс у 4,8 раза. Це відбувалося в основному за рахунок проходки розвідувальних свердловин, питома вага яких у 1952 р. досягла максимальної цифри і становила 90,8% від загальної кількості. Розгортанню бурових робіт сприяла боротьба за технічний прогрес, повсюдне впровадження нової техніки та технології виробництва¹⁸.

Швидко реконструювалися старі підприємства. Масовий рух новаторів виробництва, що прийшов на зміну стахановському руху наприкінці 40-х — на початку 50-х років, відзначався різноманітністю своїх форм. На Прикарпатті розгорнулася боротьба за відмінну якість продукції. На підприємствах Битківського та Ріпненського родовищ уже на 20 вересня 1950 р. було 25 бригад відмінної якості¹⁹. Серед них комплексні бригади майстрів П. П. Мойсеєнка, Є. Н. Ємельянова, А. В. Зайця. Зокрема бригада Зайця за другий квартал 1950 р. виконала планове завдання на 106,9% і збільшила видобуток нафти на 329 т. Міжремонтний період роботи обслуговуваних бригадою свердловин збільшився майже вдвічі, не стало простоїв та аварій, робітники зекономили матеріалів на суму 1 650 крб., інструментів — на 264 крб., палива — на 2 500 крб., електроенергії — на 1 300 *квт/год*. Загалом колектив бригади зекономив 30,3 тис. крб. по госпрозрахунку і знизив собівартість нафти на 4,2%²⁰.

Значно зросла кількість бригад відмінної якості і в тресті «Бориславнафта». 23 жовтня 1951 р. це почесне звання здобули колективи, очолювані І. Н. Теричем, Н. Н. Мингаком, І. А. Шевчуком, І. А. Цепеляєвим, І. М. Хорієм, В. І. Пиценевичем, П. Г. Процем, І. Н. Шульгою²¹. На підприємствах тресту широкого розповсюдження також набув рух за економію сировини та пального, за збільшення міжремонтного періоду роботи обладнання²².

Багато працівників та цілих колективів нафтопромислів, застосовуючи нові методи праці, досягли перевиконання планових завдань. Так, наприклад, у цеху буріння у майстра т. Щитова дизель не знав капітального ремонту 12 800 год. замість 1400 год., гарантованих заводом²³. Токарі механічної майстерні тт. Павлюк, Мазур, Хоменко добилися підвищення продуктивності праці від 8% до 20%²⁴. Вахта

¹⁶ Народне господарство Української РСР, стор. 40.

¹⁷ ІФОДА, ф. Р—308, оп. 1, спр. 10, арк. 11; спр. 114, арк. 27. Підрахунки зроблено автором.

¹⁸ М. Ю. Стасів. Назв. праця, стор. 29, 23.

¹⁹ ІФОДА, ф. Р—1433, оп. 1, спр. 402, арк. 54.

²⁰ Там же, спр. 74, арк. 106.

²¹ Там же, ф. Р—1057, оп. 1, спр. 131, арк. 7—8; спр. 255, арк. 19.

²² Там же, ф. Р—308, оп. 1, спр. 134, арк. 18.

²³ Там же, арк. 16.

²⁴ ІФОДА, ф. Р—1057, оп. 1, спр. 121, арк. 9.

бурильника Шамурзаєва з Надвірнянської нафторозвідки виконувала норми на 180—220%; бурильника Федика — на 130—160%²⁵. Токар Г. Борткевич запропонував нову технологію швидкісного різання металів. Для поширення цього методу в Битківській конторі буріння була створена школа токарів-швидкісників. Під керівництвом майстра швидкісного різання металів т. Павлюка у школі проведено 30 занять. Всі її 43 слухачі, повернувшись на виробництво, підвищили продуктивність праці на 15—20%²⁶.

Різноманітність форм змагання на другому етапі будівництва соціалізму свідчила про готовність трудящих перейти до руху за комуністичну працю. Цьому сприяли рішення XX з'їзду КПРС, зустрінуті одностайним схваленням усього радянського народу. За 1946—1957 рр. видобуток нафти в західних областях України зріс у 3,9 раза, причому найбільший стрибок відбувся після XX з'їзду КПРС. Якщо за п'ятиріччя (1950—1955 рр.) продуктивність праці зросла на 155,7%, то лише за 1956 р.—рік XX з'їзду КПРС—вона зросла на 186,7%. Бригада майстра Є. М. Гринчака пробурила в 1956 р. 2 699 м при плані 2 560 м з середньою швидкістю 240,9 м на місяць (планова швидкість 160 м).

Після XX з'їзду КПРС значного поширення набув рух послідовників М. Мамаєва і О. Кольчика. Комсомольсько-молодіжна бригада майстра І. Н. Флюнта з нафтопромислового управління «Долина нафта» однією з перших підхопила їх почин. Вона зобов'язалася видобувати щоденно по 10 т нафти понад план, а фактично давала по 13 т. Бригада І. Н. Петраша при зобов'язанні видобувати щоденно 5 т нафти понад план добувала 21 т²⁷.

За методом М. Мамаєва в Битківській конторі буріння працював бурильник М. І. Визняк, який при річному зобов'язанні 756 м за 6 місяців 1958 р. пробував 720 м. Його приклад наслідували Б. І. Зеленчук, Н. Я. Мицкан, Т. М. Поручник²⁸.

Підкреслюючи народногосподарське значення мамаївського руху, делегат ІХ Станіславської обласної партконференції (9.І 1959 р.) оператор Долинського нафтопромислу № 1 Шестов говорив: «План по видобутку нафти наша бригада виконала на 101,4% і дала понад план 3 400 т нафти. Цього ми досягли, працюючи уже з перших днів 1958 р. за методом М. Мамаєва»²⁹.

Комсомольсько-молодіжна ланка В. Іванця з нафтопромислу № 8 управління «Бориславнафта», наслідуючи почин бригади О. Кольчика, знизила собівартість кожної тонни нафти на 7 крб.³⁰ Комсомольці і молодь підприємств м. Дрогобича виконували восьмигодинне завдання за сім годин. На час відкриття першого зльоту молодих передовиків-раціоналізаторів підприємств Станіславського економічного адміністративного району (15 жовтня 1958 р.) уже 750 молодих робітників виконували восьмигодинне завдання за сім годин³¹.

1958 р. став роком завершення другого етапу будівництва соціалізму в західних областях України. На цей час Прикарпаття перетворилося в один з найважливіших промислових центрів республіки, даю-

²⁵ ІФОДА, ф. Р—1057, оп. 1, спр. 121, арк. 9.

²⁶ Там же, спр. 359, арк. 1.

²⁷ ІФОДА, ф. Р—308, оп. 2, спр. 42, арк. 92—93.

²⁸ Там же, ф. Р—1057, оп. 1, спр. 351, арк. 20.

²⁹ ІФОПА, ф. 1, оп. 2, од. зб. 771, арк. 97.

³⁰ ІФОДА, ф. Р—1458, оп. 1, спр. 242, арк. 12.

³¹ Там же.

чи, зокрема, 94% української нафти³². Темпи середньорічного приросту видобутку нафти в УРСР, а отже, і на Прикарпатті, в 1954—1959 рр. були значно вищими, ніж у Сполучених Штатах Америки (див. таблицю³³).

Темпи приросту видобутку

	нафти	газу
УРСР	30,2%	30,8%
США	1,5%	5,1%

Вступ СРСР у період розгорнутого будівництва комунізму ознаменувався виникненням вищої форми соціалістичного змагання — руху колективів і ударників комуністичної праці. Вихідним рубежем його став XXI з'їзд КПРС, а організаторами — профспілкові організації.

Станіславська обласна Рада профспілок, розглянувши 26 вересня 1958 р. питання про розвиток соцзмагання на честь XXI з'їзду КПРС, зазначила, що профспілкові організації набули значного досвіду в керівництві змаганням, що активізувалися постійнодіючі виробничі наради, через які широкі маси трудящих залучалися до безпосереднього керівництва виробництвом. Першими серед нафтовиків Прикарпаття в цей рух включилися бригади по видобутку нафти майстрів І. І. Сороки, Н. Я. Сердюка з управління «Долинанафта», Л. Кушніра з Дрогобицького нафтопереробного заводу № 2, М. Д. Степняка з управління «Надвірнанафта». Роботу колективів, що змагаються за звання комуністичних, взяла під контроль обласні, міські, районні комітети КП України, первинні партійні організації. 21 листопада 1958 р. Станіславський обком КП України закликав трудящих підтримати почин новаторів³⁴.

Мета і прагнення учасників руху за комуністичну працю відповідали планам, накресленим XXI з'їздом КПРС на семиріччя. Делегат XXI з'їзду майстер видобутку нафти Н. Я. Сердюк, виступаючи на обласному партійному активі 16 лютого 1959 р., говорив: «...мене захопили ті величезні успіхи, яких наш народ під керівництвом КПРС досяг за роки Радянської влади, і особливо перспективи нашого розвитку на майбутнє...» Від імені колективу бригади він зобов'язався видобути в 1959 р. 3 тис. т нафти понад план³⁵.

На початку 1958 р. темпи видобутку нафти на промислах Прикарпаття відповідали середнім республіканським показникам, а на деяких навіть випереджали їх. Семирічний план передбачав дальше розширення нафтопереробних підприємств. Так, після реконструкції потужність одного тільки Надвірнянського нафтопереробного заводу мала досягти потужності відповідних підприємств і заводів Данії, Норвегії, Фінляндії та Туреччини, разом узятих³⁶. Запорукою успішного вирішення завдань семирічки став рух за комуністичну працю, що набув значного поширення на підприємствах Прикарпаття.

Аналіз зобов'язань окремих робітників, бригад, дільниць, цехів та цілих підприємств, що вирішили боротися за звання ударників або колективів комуністичної праці, свідчить, що в історії ударницького руху вперше гармонійно злилася в одне ціле боротьба за високу про-

³² ІФОДА, ф. Р—1458, оп. 1, спр. 245, арк. 6.

³³ Народне господарство Української РСР в 1959 році. Статистичний щорічник, К., 1960, стор. 50.

³⁴ ІФОПА, ф. 1, оп. 26, од. зб. 355, арк. 195.

³⁵ Там же, оп. 29, од. зб. 85, арк. 119—121.

³⁶ ІФОДА, ф. Р—1458, оп. 1, спр. 245, арк. 33.

дуктивність праці з вихованням нової людини. Якими б різноманітними не були ці зобов'язання, яких би різновидностей не набував сам рух, всіх, хто прагне працювати по-комуністичному, об'єднує три найголовніші умови: працювати високопродуктивно, наполегливо впроваджувати нову техніку та технологію; безустанно вдосконалювати свою виробничу кваліфікацію, оволодівати марксистсько-ленінською теорією, підвищувати загальноосвітній та культурний рівень, допомагати своїм товаришам у навчанні; виховувати в собі найкращі риси людини нового суспільства, бути прикладом у побуті, ставленні до громадського обов'язку.

Нова форма руху за комуністичну працю виникла в наші дні не випадково. Вона була підготовлена досвідом усіх форм соціалістичного змагання, досягненнями і здобутками попередніх поколінь, зростанням загальноосвітнього та технічного рівня робітників, а також підвищенням культури виробництва. Високі показники ударників перших п'ятирічок дістали своє продовження в боротьбі колективів комуністичної праці. Як свого часу стахановці, вони сміливо ламають старі технічні норми, безперервно підвищують продуктивність своєї праці, знижують собівартість продукції.

Проте нова форма соціалістичного змагання істотно відрізняється від попередніх, і перш за все своєю колективністю. Змагання за звання колективів комуністичної праці з перших днів стало боротьбою за високі колективні досягнення. Характерно, що і окремі ударники комуністичної праці головне своє завдання вбачають у успіху всього цеху, заводу.

Серед нафтовиків Прикарпаття першими завоювали почесне звання підприємства комуністичної праці колективи виробничого управління «Надвірнанафта» та Дрогобицького нафтоперегінного заводу № 2. Число цих колективів зростало з кожним днем.

Таким чином, рух за комуністичну працю став невід'ємною частиною суспільного життя в західних областях України з перших же днів встановлення Радянської влади. Зростання політичної свідомості трудящих мас, зміцнення соціалістичної економіки створило сприятливі умови для того, щоб цей рух охопив усі верстви населення і став одним з рушійних факторів успішної побудови соціалізму на Прикарпатті.

М. В. ГНІДОЙ

ЕЛЕКТРОЕНЕРГЕТИКА СРСР ЗА РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

У Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу відзначено: «Електрифікація, що є стрижнем будівництва економіки комуністичного суспільства, відіграє провідну роль у розвитку всіх галузей народного господарства, у здійсненні всього сучасного технічного прогресу»¹. З перших років свого існування Радянська республіка для успішного розвитку соціалістичної економіки, створення великої машинної промисловості взяла курс на електрифікацію країни. В. І. Ленін підкреслював, що економічна сторона Радянської влади може бути забезпечена тільки тоді, «...коли дійсно в російській пролетарській державі будуть зосереджені всі нитки великої промислової машини, збудованої на основах сучасної техніки, а це значить — електрифікація...»². Ці настанови великого вождя революції визначили головні напрями розвитку всього народного господарства країни. Вірність ленінських тверджень доведено всією історією радянської електроенергетики.

Періоди розвитку електроенергетики в основному співпадають з етапами історії Радянського Союзу. Це пояснюється планомірним розвитком у нашій країні народного господарства, зокрема й електроенергетики. Характерні риси її розвитку на Радянській Україні ідентичні розвитку енергетики СРСР загалом.

Радянська республіка дістала в спадщину від царату слабо розвинуту електроенергетику. Незважаючи на видатні досягнення вітчизняної науково-технічної думки в цій справі, Росія до Великої Жовтневої соціалістичної революції значно відставала по виробництву електроенергії від багатьох країн. Потужність усіх електростанцій Росії в 1913 р. становила всього 1,1 млн. *квт*, а сумарне виробництво електроенергії — 1,9 млрд. *квт-г*³. На Україні того року електростанції потужністю 0,3 млн. *квт* виробляли десь 0,5 млрд. *квт-г*⁴. До того ж значну частину енергетики було зруйновано в роки війни.

Перед Радянською владою постало завдання перетворити відсталу, аграрну Росію в соціалістичну, індустріальну державу.

У квітні 1918 р. В. І. Ленін склав для Академії наук «Начерк плану науково-технічних робіт», де вказав, що необхідно звернути особливу увагу «...на електрифікацію промисловості й транспорту і застосування електрики до землеробства»⁵. У 1918 р. при електротехнічному відділі ВРНГ було створено комісію для дослідження енергетичних ресурсів країни, а наприкінці 1918 р. — Центральну електротехнічну раду по будівництву електростанцій. В роботі ради брали участь найвидатніші вчені в галузі електроенергетики: Г. О. Графтіо, О. В. Вінтер, М. А. Шателен, Г. М. Кржижановський, І. Г. Олександр-

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 60.

² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 376.

³ Народное хозяйство СССР в 1965 г. Статистический ежегодник, М., 1966, стор. 169.

⁴ Народне господарство Української РСР у 1965 р. Статистичний щорічник, К., 1966, стор. 103.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 282.

ров, В. Ф. Міткевич та ін. В різних кінцях країни розпочалися проектно-розвідувальні роботи по створенню районних електростанцій: Шатурської, Свірської, Нижнегородської, Волховської, Дніпровської, Каширської, Іваново-Вознесенської, Кізеловської та ін.

В 1920 р. було утворено Державну комісію в справі електрифікації Росії (ГОЕЛРО). За дорученням Комуністичної партії і Радянського уряду при постійному керівництві Володимира Ілліча ГОЕЛРО розробила перспективний (на 10—15 років) план розвитку народного господарства на базі електрифікації. У грудні 1920 р. VIII Всеросійський з'їзд Рад схвалив цей план. Як відзначав голова ГОЕЛРО Г. М. Кржижановський, «...скласти проект електрифікації Росії — це означає дати червону провідну нитку для всієї творчої господарчої діяльності, збудувати основні риштування для реалізації єдиного державного плану народного господарства»⁶. І справді, це був план не тільки електрифікації країни, а і соціалістичних перетворень промисловості та сільського господарства. План передбачив передусім розвиток важкої індустрії на базі електрифікації і визначив основні перспективи розвитку соціалістичного виробництва в різних районах країни.

В галузі електрифікації головним напрямком було будівництво великих районних електростанцій з використанням місцевих енергетичних ресурсів. План створення електроенергетики складався з двох програм⁷. Програма А передбачала планомірну відбудову і реконструкцію наявних електростанцій, з'єднання їх високовольтними лініями, раціональну їх експлуатацію. Програма Б — план будівництва 30 районних електростанцій загальною потужністю 1 750 тис. *квт*, спорудження 20 теплових електростанцій потужністю 1 110 тис. *квт* й 10 гідроелектростанцій потужністю 640 тис. *квт*. На Україні намічалось збудувати Штерівську, Лисичанську, Белокалитвинську й Гришинську районні електростанції.

Ще до прийняття плану ГОЕЛРО розпочалося будівництво перших електростанцій — Каширської ДРЕС, Волховської ГЕС та інших. За будівництвом цих первістків радянської електроенергетики уважно стежив В. І. Ленін. Протягом 1920—1921 рр. у країні було введено в дію 221 електростанцію загальною потужністю 12 тис. *квт*. Ці цифри, як писав Володимир Ілліч, «...показують, як може йти вперед справа навіть при наявності труднощів, ні в одній країні не бачених»⁸. У 1922 р. дали струм Каширська ДРЕС і ДРЕС «Червоний Жовтень» під Ленінградом; було розпочато будівництво великих районних електростанцій — Горьковської, Штерівської та інших. У 1924 р. почала діяти Кізеловська ДРЕС, у 1925 р. — Горьковська й Шатурська. 1926 рік ознаменований пуском першої в країні потужної гідроелектростанції — Волховської ГЕС. На Україні відповідно до програми А плану ГОЕЛРО у Донбасі й Придніпров'ї до 1926 р. було відбудовано й реконструйовано 62 промислові електростанції загальною потужністю 213 тис. *квт*⁹.

Розвиток електроенергетики у ці роки має свої характерні риси. Спостерігається постійне зростання середньої потужності електростанцій. Так, потужність Дніпровської ГЕС, будівництво якої розпочалося 1927 року, спершу проектувалась у 230 тис. *квт*, а за остаточним про-

⁶ План електрификации РСФСР. (Доклад VIII съезду Советов ГОЭЛРО), М., 1955, стор. 38.

⁷ Там же, стор. 19.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 138.

⁹ Електрифікація України, К., 1958, стор. 38.

ектом була доведена до 560 тис. *квт*¹⁰. Розгорнулися роботи по створенню й реконструкції електричних мереж, об'єднанню районів окремих електростанцій в енергосистеми. Протяжність ліній електропередачі в 1928 р. становила 2 тис. *км*¹¹. У 1924 р. на Ленінградському металевому заводі було покладено початок радянському енергомашинобудівництву — збудовано парову турбіну потужністю 2 тис. *квт*. Того ж року ленінградський завод «Електросила» почав випускати перші радянські турбо- і гідрогенератори.

У 1917—1928 рр. були закладені основи енергетичної бази країни. Вже в 1928 р. СРСР виробляв 5 млрд. *квт-г* електроенергії, електрична потужність країни дорівнювала 1,9 млн. *квт*¹². На Україні виробництво електроенергії досягло 1,26 млрд. *квт-г*, а потужність електростанцій становила 0,47 млн. *квт*¹³.

Країна досягла значних успіхів у розвитку енергетики, хоч по виробництву електроенергії СРСР займав десяте місце в світі. Закінчилась відбудова народного господарства, поряд з реконструкцією розпочалося будівництво соціалістичної промисловості, сільського господарства і транспорту на базі електрифікації виробничих процесів.

Перший п'ятирічний план передбачав дальший розвиток народного господарства на базі електроенергетики. Приділялась увага збільшенню потужностей районних електростанцій, утворенню нових енергосистем. В роки першої п'ятирічки був завершений план ГОЕЛРО. Це сприяло значному прогресу техніки в народному господарстві, поліпшенню умов праці та підвищенню її продуктивності. Розгорнулося будівництво нових центрів електроенергетики. В квітні 1932 р. дала струм перша черга (5 агрегатів з 9) Дніпровської ГЕС¹⁴, будівництво якої стало чудовим досвідом спорудження потужних гідроелектростанцій. Українська РСР уже наприкінці 1932 р. використовувала енергію 13 районних електростанцій загальною потужністю близько 1 млн. *квт*¹⁵.

За роки перших п'ятирічок стали до ладу Волгоградська, Середньо-Уральська, Нижньо-Тагільська ДРЕС, Нижньо-Свірська, Баксанська, Іванківська, Углицька, Комсомольська ГЕС та інші електростанції; на Україні — Північнодонецька, Зуївська, Криворізька, Дніпродзержинська ДРЕС, розширена Штерівська електростанція. Для розвитку електроенергетики цього періоду характерне поступове нарощування потужностей електростанцій: для гідроелектростанцій від 64 тис. *квт* (Волховська ГЕС) до 560 (Дніпровська ГЕС) і для теплоелектростанцій від 5—10 до 150—200 тис. *квт*.

Враховуючи складну міжнародну обстановку, XVIII з'їзд Комуністичної партії вирішив перейти до будівництва невеликих і середніх електростанцій потужністю 25 тис. *квт* і нижче. Наприкінці 30-х років почалося будівництво таких електростанцій та гідроелектростанцій на малих річках. Вже в 1940 р. питома вага великих агрегатів у 50—100 тис. *квт* на нових електростанціях значно знизилась і підвищилась частка агрегатів на 10—25 тис. *квт*. Внаслідок цього зменшилися темпи вводу нових потужностей і будівельно-монтажних робіт. За приростом виробництва енергії електроенергетика в 1940 р. відстала від темпів зростання промисловості і почала гальмувати її

¹⁰ Електрифікація України, К., 1960, стор. 48, 60.

¹¹ Народне господарство СРСР в 1965 г., стор. 172.

¹² Там же, стор. 169.

¹³ Народне господарство Української РСР у 1965 р., стор. 103.

¹⁴ Энергетическое строительство СССР за 40 лет, М.—Л., 1958, стор. 42.

¹⁵ Електрифікація України, К., 1960, стор. 57.

дальший розвиток. Виникла необхідність знову повернутися до концентрації потужностей, до розробки нових швидкісних методів будівництва станцій.

Швидкому зростанню електроенергетики сприяв розвиток вітчизняного енергомашинобудування, успіхи якого дали змогу звести до мінімуму імпорт енергетичного обладнання. Так, у 1937 р. на ленінградському заводі «Електросила» був виготовлений найпотужніший на той час у світі турбогенератор (на 100 тис. *квт*). Розширювалось енергогосподарство країни. В роки перших п'ятирічок були створені Дніпровська, Горьковська, Кузбаська, Харківська, Свердловська, Челябінська та інші енергосистеми. Введення в дію лінії електропередачі Дніпрогес — Зуївська ДРЕС поклато початок створенню об'єднаної Південної енергосистеми. Протяжність електромереж напругою 35 *кв* і вище в 1940 р. досягла 20 тис. *км*¹⁶. Завдяки значному розвитку теплофікації, в основі якої лежить комбіноване виробництво електричної і теплової енергії, заощаджувалося багато палива. Досягнення радянської енергетики поклато початок переходу до електрифікації залізниць та появи перших електрозалізниць Баку — Сурахани (1926 р.), Москва — Митищі (1929 р.) та ін.

Дальшого будівництва нових електростанцій і введення нових потужностей потребував бурхливий розвиток промисловості. За роки довоєнних п'ятирічок в основному було завершено створення енергетичної бази країни. Електроенергетика зайняла провідне місце у розвитку народного господарства. Вже 1940 року загальна потужність електростанцій Радянського Союзу становила 11,19 млн. *квт*, а виробництво електроенергії досягло 48,31 млрд. *квт-г*¹⁷. На Україні виробництво електроенергії дорівнювало 12,4 млрд. *квт-г*, а потужність усіх станцій становила 2,68 млн. *квт*¹⁸.

У роки Великої Вітчизняної війни електроенергетичній базі країни було завдано великої шкоди. Гітлерівські загарбники спопелили або частково зруйнували 61 велику електростанцію, вивезли до Німеччини понад 11 тис. електрогенераторів, 1 400 турбін, 14 тис. парових котлів¹⁹.

На початку війни багато станцій було демонтовано і вивезено повністю, однак через кілька місяців вже не вистачало часу для повного демонтажу, тому евакуювали тільки основне обладнання — генератори, турбіни, трансформатори. Наприклад, демонтаж Криворізької, Харківської, Курахівської електростанцій відбувався в районі фронтових дій, потужні агрегати Зуївської ДРЕС та Дніпровської ГЕС залишилися на окупованій території.

До кінця 1941 р. в східні райони країни було вивезено 75 турбогенераторів потужністю 1,7 млн. *квт*, 72 парові турбіни потужністю 1,6 млн. *квт* і велику частину допоміжного устаткування²⁰. Вивезене енергетичне обладнання в найкоротші строки було освоєне. Це дало змогу забезпечити електроенергією евакуйовану в східні райони промисловість.

Чимало електростанцій Європейської частини Радянського Союзу працювали в районі бойових дій. Значна частка виробництва електроенергії в цих районах лягла на гідроелектростанції, бо утруднення з

¹⁶ Народное хозяйство СССР в 1965 г., стор. 172.

¹⁷ Там же, стор. 169.

¹⁸ Народное хозяйство Украинской РСР у 1965 р., стор. 103.

¹⁹ Энергетическое строительство СССР за 40 лет, стор. 13.

²⁰ И. Т. Новиков. Развитие энергетики и создание единой энергетической системы СССР, М., 1962, стор. 60.

паливом і транспортом ускладнювали роботу теплових станцій. Москову постачали електроенергією Углицька й Рибінська ГЕС, обложений Ленінград — Волховська ГЕС, Мурманськ — гідроелектростанції Кольського півострова.

На сході країни виникла потужна електроенергетика. За роки війни на Уралі і в Середній Азії стали до ладу 14 гідроелектростанцій загальною потужністю 80 тис. *квт*²¹. Будувались нові центри електрифікації у Закавказзі, Поволжі та інших районах країни — Храмська ГЕС, Безименська ТЕЦ, підвищила потужність Сумгайтська ТЕЦ. На сході уже в 1942 р. давали струм Карагандинська ГЕС, Челябінська ТЕЦ, у 1943 р. — Красноярська, Петропавлівська ТЕЦ та ін.²² Головним напрямком створення потужної електроенергетики в східних районах країни було максимальне використання наявних та введення в найкоротші строки нових потужностей. Для цього застосовувались швидкісні методи проектування, будівництва і монтажу станцій. Завдяки героїчним зусиллям радянських людей виникли нові енергосистеми: Томська, Оренбурзька, Омська, Красноярська, Барнаулська, розширили потужність Кузбаська, Казанська, Новосибірська, Вірменська та ін.

Ще до закінчення війни у визволених від окупантів районах широко розгорнулась відбудова електроенергетики. Відроджувались енергосистеми Москви, Києва, Харкова, Ленінграда, на Донбасі, Дніпрі та в Криму. З 1944 р. почалась відбудова Дніпровської ГЕС, а в 1945 р. були пущені перші агрегати Нижньо-Свірської та Кегумської ГЕС²³. Та незважаючи на зростання енергетики східних районів, у 1945 р. потужність електростанцій становила 11,12 млн. *квт*, а виробництво електроенергії дорівнювало 43,26 млрд. *квт-г*²⁴ — нижче рівня 1940 р. Це пояснювалося тим, що хоч за роки війни виробництво електроенергії і збільшилося на Уралі в 2,5 рази, на Україні, наприклад, воно скоротилося у 4 рази. Варварських зруйнувань зазнала Дніпровська ГЕС, Зуївська, Штерівська, Північнодонецька, Курахівська, Дніпродзержинська ДРЕС та ін. Виробництво електроенергії в республіці у 1945 р. дорівнювало 3,15 млрд. *квт-г* при загальній потужності електростанцій 1,14 млн. *квт*²⁵.

Незважаючи на великі збитки, заподіяні народному господарству фашистами, вже в 1945 р. СРСР за загальною потужністю станцій і виробництву електроенергії зайняв перше місце в Європі і друге — в світі.

Лише після закінчення війни країна одержала змогу повністю мобілізувати сили на відбудову і розвиток промисловості. Затверджений у 1946 р. план розвитку народного господарства на четверту п'ятирічку передбачав поряд з відбудовою будівництво нових електростанцій. Приділялась увага забезпеченню випереджаючого розвитку електроенергетики для прискореного піднесення всієї економіки. В 1946 р. електроенергетика країни досягла рівня 1940 року.

Успішному виконанню плану сприяла концентрація потужностей, використання досконаліших агрегатів. Відбудова електростанцій про-

²¹ Т. Л. Золотарев. Гидроэнергетика СССР от плана ГОЭЛРО до плана электрификации всей страны (40 лет ГОЭЛРО), Труды МЭИ, вып. XXXIII, М., 1960, стор. 92.

²² В. Ю. Стеклов. Развитие электроэнергетического хозяйства СССР. (Хронологический указатель), М.—Л., 1964, стор. 71—74.

²³ Д. Г. Жимерин. История электрификации СССР, М., 1962, стор. 117, 121, 125, 126.

²⁴ Народное хозяйство СССР в 1965 г., стор. 169.

²⁵ Народное хозяйство Украинской РСР у 1965 р., стор. 103.

водилась з одночасною реконструкцією їх обладнання, будівництвом нових електростанцій. Велике значення для збільшення введення нових потужностей мала розробка у 1949 р. типового проекту теплоелектростанцій. Закінчилась відбудова Північнодонецької, Курахівської, Шахтинської, Дніпродзержинської, Штерівської, Криворізької ДРЕС, Нижньо-Свірської, Дніпровської ГЕС та інших. Сорок сім нових гідроелектростанцій загальною потужністю 2,3 млн. *квт* підвищили могутність енергетики країни. Швидко відбудовувались Московська, Харківська, Ленінградська, Дніпровська та інші енергосистеми. Дальшого розвитку набуло енергомашинобудування внаслідок розширення заводів Харкова, Ленінграда, а також Сходу. На кінець періоду відбудови народного господарства виробництво електроенергії становило 91,2 млрд. *квт-г*, сумарна потужність електростанцій — 19,6 млн. *квт*. В Українській РСР виробництво електроенергії підвищилось до 14,71 млрд. *квт-г* при загальній потужності електростанцій 3,34 млн. *квт* ²⁶.

Дальший швидкий розвиток народного господарства у роки п'ятої і шостої п'ятирічок визначив і темпи росту електроенергетики. XIX з'їзд КПРС поставив завдання: «У галузі енергетики забезпечити високі темпи нарощування потужностей електростанцій з метою більш повного задоволення зростаючих потреб населення в електроенергії і збільшення резерву в енергетичних системах» ²⁷. Енергетична база країни значно розширилась, електрифікація охопила всі галузі народного господарства. Вже в 1955 р. коефіцієнт електрифікації у промисловості дорівнював 89%. Електроозброєність праці в 1956 р. порівняно з 1940 р. зростає в 2,4 раза. За темпами зростання виробництва електроенергії СРСР вийшов на перше місце в світі. В 1950—1955 рр. приріст виробництва електроенергії досягнув 17,4%, тоді як у США — 12% ²⁸. Потужність теплових електростанцій зростає з 300 тис. *квт* у 1951 р. до 600 тис. *квт* у 1958 р.

Характерним для цього періоду є застосування потужних енергетичних агрегатів, що підвищило продуктивність праці на електростанціях, їх економічність. Найновішим устаткуванням енергетику країни забезпечувало вітчизняне енергомашинобудування. Було освоєно виробництво парових турбін на 100, 150, 200 та 300 тис. *квт* з високими й надвисокими параметрами. У 1953 р. дала енергію Черепетська ДРЕС з турбоагрегатами у 150 тис. *квт*. Побудовано великі й середні теплоелектростанції: Сіровську, Південно-Уральську ДРЕС, на Україні — Миронівську, Слов'янську, Придніпровську, Старобешівську та Луганську ДРЕС.

Бурхливо розвивається гідроенергетика, причому головним напрямом є створення потужних каскадів гідроелектростанцій. Завершується освоєння Волзького і Дніпровського каскадів, створюються потужні каскади на Ангари, Єнісеї та інших річках. На Україні споруджується каскад електростанцій на Південному Бугу, Росі, Дністрі. Дають енергію Цимлянська, Усть-Каменогорська, Камська, Іркутська, Ондська, Новосибірська, Куйбишевська ГЕС, Волзька ім. XXII з'їзду КПРС та ін. На Україні будуються Кременчуцька, Дніпродзержинська, збудовані Каховська і Теребля-Ріцька ГЕС. Повним ходом йде будівництво енергетичних гігантів: Красноярської ГЕС з проектною

²⁶ Развитие электроэнергетики СССР, М.—Л., 1965, стор. 43, 8; Народное хозяйство Украинской РСР у 1965 р., стор. 163.

²⁷ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. III, К., 1954, стор. 524.

²⁸ В. И. Вейц. Основы развития энергетики СССР (1917—1957 гг.), М., 1957, стор. 19, 23.

потужністю 5 млн. *квт* і Братської — на 4,5 млн. *квт*. Зростає потужність гідроагрегатів (наприклад, для Волховської ГЕС збудовано гідрогенератор на 115 тис. *квт*).

Ведеться робота по використанню нових джерел енергії. У 1954 р. введено в дію першу в світі атомну електростанцію потужністю 5 тис. *квт*. Створення атомних електростанцій відкриває величезну перспективу електрифікації віддалених районів країни з недостатніми енергетичними ресурсами. Освоєння термоядерних реакцій дозволить використати атомну енергетику в набагато ширших масштабах.

Продовжується впровадження автоматизації виробничих процесів, механізації трудомістких робіт на електростанціях. Повністю автоматизовано регулювання режимів роботи на гідроелектростанціях. На теплових електростанціях внаслідок ускладнення технологічних процесів автоматизація ще не була доведена до кінця.

Створювались нові і розширювалась потужність діючих енергосистем. Для зв'язку енергосистем почали широко застосовувати лінії електропередач на 400—500 *кв*. Лінія електропередачі Волзька ГЕС ім. ХХІІ з'їзду КПРС — Москва напругою в 500 *кв* об'єднала Центральну та Південну енергосистеми і поклала початок створенню єдиної енергетичної системи Європейської частини СРСР. Загальна протяжність електромережі в 1958 р. для напруг у 35 *кв* і вище становила 82,3 тис. *км*. Виробництво електроенергії у 1958 р. дорівнювало 235,4 млрд. *квт-г*²⁹, зокрема на Україні — 43,95 млрд. *квт-г*. Загальна потужність станцій в УРСР становила 9,26 млн. *квт*³⁰.

Завершивши побудову соціалізму, Радянський Союз розпочав розгорнуте будівництво матеріально-технічної бази комунізму. Країна взяла курс на суцільну електрифікацію народного господарства. «Як головний напрям у розвитку електроенергетики СРСР, — зазначено в постанові ХХІ з'їзду КПРС, — у 1959—1965 рр. передбачається переважне будівництво теплових електростанцій на базі дешевого вугілля, природного газу і мазуту, прискорений розвиток електричних сіток і послідовне здійснення робіт по створенню Єдиної енергетичної системи СРСР, що забезпечить більш швидкі темпи розвитку енергетики країни при менших капітальних затратах і на вищій технічній основі»³¹.

У роки семирічки створювались нові станції й розширялась потужність діючих. Проводиться велика робота по розробці та дослідженню нових, ефективніших методів одержання електроенергії. Однак на цей час і в найближчому майбутньому основна частина електроенергії вироблятиметься на теплових електростанціях. Збудовані і введені в дію великі теплові електростанції (Зміївська, Прибалтійська, Троїцька і Невинно-Миська ДРЕС з проектною потужністю більш як 1 млн. *квт*), розширені Придніпровська до 2,1 млн. *квт*, Старо-Бешівська — 1,9 млн. *квт*, Верхньо-Тагільська і Прибалтійська ДРЕС до 1,6 млн. *квт*³².

У більшому масштабі застосовуються енергоблоки великих потужностей. Якщо 1959 року у країні діяли 5 агрегатів по 150 тис. *квт*, то 1966 року вже нараховувалося 60 агрегатів по 150 тис. *квт*, 48 агрегатів по 200 тис. *квт* і 12 агрегатів по 300 тис. *квт*³³.

Поряд з введенням в експлуатацію потужних теплових електростанцій значна увага приділялась спорудженню гідроелектростанцій.

²⁹ Народное хозяйство СССР в 1965 г., стор. 172, 169.

³⁰ Народне господарство Української РСР у 1965 р., стор. 103.

³¹ Матеріали позачергового ХХІ з'їзду КПРС, К., 1959, стор. 225.

³² Советские энергетики ХХІІ съезду КПСС, журн. «Энергетик», 1966, № 3, стор. 1.

³³ Там же, стор. 2.

Закінчено будівництво Волгоградської, Братської, Кременчуцької, Дніпродзержинської, Київської, Воткинської та інших ГЕС. Широким фронтом ведуться роботи по спорудженню Красноярської ГЕС, де встановлять 10 агрегатів по 500 тис. *квт* кожний, а також Канівської ГЕС. Курс на збільшення потужностей гідроелектростанцій підвищив ефективність їх використання і скоротив витрати на будівництво.

Створено основу Єдиної енергетичної системи Європейської частини СРСР. Потужність електростанцій цієї системи, завершення якої планується на 1970 р., у 1966 р. досягла більш як 50 млн. *квт*. Протяжність ліній електропередач у 1965 р. на напругу 35 *кв* і вище досягла 306,8 тис. *км*. Нині освоюються лінії на напругу 750 *кв*. Діє перша у світі дослідна лінія електропередачі постійного струму на 800 *кв*.

Завдання семирічки енергетики країни виконали успішно. В 1965 р. виробництво електроенергії становило 507 млрд. *квт-г*, а встановлена потужність електростанцій — 115 млн. *квт*³⁴. Енергетики України в 1965 р. довели виробництво електроенергії до 94,6 млрд. *квт-г*, потужність електростанцій республіки дорівнювала 18,9 млн. *квт*³⁵.

У новій п'ятирічці на 1966—1970 рр. ХХІІІ з'їздом КПРС накреслені нові завдання електроенергетики. «Передбачити виробництво електроенергії 830—850 млрд. *квт-г*. Для забезпечення випереджаючого зростання електроенергетики ввести в дію 64—66 млн. *квт* нових потужностей, в основному шляхом будівництва великих конденсаційних теплових електростанцій потужністю 2,4 млн. *квт* і більше, з установкою переважно енергетичних блоків одиничною потужністю 300 тис. *квт*. Підвищити техніко-економічні показники проєктованих і споруджуваних гідроелектростанцій шляхом застосування нових технічних вирішень та установки гідротурбін потужністю до 500—550 тис. *квт*. Завершити створення Єдиної енергетичної системи Європейської частини СРСР»³⁶.

Партія накреслила широкі перспективи розвитку електроенергетики СРСР, поставивши завдання довести виробіток електроенергії у 1980 р. до 2700—3000 млрд. *квт-г*. Враховуючи велику потребу народного господарства в електроенергії та наявність могутніх природних енергоресурсів, можна стверджувати, що основним джерелом електроенергії у майбутньому стануть теплові електростанції. При цьому важливу роль відіграватимуть і гідроелектростанції. У східних районах країни заплановано будівництво нових грандіозних каскадів гідроелектростанцій. Уже до 1980 р. передбачається спорудити Саянську, Усть-Ілімську, Єнісейську та інші ГЕС.

Створення Єдиної енергосистеми СРСР дозволить підвищити економічність станцій, раціонально використати резерви потужностей, рівномірно розподілити навантаження енергосистем. Ведуться далші роботи по використанню атомних електростанцій. Нині в нашій країні працюють три потужні атомні електростанції. Цього року випробувалась установка для виробництва електроенергії магнітодинамічним методом. Учені працюють над створенням потужних термоелектричних та термоелектронних генераторів. Використання енергії морських припливів може дати нашій Батьківщині до 200 млрд. *квт-г* на рік. Новий етап у розвитку електроенергетики є вирішальною ланкою у створенні матеріально-технічної бази комунізму.

³⁴ Народное хозяйство СССР в 1965 г., стор. 172, 169.

³⁵ Народне господарство Української РСР у 1965 р., стор. 103.

³⁶ Матеріали ХХІІІ з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 221—222.

Товідошлення

І. І. ЛАДИВІР

УЧЕНІ АКАДЕМІЇ НАУК УРСР НА ФРОНТАХ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

За роки Радянської влади було виховане нове покоління інтелігенції. Це були діти робітників і селян, а також кращі представники дореволюційної інтелігенції. Комуністична партія прищепила їм риси й якості, властиві людям епохи соціалізму,— безмежну відданість марксистсько-ленінській ідеології, радянському ладу, почуття нерозривної єдності з трудящими масами, непримиренність до всього віджилого й реакційного, прагнення до творчих дерзань і прогресу.

З початком Великої Вітчизняної війни радянська інтелігенція разом з усім народом піднялась на захист Батьківщини від німецько-фашистських загарбників. Як і на всіх підприємствах, установах, колгоспах, патріотичні мітинги пройшли в науково-дослідних інститутах Академії наук Радянської України. Думку науковців висловив на загальнонаціональному мітингу інтелігенції Києва президент АН УРСР академік О. О. Богомолець, який сказав, що вчені республіки готові віддати всі свої сили, знання, а коли буде треба,— і життя боротьбі з гітлерівськими бандитами¹.

Сотні співробітників Академії наук УРСР, науково-дослідних установ, вузів заявили про своє бажання захищати рідну країну. Серед них були доктори і кандидати наук, старші й молодші наукові співробітники, аспіранти, інженери, лаборанти. В єдиному патріотичному пориві злилися серця молоді і представників старшого покоління. Професор Інституту ботаніки Академії наук А. А. Кузьменко писав у своїй заяві до військкомату: «В цю історичну годину я не маю права стояти осторонь цього великого і грізного руху. Недавно я захистив дисертацію на звання доктора біологічних наук. Тепер я хочу захистити дисертацію на звання ратника народного ополчення. Прошу залічити мене в ряди ополчення»².

Заступник директора по науковій частині Інституту мовознавства Академії наук, старший науковий співробітник, нині завідуюча кафедрою Київської державної консерваторії, професор М. Ф. Бойко брала активну участь у боях за Голосієво, Мишоловку³. У загони народного ополчення прийшли академіки Л. А. Булаховський, Г. В. Курдюмов, член-кореспондент Академії наук УРСР доктор юридичних наук В. М. Корецький (нині академік АН УРСР), член-кореспондент АН УРСР професор І. М. Францевич (тепер академік АН УРСР), член-кореспондент АН УРСР Д. О. Свіренко, доктор фізико-математичних

¹ Газ. «Советская Украина», 28 червня 1941 р.

² Газ. «Комуніст», 16 липня 1941 р.

³ Журн. «Радянська жінка», 1966, № 3, стор. 16.

наук А. К. Вальтер (згодом академік АН УРСР). У народне ополчення прийшло так багато вчених, що подекуди з них формувалися окремі військові підрозділи. Зокрема у Донецьку був створений батальйон під командуванням члена-кореспондента Академії наук УРСР П. С. Кучерова⁴. Активну участь брали науковці Академії у будівництві окопів, траншей, дзотів під Києвом, Харковом, Донецьком, Дніпропетровськом.

Багато працівників Академії наук у перші ж дні війни вступили в ряди Червоної Армії. Добровольцями пішли захищати Батьківщину комуністи: з Інституту мікробіології — секретар партійної організації, кандидат медичних наук М. В. Стадниченко, директор інституту П. Ю. Марусенко та вчений секретар П. Є. Візір, заступник директора Інституту будівельної механіки кандидат технічних наук М. І. Черняк, кандидат хімічних наук В. А. Радченко, кандидат геологічних наук Ф. М. Орлик, кандидат історичних наук П. П. Бистренко, кандидат хімічних наук І. А. Шека. Воїнами стали молоді комуністи О. О. Галкін, молодший науковий співробітник Фізико-технічного інституту (тепер академік АН УРСР), молодший науковий співробітник Інституту історії О. Б. Слуцький (згодом доктор історичних наук), молодший науковий співробітник Інституту енергетики І. В. Акаловський, докторант Інституту фізичної хімії О. З. Голик, аспірант Інституту геологічних наук А. Є. Бабинець, аспірант Фізико-технічного інституту Б. І. Веркін (нині член-кореспондент АН УРСР) та ін. Всього на фронтах Великої Вітчизняної війни воювало понад 300 наукових співробітників АН УРСР, з них три члени-кореспонденти АН УРСР (О. Ю. Лур'є, М. М. Сиротинін та Я. Г. Фейгін), 130 докторів і кандидатів наук, не менше 60 аспірантів. Наприклад, з Інституту геологічних наук на фронт пішло 26 науковців і 7 аспірантів, з Інституту хімії відповідно 23 і 3, літератури — 18 і 8, економіки — 17 і один аспірант і т. д.

Неодноразово звертався до районного й обласного комітету партії з проханням направити його в діючу армію кандидат хімічних наук, секретар партійної організації Інституту фізичної хімії О. Л. Давидов, але відповідь одержував одну: «Ви потрібні тут, у тилу». Нарешті, його прохання було задоволено. На початку серпня 1941 р. вчений вирушив на фронт. В одному з боїв був поранений і взятий у полон, але скоро втік. При переході лінії фронту вдруге потрапив до рук фашистів. Знову табір. Знову втеча. Нарешті, Давидов у своїх. Брав участь у боях, кілька разів був поранений, лікувався в госпіталі. Командування послало його вчитися в танкове училище, після закінчення якого Олександр Лукич повернувся на фронт і у складі 99-го гвардійського полку 42-ої окремої Смоленської Червонопрапорної бригади важких танків продовжував битися з ворогом. Екіпаж танка під його командуванням дійшов до Польщі. В нагородному листку від 28 січня 1945 р. відмічалось: «22 січня 1945 р. при прориві оборони німців на схід від містечка Добчице Краківського воеводства танк Давидова першим вийшов у район оборони противника, знищуючи вогневі точки і забезпечуючи пересування піхоти». За цей подвиг О. Л. Давидов був представлений до нагороди орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня⁵. Славний воїн не дожив до щасливих днів перемоги. Бій за звільнення міста Кенти (Польща) 19 лютого 1945 р. став для нього останнім.

⁴ Газ. «Комуніст», 14 липня 1941 р.

⁵ Архів МО СРСР, ф. 33, оп. 690306, спр. 2003, арк. 235.

У перші дні війни добровольцем пішов на фронт старший науковий співробітник, кандидат геолого-мінералогічних наук Ф. М. Орлик, який в армії став начальником інженерної служби 213-ої окремої танкової бригади. За героїзм і відвагу, проявлені в боях, Федір Мойсейович був нагороджений орденом Червоного Прапора. Під час однієї бойової операції, розмінуючи прохід для танків, Ф. М. Орлик загинув⁶.

Від Москви до Берліна пройшов член-кореспондент АН УРСР Я. Г. Фейгін. Почав він свій бойовий шлях командиром артилерійського взводу 21-ої дивізії народного ополчення Київського району Москви, а закінчив війну заступником командира артилерійської бригади. За мужність і військове вміння Я. Г. Фейгін нагороджений двома орденами Червоної Зірки, двома орденами Вітчизняної війни 1-го ступеня, а також орденом Червоного Прапора (за участь у взятті Берліна)⁷.

Колишній молодший науковий співробітник Інституту геологічних наук В. Я. Дідковський на літаку «У-2» зробив 802 бойові вильоти, нерідко по кілька на день. Якось, роблячи розвідку поблизу Кіровограда, пілот помітив велику колону ворожих військ. Виконавши завдання, радянський літак повернувся й обстріляв колону. Тільки витративши весь запас боекомплекту і завдавши відчутних втрат фашистам, Дідковський повернувся на аеродром⁸. І таких дій у бойовій біографії Валентина Яковича було чимало. Він нагороджений орденами Червоного Прапора, Вітчизняної війни 1-го ступеня та багатьма медалями⁹.

Аспірант Інституту історії Л. К. Полухін під час війни був штурманом ескадрильї бомбардувальників, які знешкодили чимало ворожих об'єктів, зокрема в Еберсвальді і Берліні. На рахунку Л. К. Полухіна було 32 бойові вильоти. Батьківщина високо оцінила бойові заслуги Леоніда Костянтиновича, нагородивши його орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня та медалями¹⁰.

Вміло командував стрілецьким батальйоном кандидат фізикоматематичних наук, старший науковий співробітник Інституту фізики Г. А. Федорус. Не раз особисто водив він бійців в атаку. Коли під Тернополем ворожий вогонь притиснув до землі один з наших наступаючих підрозділів, Федорус організував масований вогонь свого батальйону і підняв підрозділ в атаку. Гітлерівці були вибиті з околиці міста. В результаті бою було знищено 7 ворожих кулеметних вогневих точок, дві гармати, кілька десятків офіцерів і солдатів¹¹. За мужність, проявлену в боях з німецько-фашистськими загарбниками, Григорія Аврамовича нагородили двома орденами Червоної Зірки, орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня і медалями.

Тисячі встановлених і знешкоджених ворожих мін, десятки міст і сіл, збережених від руйнування, сотні врятованих від смерті бійців і командирів були на рахунку 184-го окремого мото-інженерного батальйону, яким командував Г. В. Крюков, аспірант Інституту геологічних наук. З тяжкими боями пройшов Георгій Володимирович шлях від підніжжя Кавказьких гір до Східної Пруссії. Свідченням його рат-

⁶ Архів МО СРСР, спр. 567037, арк. 14, 24.

⁷ Там же, ф. 33, оп. 686196, спр. 6734, арк. 39.

⁸ Газ. «На штурм» (орган 5-ої гвардійської танкової армії), 19 серпня 1945 р.

⁹ Архів МО СРСР, ф. 33, оп. 690155, спр. 933, арк. 239; оп. 687372, спр. 905, арк. 170.

¹⁰ Архів МО СРСР, ф. 33, оп. 686196, спр. 5651, арк. 215.

¹¹ Там же, оп. 640155, спр. 1840, арк. 62.

ної доблесті є високі нагороди: ордени Червоної Зірки, Вітчизняної війни 1-го ступеня, Червоного Прапора, Олександра Невського і медалі¹².

Над підготовкою бойових операцій, пересуванням і маскуванням військ, забезпечуванням їх водою й будівельними матеріалами працювали геологи АН УРСР — військовослужбовці Червоної Армії. За завданням штабу інженерних військ Південно-Західного фронту група науковців Академії виконала ряд важливих завдань, зокрема склала карту прохідності й водозабезпечення території Південно-Західного фронту. В листі до Президії АН УРСР представник командування писав: «У складі наших фронтових загонів працюють колишні наукові співробітники й аспіранти Вашого Інституту (геологічних наук.— *І. Л.*) військові інженери Бабинець А. Є., І. С. Усенко, Голубенко В. М., І. Є. Слензак, старший науковий співробітник Г. І. Малявко. Роботу, проведену ними на Сталінградському і Південно-Західному фронтах, високо оцінило командування»¹³. Керував цією групою А. Є. Бабинець. Спершу він працював інженером по аеродромному будівництву Південно-Західного фронту, потім технічним керівником 6-го воєнно-геологічного загону, а згодом його начальником. За зразкове виконання бойових завдань він нагороджений двома орденами Червоної Зірки, орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня і медалями. Протягом війни А. Є. Бабинець опублікував п'ять наукових статей. Нині Андрій Євтихійович — член-кореспондент Академії наук УРСР, доктор геолого-мінералогічних наук, заступник директора Інституту геологічних наук.

Славну сторінку в історію Великої Вітчизняної війни вписали радянські медики. Тисячі лікарів, фельдшерів, медичних сестер, санітарів боролися за життя й здоров'я славних захисників Батьківщини. Значний внесок у цю благородну справу зробили вчені-медики, які працювали в установах Академії наук Української РСР. Понад 40 науковців, зокрема 24 доктори і кандидати наук, серед них два члени-кореспонденти АН УРСР — М. М. Сиротинін і О. Ю. Лур'є, озброєні глибокими знаннями і передовими методами лікування, організовували медичне обслуговування армії, очолювали фронтові евакопункти, санітарно-епідемічні загоны фронтів і армій, лазарети, працювали головними хірургами і терапевтами фронтів.

Уже 22 червня 1941 р. кандидат медичних наук, професор Інституту клінічної фізіології І. М. Іщенко почав виконувати обов'язки головного хірурга Південно-Західного фронту. З тис. операцій, з них тільки на головному мозку більш як 500 і понад 200 — на спинному, зробив він за роки війни¹⁴. Завдяки майстерності Івана Михайловича десятки і сотні тяжко поранених бійців і офіцерів повернулися до життя. Зараз І. М. Іщенко — член-кореспондент Академії наук Української РСР, доктор медичних наук, професор Київського медичного інституту. На початку 1942 р. пішов до Червоної Армії О. Ю. Лур'є, а невдовзі він, полковник медичної служби, уже був головним гінекологом військ протиповітряної оборони. І на фронті Олександр Юдимович не залишав наукової роботи, опублікувавши за цей період близько десяти наукових статей¹⁵. Доктор медичних наук Інституту клінічної

¹² Архів МО СРСР, ф. 33, оп. 686196, спр. 3397, арк. 20; оп. 690155, спр. 3935, арк. 25.

¹³ Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 19, спр. 1, арк. 120.

¹⁴ Газ. «Правда України». 16 жовтня 1945 р.

¹⁵ Архів АН УРСР, ф. 1-Л, оп. 423, спр. 1, арк. 20—23, 26.

фізіології Р. Є. Кавецький (нині академік АН УРСР, директор Українського науково-дослідного Інституту експериментальної і клінічної онкології) у березні 1942 р. добровільно пішов на фронт і став старшим інспектором-консультантом фронтового евакопункту Південно-Західного і Сталінградського фронтів¹⁶.

Учений секретар Інституту мікробіології Академії наук УРСР кандидат медичних наук П. Є. Візір (нині професор, доктор медичних наук) очолив лабораторію санітарно-епідемічного загону 47-ої армії У складній бойовій обстановці він вже за перші десять місяців перебування в армії зробив понад 4 тис. аналізів і сам організував виготовлення протиінфекційної сироватки¹⁷. Як головний терапевт Північно-Кавказького, а потім 1-го Українського фронту пройшов війну доктор медичних наук, професор Інституту клінічної фізіології В. Х. Василенко. Головним терапевтом 3-го Українського фронту працював доктор медичних наук, старший науковий співробітник Інституту клінічної фізіології Д. Н. Яновський.

Під час війни в госпіталях працювало чимало медиків-жінок, співробітників установ Академії наук, 7 з них (у тому числі 4 кандидати наук) — у діючій армії¹⁸. Всю війну була у Червоній Армії О. П. Чепинога, кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник Інституту біохімії Академії наук. Спочатку керувала лабораторією, потім терапевтичним відділенням евакогоспіталю. Через деякий час її призначають командиром санітарного взводу 73-го окремого медичного санітарного батальйону 77-ої стрілецької дивізії 58-ої армії. Була начальником рухомого відділення санітарно-епідемічного загону № 8 58-ої армії. Демобілізувалась Ольга Петрівна у званні капітана медичної служби¹⁹.

Значна кількість науковців Академії наук перебувала в діючій армії на політичній роботі. Політпрацівники, опора й бойові помічники командирів, завжди були серед бійців — там, де найважче. Від Дону до Альп пройшов докторант Інституту фізичної хімії О. З. Голик. Евакуйований для продовження наукової роботи, він у 1942 р. подав заяву до військкомату, де написав, що «з усіх справ найголовнішою є справа бійця Червоної Армії», і просив виправити його на фронт. Після закінчення Вищого Військово-педагогічного інституту працював агітатором політвідділу 3-ої зенітно-артилерійської Нікопольської дивізії. Одночасно брав безпосередню участь у боях, виявляючи зразки мужності і відваги. В рядах Червоної Армії Олександр Захарович написав і видав дві книги, зокрема «Короткий огляд бойових дій Південно-Західного — 3-го Українського фронту» (1945 р.)²⁰.

Свій бойовий шлях молодий учений, кандидат фізико-математичних наук М. В. Пасічник, нині відомий фізик, академік Академії наук УРСР, розпочав як боєць винищувального батальйону народного ополчення. Досконало володіючи німецькою мовою, він часто ходив у розвідку і брав участь у захопленні «язика»²¹. Потім він продовжував боротися проти фашизму у складі 5-ої повітрянодесантної бригади, якою командував Герой Радянського Союзу полковник О. І. Родімцев. На початку війни М. В. Пасічник був політруком, а наприкінці — начальником відділу Політуправління фронту. Під його керівництвом від-

¹⁶ Архів АН УРСР, ф. 1-Л, оп. 81а, спр. 3, арк. 3—5.

¹⁷ Архів МО СРСР, ф. 33, оп. 682526, спр. 872, арк. 174.

¹⁸ Газ. «Комуніст», 18 серпня 1941 р.; Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 51, спр. 1, арк. 1—12.

¹⁹ Архів АН УРСР, ф. 1-Л, оп. 501, спр. 39, арк. 1—5.

²⁰ Архів МО СРСР, ф. 33, оп. 640155, спр. 7063, арк. 205; Архів АН УРСР, ф. 1-Л, оп. 352а, спр. 4, арк. 1—4.

²¹ О. І. Родімцев. Твої, Батьківщино, сини, К., 1964, стор. 42, 54.

діл випускав і розповсюджував листівки серед солдатів ворожих частин. Орденами Червоного Прапора, Вітчизняної війни 1-го та 2-го ступеня, Червоної Зірки та кількома медалями нагороджено Митрофана Васильовича.

У перші дні війни пішов на фронт і В. М. Ісакович, член КПРС з 1914 р., секретар партійного комітету Академії наук. Як заступник начальника політвідділу авіаційного корпусу, Володимир Миколайович з боями пройшов до Берліна. За бойові заслуги Батьківщина нагородила його орденами Вітчизняної війни 1-го та 2-го ступеня і медалями²². Вмілими політпрацівниками і хоробрими воїнами були начальник політвідділу армії В. І. Рудницький (колишній директор Інституту економіки), інструктор політвідділу танкової армії А. М. Шевченко (кандидат економічних наук, заступник директора того ж інституту) та ін.

Чимало науковців Академії наук у роки Великої Вітчизняної війни були військовими кореспондентами, літпрацівниками і редакторами фронтowych, армійських і дивізійних газет. Старшим літпрацівником газети «Крылья Советов» став старший науковий співробітник Інституту мовознавства В. М. Бабак. Кандидат філологічних наук (нині член-кореспондент Академії наук, лауреат Ленінської премії) Є. П. Кирилюк працював відповідальним секретарем редакції газети «Красный воин» 214-ої стрілецької дивізії. Він брав участь у боях на Брянському і Сталінградському фронтах. Під час однієї з бойових операцій був тяжко поранений. Старший науковий співробітник Інституту літератури С. А. Крижанівський воював на Південному, Північно-Кавказькому, Закавказькому, Степовому і Воронежському фронтах. Спершу був військовим кореспондентом армійської газети 18-ої армії «Знамя Родины», а потім працював у газеті «Фронтвик», що виходила в 47-ій армії.

Мужньо билися на фронтах Великої Вітчизняної війни старший науковий співробітник Інституту зоології, кандидат біологічних наук І. Г. Підоплічко (нині член-кореспондент АН УРСР, директор Інституту зоології), старший науковий співробітник Інституту ботаніки, кандидат біологічних наук Г. І. Білик (нині доктор біологічних наук, директор Інституту ботаніки), старший науковий співробітник Інституту органічної хімії, кандидат хімічних наук К. А. Корнев (нині член-кореспондент АН УРСР), кандидат геолого-мінералогічних наук, заступник директора Інституту геологічних наук С. П. Родіонов, старші наукові співробітники цього ж інституту кандидати геолого-мінералогічних наук І. Л. Личак і Ю. Ю. Юрк, кандидат фізико-математичних наук, директор Інституту фізики О. Г. Міселюк (тепер доктор наук), старший науковий співробітник Інституту гідрології і гідротехніки М. М. Дідковський, заступник директора Інституту літератури Д. Д. Копиця, старший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії П. Д. Павлій, аспірант Інституту енергетики А. М. Столов (нині доктор технічних наук), науковий співробітник Інституту електрозварювання Й. І. Фрумін та ін.

Поневірянь, злиднів, голоду, морального приниження довелося зазнати тим радянським громадянам, які з тих чи інших причин залишилися на окупованій території. Серед них були і працівники Академії наук УРСР. Фашисти сподівалися залучити на свій бік представників української радянської інтелігенції. Але ні жорстокий окупаційний режим, ні терор не зламали волю чесних радянських людей, не примусили їх зрадити Батьківщину. Відмовилися працювати на воро-

²² Архів МО СРСР, ф. 33, оп. 690155, спр. 1756, арк. 16.

га доктор геолого-мінералогічних наук, старший науковий співробітник Інституту геологічних наук В. М. Чирвінський²³, доктор технічних наук академік Б. С. Лисін, професор А. В. Кобелев та ін.

Чимало науковців Академії наук УРСР працювали в партійному підпіллі, боролися з ворогом у партизанських загонах. Старшого наукового співробітника Інституту геологічних наук В. С. Завістовського війна застала у Гродненській області, де він проводив експедиційні роботи. Фашистські війська відрізали шляхи для евакуації. При спробі перейти лінію фронту Вікентій Северинович був затриманий і відправлений у табір для військовополонених. Через деякий час Завістовського разом з іншими 1 500 військовополоненими було переведено на торфопідприємство «Красное Знамя» Смолевицького району. Незабаром він став одним з членів місцевої підпільної групи, а невдовзі — підривною партизанського загону «Розгром». Готуючись до виконання важливого завдання, Завістовський написав заяву: «Прошу прийняти мене кандидатом партії більшовиків, якщо загину в бою з ненависним ворогом — то лише комуністом». 26 червня 1943 р., прикриваючи відхід своїх товаришів-партизанів, він був тяжко поранений і, не бажаючи потрапити до рук ворогів, підірвав себе гранатою. Так героїчно загинув В. С. Завістовський, захищаючи честь і незалежність Батьківщини²⁴.

У складі винищувального батальйону почала бойовий шлях учений секретар Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії, старший науковий співробітник М. С. Родіна. Вона була учасницею боїв під Жульямими, в Совках, Голосієві, Мишоловці. В числі останніх залишила столицю Радянської України. При відступі з Києва потрапила в полон. Але під час переходу з Борисполя до Броварів їй пощастило втекти, зв'язатися з київським підпіллям, у рядах якого до весни 1943 р. патріотка боролася з фашистами. Потім її переправили до загону ім. Боженка партизанського з'єднання С. Ф. Маликова. Під час перебування у партизанському загоні Марія Савівна брала діяльну участь у бойових операціях та виконувала інші важливі доручення. Так, на початку грудня 1943 р. вона провела через лінію фронту до радянських військ цілу групу партизанів. За мужність і відвагу, проявлені при виконанні бойових завдань, Радянський уряд нагородив М. С. Родіну орденом Червоної Зірки і медаллю «Партизанові Вітчизняної війни» 1-го ступеня²⁵.

Начальником медико-санітарної служби партизанського з'єднання М. І. Наумова була молодший науковий співробітник Інституту клінічної фізіології Н. Ф. Солодюк (нині доктор медичних наук). У лісовому курені вона робила найскладніші хірургічні операції, а треба було — ходила з партизанами в атаку. У вересні 1944 р. у складі десантної партизанської бригади ім. Кутузова вона була направлена в Угорщину. Уряд високо оцінив бойові заслуги Н. Ф. Солодюк, нагородивши її орденом Червоної Зірки і медалями «Партизанові Вітчизняної війни» 2-го ступеня та «За відвагу»²⁶.

Активну участь у боротьбі проти німецько-фашистських окупантів брав науковий співробітник Інституту енергетики І. В. Акаловський. У серпні 1941 р. він добровільно вступив у диверсійний партизанський

²³ Записки Всероссийского минералогического общества, вид-во АН СРСР, серія 2, частина 76, вип. 2, 1947, стор. 156—161.

²⁴ Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 51, спр. 1, арк. 30—36; «Литературная газета», 24 травня 1960 р.

²⁵ Архів АН УРСР, ф. 1-Л, оп. 509, спр. 64, арк. 5, 7.

²⁶ Архів МО СРСР, ф. 33, оп. 690306, спр. 1662, арк. 206.

загін, який короткий час діяв у Харкові. Потім очолив групу, що конструювала радіоапаратуру для партизанських загонів. Згодом його призначили викладачем у спеціальній школі радистів-партизанів. Під керівництвом Акаловського пройшли підготовку десятки радистів, зокрема Любов Шевцова і брати Левашови — майбутні герої Краснодонської підпільної організації «Молода гвардія»²⁷. Триваллий час І. В. Акаловський працював заступником начальника відділу зв'язку Українського штабу партизанського руху (УШПР). У серпні 1944 р. за рішенням ЦК КП(б)У і УШПР Акаловського з групою десантників висадили на території Словачії для допомоги чехословацькому народові в його боротьбі проти фашистських загарбників. За заслуги в партизанському русі України і Чехословаччини Акаловський нагороджений орденами Червоного Прапора, Вітчизняної війни 1-го та 2-го ступеня, медалями, а також орденом і медаллю Чехословацької республіки²⁸.

Активним учасником Таращанської підпільної організації був заступник директора Інституту клінічної фізіології комуніст К. С. Рябчун²⁹. Одним з організаторів і керівників Кременчуцького підпілля був кандидат хімічних наук старший науковий співробітник Інституту органічної хімії член Комуністичної партії Л. М. Подорван. На початку війни він з групою співробітників свого інституту на замовлення штабу Південно-Західного фронту готував протитанкові засоби. З наближенням фронту його направили в розпорядження штабу 37-ої армії, яка обороняла столицю Радянської України. В районі Березані він був тяжко поранений і не зміг вийти з оточення. Через деякий час влаштувався на Кременчуцький миловарний завод і налагодив тісні зв'язки з підпільниками, став членом підпільної ради. У заводській лабораторії він виготовляв запали для мін, гранат, пляшки із запальною рідиною. Скоро підпальники підірвали ворожий ешелон. «Хімік» (підпільна кличка Подорвана) проводив також агітаційну роботу серед населення. З метою конспірації йому доводилося сім разів міняти місце проживання. В ніч на 20 вересня 1943 р. для проведення бойових дій і подання допомоги наступаючим частинам Червоної Армії кременчуцький партизанський загін вийшов з міста і зосередився в дніпровських плавнях. Комісаром загону був призначений Подорван. 27 вересня 1943 р. партизани з'єдналися з передовими частинами Червоної Армії. Л. М. Подорван повернувся до своєї улюбленої роботи. Багато років минуло відтоді, але Батьківщина не забула ратних подвигів своїх синів. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 травня 1965 р. Ларіона Михайловича було нагороджено медаллю «За відвагу»³⁰.

Пліч-о-пліч з усім радянським народом проти фашистських окупантів боролися співробітники Академії наук УРСР. Вони були льотчиками і танкістами, піхотинцями і артилеристами, саперами і мінерами, хіміками і медиками, політпрацівниками і військовими кореспондентами, партизанами і підпільниками. І всюди вчені проявляли мужність, сміливість, високе почуття радянського патріотизму.

Відгрімівала війна. Воїни стали мирними громадянами. Повернулися до своїх кабінетів і лабораторій учені. Але не всі... Захищаючи нашу

²⁷ Архів АН УРСР, ф. 1-Л, оп. 494, спр. 1, арк. 2—5.

²⁸ Там же, спр. 1, арк. 14.

²⁹ Київський обласний партійний архів, ф. 5, оп. 2, од. зб. 299, арк. 188.

³⁰ Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 51, спр. 1, арк. 62—67; Г. С. Барвінок, Л. І. Євселєвський і П. М. Пустовіт. Чуеш, Дніпре, Харків, 1966, стор. 3, 4; газ. «Перемога» (Кременчук), 28 травня 1965 р.

Батьківщину від фашистських загарбників, загинули десятки науковців Академії наук УРСР, у тому числі 22 кандидати наук, 30 науковців без наукового ступеня, 20 докторантів і аспірантів³¹. На бойовому посту загинув заступник директора Інституту органічної хімії, кандидат хімічних наук В. С. Кобзаренко. У боях за Київ у 1941 р. віддав своє життя аспірант Інституту геологічних наук В. О. Севастьянов, під Смоленськом поліг учений секретар Інституту фізичної хімії І. С. Новосельський, на Волзі — молодший науковий співробітник цього ж інституту В. Л. Писаржевський, під Полтавою — директор Інституту мікробіології П. Ю. Марусенко, на Донбасі — старший науковий співробітник Інституту зоології Б. М. Попов, під Ленінградом — секретар парторганізації Інституту зоології, аспірант Л. О. Цвеленьєв. У битві з фашизмом загинули секретар партійної організації Інституту мікробіології кандидат медичних наук М. В. Стадниченко, кандидати біологічних наук М. М. Шевлягін, Д. Г. Колотов, І. О. Цемш, науковий співробітник Інституту енергетики С. Г. Бельський, кандидат хімічних наук В. А. Радченко, старший науковий співробітник Інституту історії К. В. Максимчук, молодший науковий співробітник Інституту геологічних наук І. П. Гузенко, молодший науковий співробітник Інституту будівельної механіки С. О. Пальчевський, докторант Інституту гідрології і гідротехніки О. М. Сотченко, аспірант Інституту гідробіології Б. А. Кадученко.

22 роки минуло з того дня, коли відгриміли останні залпи Великої Вітчизняної війни. Наша країна досягла великих успіхів у розвитку всіх галузей економіки і науки, техніки і культури. Стали невпізнаними міста і села, в життя вступило нове покоління людей. Але буремні роки війни, загиблі герої ніколи не зітруться в пам'яті радянського народу.

Священною традицією стали мітинги і збори, на яких вшановуються славні подвиги народу. Повсюдно встановлюються пам'ятники і меморіальні дошки, що назавжди вкарбовують у пам'яті людей імена славних синів і дочок Батьківщини, які віддали за неї своє життя. У благородній справі увічнення подвигу героїв-учених добрий почин зробили інститути зоології та фізичної хімії АН УРСР, які встановили меморіальні дошки. На нашу думку, назріла необхідність встановити загальноакадемічну меморіальну дошку, що стане символом глибокої поваги до незабутніх імен і завжди нагадуватиме, як дорого коштує мир, щастя, творча праця.

---

³¹ Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 51, спр. 1, арк. 1—12. Підрахунки зроблено автором.

В. І. КІЗЧЕНКО

ВЕЧІРНІ ТА НЕДІЛЬНІ КУРСИ І КЛАСИ ДЛЯ РОБІТНИКІВ (кінець XIX — початок XX ст.)

В українській радянській історичній літературі є багато фундаментальних праць, які висвітлюють проблеми розвитку капіталізму на Україні, формування пролетаріату, його революційну боротьбу. Але в них не розглядалося докладно питання про професійно-технічну освіту робітничого класу в дореволюційний період.

З розвитком фабрично-заводської промисловості зростала потреба в робітниках, озброєних певними професійними знаннями, без яких неможливо обслуговувати складну техніку. Буржуазія була зацікавлена в тому, щоб дати робітникові мінімум технічних навиків і знань, які б дозволили з більшою продуктивністю використовувати техніку. Ф. Енгельс писав: «Коли буржуазія дбає про існування робітників лише остільки, оскільки їй це необхідно, то немає чого дивуватися, коли вона їй освіту дає їм лише в тій мірі, в якій це відповідає її інтересам. А ця міра не дуже то велика»¹.

Найбільш поширений на той час метод професійно-технічного навчання робітників — система ремісничого учнівства, яка виникла ще в період розквіту кустарно-ремісничої промисловості й була перенесена у фабрично-заводську. У другій половині XIX ст. на Україні створюється ряд професійно-технічних учбових закладів — ремісничі й технічні училища, школи ремісничих учнів, нижчі ремісничі і спеціальні промислові школи, які готували для підприємств кадри майбутніх робітників. Але цих закладів було дуже мало, і навчалася в них невелика кількість учнів-підлітків, а випускники лише в незначній мірі задовольняли попит капіталістичної промисловості на кваліфікованих робітників.

У кінці XIX ст. на Україні виникає нова форма передачі зайнятим на виробництві дорослим робітникам елементів професійно-технічних знань і графічної грамотності. Це — вечірні, недільні класи та курси технічного креслення і малювання.

Висвітлення їх діяльності становить значний інтерес. В умовах царського самодержавства, яке провадило в галузі освіти, за образним висловом В. І. Леніна, політику «народного затемнення»², вечірні та недільні професійно-технічні класи і курси являли собою єдину можливість для трудящих за доступну плату і в короткий час здобути деякі технічні знання. Незважаючи на дуже тяжкі умови життя і праці, робітник відривав від свого жалюгідного заробітку копійки, щоб оплатити навчання на курсах, і за рахунок тих небагатьох годин, які залишалися йому на сон і відпочинок, набував крихти знань. Самовідданість робітників у боротьбі за освіту викликала подив і повагу навіть у представників буржуазної інтелігенції, безпосередньо зв'язаних з діяльністю учбових закладів. «Умови, за яких робітникові доводиться відвідувати школу,— відзначав інспектор шкіл Імператорського російського технічного товариства (ІРТТ) В. Михайлов,— до того

---

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 329.

² В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 144.

обтяжливі, що неможливо без особливої поваги ставитися до тих з цих людей, які протягом кількох років піддають себе цьому добровільному ярму, шукаючи знань... Їм доводиться після 10—12-годинної фізичної праці, ледве не в нічний час, прямо від роботи, прийшовши до школи, бути спроможними розуміти те, що викладається і для засвоєння чого шляхом позашкільних вправ у них немає часу»³.

В 1895 р. на Україні одразу в кількох місцях виникли перші робітничі курси: креслення, малювання, механіки та елементарної математики при Одеському міському ремісничому училищі; креслення і малювання для майстрових та робітників при Севастопольському реальному училищі; класи такого ж профілю в м. Миколаєві. В наступні роки курси і класи створюються в Катеринославі, Олександрівську, Києві, Харкові, Новозибкові та ін.

Немає жодного джерела, де були б досить повно зібрані статистичні дані по технічних освітніх закладах для робітників. Окремі відомості є тільки по 11 курсах і класах, більшість яких було відкрито у губерніях України — Херсонській, Катеринославській і Таврійській. В Одесі діяли: згадані вище курси при міському ремісничому училищі, класи креслення і малювання при Одеській школі ремісничих учнів і такі ж класи при відділенні ІРТТ. У Херсонській губернії існували класи технічного креслення і малювання, організовані в м. Миколаєві відділенням ІРТТ. У Катеринославській губернії технічні класи були в м. Олександрівську при міському, а також при середньому механіко-технічному училищах, у Катеринославі — при 1-му міському училищі. У Таврійській губернії відкрились курси креслення і малювання для майстрових і робітників при Севастопольському реальному училищі; у Київській — курси для кочегарів і машиністів при Київському відділенні ІРТТ, у Харківській — для робітників і ремісників м. Харкова та в Чернігівській губернії — для дорослих при початковому училищі Новозибківського благодійного товариства.

Вечірні та недільні учбові заклади існували в основному за рахунок приватних пожертвувальників і тих коштів, які вносили за навчання робітники. В архівах міністерства освіти збереглися численні клопотання керівників цих закладів про подання їм допомоги. Так, у 1899 р. попечитель Одеського учбового округу звертався до міністерства освіти із проханням виділяти 2 877 крб. щорічно (47% всіх необхідних коштів), яких не вистачало для нормальної роботи чотирьох недільних і вечірніх класів та курсів⁴. Але жодні з них, за винятком Миколаївських класів технічного креслення і малювання, не користувалися постійними урядовими субсидіями.

Плата за навчання коливалася від 10 коп. до 1 крб. 50 коп. на місяць. Серед відвідувачів переважали робітники, за спеціальністю слюсарі та металісти⁵. Вік більшості слухачів дорівнював 16—30 рокам. Навчалися тут в основному робітники, які вміли читати і писати. Лише незначна кількість їх раніше відвідувала учбові заклади, доступ до яких робітникам був фактично закритий (гімназії, реальні училища тощо). Так, з 125 чоловік, які в 1897 р. поступили на вечірні курси при Одеському міському ремісничому училищі, навчалися раніше у початкових народних училищах 72, в ремісничих і технічних — 8, у гім-

³ 2-й съезд русских деятелей по техническому и профессиональному образованию в России, 1895—1896 гг., секция IX, ч. II, М., 1898, стор. 53.

⁴ Центральний державний історичний архів СРСР у Ленінграді (далі — ЦДАЛ), ф. 741, оп. 1, 1898 р., спр. 26, арк. 99, 353.

⁵ ЦДАЛ, ф. 741, оп. 1, 1898 р., спр. 26, арк. 478; Отчет о вечерних курсах технического черчения, рисования и математики при Одесском городском ремесленном училище за 1895/6 и 1896/7 уч. гг., Одесса, 1897, стор. 5.

назіях та реальних училищах — 5 чоловік, мали «домашню освіту» 40 слухачів⁶.

Головними предметами викладання були технічне креслення і малювання. Відвідувачам прищеплювалися початкові елементи графічної грамоти. Ця мета в основному досягалася, незважаючи на те, що переважна більшість слухачів не закінчувала повного курсу навчання, який тривав від 1 до 3 років. Проте більшість учнів вибувала з класів після першого року занять. «Уже після першого року навчання,— зазначалося у звіті про роботу класів при Олександрівському міському училищі,— робітники вміють розуміти малюнок та креслення і знають, як за них взятися. Багато хто задовольняється цим і вибуває»⁷.

На багатьох курсах викладалися зв'язані з кресленням предмети: арифметика і геометрія, а на деяких і загальноосвітні — російська мова, історія і географія.

Низький рівень технічної освіти робітників у царській Росії і неможливість підвищити його іншими шляхами послужили підставою введення на багатьох курсах і класах спеціальних лекцій з хімії, фізики, механіки, елементарної математики, що були безпосередньо пов'язані з виробничою діяльністю слухачів.

Незважаючи на різноманітність предметів, що викладалися на курсах при Одеському ремісничому училищі, робітники у переважній своїй більшості були позбавлені можливості відвідувати заняття з усіх цих дисциплін, тому що за слухання кожної з них призначалася плата 50 коп. на місяць. На цю обставину звертала увагу і адміністрація курсів, яка в одному із звітів писала: «Учно, який навчається всім предметам і графічному мистецтву, доводиться сплачувати понад 4 крб. на півроку, що, звичайно, вкрай обтяжливо для слухачів курсів, заробіток яких ледве достатній для прожитку їх сім'ї»⁸. Із загальної кількості відвідувачів цих курсів, які навчалися з 1895 по 1900 р., вивчали креслення і малювання 1108 чоловік, а математику і фізику — лише 297⁹.

Серед всіх цих вечірніх і недільних технічних курсів, які функціонували на Україні в кінці XIX — на початку XX ст., виняткове становище за кількістю слухачів, предметів та за обсягом програм викладання займали ті, що були влаштовані для робітників і ремісників м. Харкова. Саме вони поклали початок так званим «народним університетам», які виникли пізніше у Петербурзі (1905 р.), Москві (1906 р.), Києві та інших великих промислових і культурних центрах Росії.

Харківські курси були відкриті 27 лютого 1900 р. за ініціативою місцевої інтелігенції — викладачів Харківського технологічного інституту, вчителів гімназій тощо, у приміщенні міського ремісничого училища на Петинській вулиці, тобто в районі, де зосереджувалась більшість промислових підприємств міста.

Спочатку тут навчалися лише малюванню і кресленню. Згодом серед викладачів Харківського університету (пропозиція професора Краснова) виникла ідея про влаштування лекцій науково-популярного

⁶ Отчет о вечерних курсах при Одесском городском ремесленном училище за 1897/8 уч. г., Одесса, 1899, стор. 3.

⁷ ЦДІАЛ, ф. 741, оп. 1, 1898 р., спр. 26, арк. 435.

⁸ Отчет о вечерних курсах при Одесском городском ремесленном училище за 1897/8 уч. г., Одесса, 1899, стор. 10—11.

⁹ ЦДІАЛ, ф. 741, оп. 2, 1900 р., спр. 4, арк. 131.

характеру. До програми курсів було введено багато нових предметів — російську мову, арифметику, історію, географію, фізику, фабричну гігієну¹⁰. Заняття почали провадитися не лише у неділю, але й в будні дні — з пів на восьму до пів на десяту вечора¹¹.

На початку 1901/02 учбового року було відкрито II курс, на якому продовжували читати предмети I курсу, а також вводились нові — механіка, природознавство і хімія¹².

У 1902—1904 рр. за бажанням робітників були відкриті III і IV курси. В цей час до програми включили алгебру, тригонометрію, лекції про парові котли й парові машини, архітектуру і будівельне мистецтво, законодавство, електротехніку, мінералогію, фізіологію і гігієну, а також французьку та німецьку мови¹³. Таким чином, курси для робітників і ремісників м. Харкова перетворилися в учбовий заклад з 4-річним навчанням і широким циклом дисциплін.

В зв'язку з цим збільшилася і плата за навчання. За відвідування занять з усіх предметів робітник платив по 35 коп. щомісяця. Існували курси виключно за рахунок пожертвувань і плати за навчання. Креслення, малювання, арифметика, геометрія, алгебра, тригонометрія, російська, французька і німецька мови викладалися за урочною системою. Інші предмети читалися як лекції.

Викладали на курсах педагоги гімназій, технологічного інституту і Харківського університету. Серед них було багато професорів і приват-доцентів, які безвідплатно віддавали свій час і сили справі освіти робітників. Число викладачів на курсах доходило в 1903—1904 рр. до 35 чоловік. Так, арифметику і алгебру викладали приват-доцент університету А. П. Пшеборський і кандидат математичних наук К. Г. Щиголєв з технологічного інституту; геометрію і геометричне креслення — кандидат математичних наук з цього ж інституту Лук'янченко; географію і природознавство — заслужені професори університету А. М. Краснов, голова Ради курсів, і А. С. Брію. З університетських науковців на курсах також працювали викладачі фізики — лаборант, кандидат фізико-математичних наук І. П. Попов і заслужений професор А. П. Шимков; історії — заслужений професор А. С. Лебедев і приват-доцент В. І. Савва; хімії — професор І. П. Осипов; фізіології і гігієни — професор В. Я. Данилевський¹⁴. Такого висококваліфікованого складу педагогів у той час не мав жоден нижчий професійно-технічний заклад на Україні.

Слухачами курсів були в основному робітники місцевих заводів, фабрик і майстерень. З них переважну більшість становили робітники Харківського паровозобудівного заводу: в 1900—1901 рр. їх було 61%, в 1901—1902 рр. — 51%, а в 1902—1903 р. — близько 60% загального числа учнів.

За спеціальностями перше місце щодо кількості слухачів належало слюсарям, за ними йшли токарі й столярі, а потім ливарники, модельники, котельники.

Харківські курси для робітників, як жодні інші на Україні, сприя-

¹⁰ Отчет о состоянии и деятельности курсов для рабочих и ремесленников Харькова с февраля 1900 по май 1901 г., Харьков, 1902, стор. 14.

¹¹ Отчет Совета «курсов для рабочих и ремесленников Харькова» за 1903—1904 уч. г., Харьков, 1906, стор. 3.

¹² Отчет о состоянии и деятельности курсов для рабочих и ремесленников Харькова за 1901—1902 уч. г., Харьков, 1903, стор. 13.

¹³ Отчет Совета курсов за 1903—1904 уч. г., Харьков, 1906, стор. 4.

¹⁴ Отчет о состоянии и деятельности курсов для рабочих и ремесленников г. Харькова с февраля 1900 по май 1901 г., стор. 20—21; Отчет о состоянии и деятельности курсов за 1901—1902 уч. г., стор. 6—7.

ли підвищенню загальноосвітнього рівня слухачів завдяки організації літературно-музичних вечорів (пам'яті Гоголя, Жуковського та ін.), що влаштувалися з 1902 р.

Інший напрям мали Київські курси для кочегарів і машиністів, організовані місцевим відділенням ІРТТ у грудні 1901 р. Заняття на них провадилися з відривом від виробництва протягом 20—25 днів, але в такий час, коли виробниче навантаження робітників було найменшим — у грудні і травні місяці. Основний контингент слухачів становили кочегари, машиністи і паровичники, які працювали на цукрових заводах. Власники цих заводів без особливої шкоди для себе надсилали робітників для навчання на курсах. Від цього вони одержували чималий зиск і в економії палива, і в запобіганні аварій машин та вибухів парових котлів, що особливо часто траплялося на підприємствах від невмілого з ними поводження.

Про надзвичайно велику потребу в робітниках, які б розумілися на ремонті парових котлів та догляді за ними, свідчить та увага, що її приділив цьому питанню 2-й з'їзд російських діячів по технічній і професійній освіті, який відбувся в Москві в 1895—1896 рр. У доповіді одного з його учасників В. А. Рождественського підкреслювалося вкрай критичне становище промисловості в зв'язку з відсутністю робітників, здатних добре доглядати за паровими котлами і машинами¹⁵.

У підготовці паровозних кочегарів і машиністів велику роль відіграли нижчі технічні залізничні училища. Але їх було дуже мало. «Залізницям,— зазначалося у згаданій вище доповіді,— ще довго доведеться чекати того часу, коли паровозні машиністи та їх помічники будуть складатися виключно з осіб, які закінчили курс у технічних залізничних училищах»¹⁶.

Зростаюча на виробництві кількість парових котлів і машин, часті аварії, викликані невмілим поводженням з ними, примусили царський уряд включити до «Правил щодо обладнання, установки і утримання парових котлів», затверджених у 1890 р., окремий параграф, який передбачав, щоб робітників цієї спеціальності призначали після перевірки їх знань. Проте це не виконувалось через відсутність учбових закладів для підготовки таких спеціалістів. В результаті до нагляду за паровими котлами продовжували допускатися особи «без відповідної освіти і без будь-якої попередньої перевірки щодо їх спеціальних знань»¹⁷. В зв'язку з цим 2-й з'їзд висунув клопотання перед міністерством фінансів про безперешкодний дозвіл організації курсів для навчання цій справі робітників і майстрових¹⁸. Лише через 6 років після рішення з'їзду у Києві були відкриті курси для кочегарів і машиністів. Проте ні уряд, ні міністерство фінансів ніякої участі в цьому не брали. Курси утримувалися на основі плати за навчання та приватних пожертвувань.

Плата за навчання на курсах для кочегарів становила 10 крб., а для машиністів — 20 крб. Робітники не мали таких коштів. Тому підприємці, зацікавлені в їх підготовці, вносили не лише гроші на утримання курсів, але й плату за навчання своїх робітників¹⁹.

Матеріальне становище курсів, залежне від «доброї волі» жертвувателів-капіталістів, було настільки незадовільним, що вже в 1903 р.,

¹⁵ 2-й съезд русских деятелей по техническому и профессиональному образованию. 1895—1896 гг., секция III, ч. II, М., 1898, стор. 100—101.

¹⁶ Там же, стор. 101.

¹⁷ Там же, стор. 112.

¹⁸ Там же, стор. 112—113.

¹⁹ ЦДІАЛ, ф. 730, оп. 1, спр. 289, арк. 7, 10, 11, 13, 14, 16, 17; спр. 303, арк. 1, 13, 14, 16—28.

через рік після відкриття, їх тимчасово закрили «через відсутність грошових коштів»²⁰. В зв'язку з фінансовими труднощами кількість слухачів обмежувалася. За освітою контингент Київських курсів дещо відрізнявся від інших закладів для робітників: сюди приймали й неписьменних, яких у 1901—1904 рр. налічувалося 22%.

Система викладання була розрахована в основному на малописьменних робітників і полягала у вивченні практичних прийомів догляду і контролю за паровими котлами.

Щодня о 8-й годині ранку слухачі збиралися у котельному приміщенні одного з київських заводів, де одні топили котли і вчилися закидати паливо, а інші знайомилися з арматурою й приладами. Заняття тривали до 12-ї години дня. Після двогодинної обідньої перерви у приміщенні Київського відділення ІРТТ з 2-ї до 4-ї години читалися лекції про будову і системи парових котлів з докладною демонстрацією арматури і контрольних приладів, з поясненням фізичних та хімічних явищ, що відбуваються в процесі опалювання, наскільки це дозволяв рівень підготовки слухачів. «Незважаючи на малограмотність або безграмотність деяких слухачів,— зазначалося в одному із звітів про роботу курсів,— вдавалося шляхом частих повторень і роз'яснень досягати досить ґрунтовного розуміння останніми коцегарної справи»²¹. Після лекцій, з 4-ї години і до самого вечора, робітники знову відвідували котельні, де проходили практичні заняття. За період навчання учні знайомилися з рядом київських підприємств, з різними системами парових котлів і видами палива. Одержавши свідоцтва про закінчення курсів, робітники поверталися на заводи.

При Київських курсах для коцегарів були відкриті ще й курси для машиністів. На останній склад відвідувачів за віком, спеціальностями та за місцем роботи не відрізнявся від контингенту курсів для коцегарів. Правда, неписьменних серед слухачів-машиністів не було. Навчання провадилося за вищезгаданною системою.

Численні відгуки про позитивний вплив професійно-технічних закладів на виробничу діяльність робітників свідчили, яке значення мали вони у справі досить дешевого, швидкого і ефективного способу підготовки їх учнів. Але таких курсів, як Київські, на Україні було дуже мало. Є лише згадки про відкриття у 1896 р. на кошти донецьких вуглепромисловців Грушевсько-Власівських рудників школи коцегарів при рудниковому училищі²² і про заснування курсів коцегарів у Миколаєві²³.

Нечисленність професійно-технічних курсів і класів для робітників та незначна кількість слухачів не дозволяли цій формі професійно-технічної освіти зайняти досить міцне становище в системі учбових закладів такого профілю. На початку ХХ ст. на всіх досліджених нами курсах України навчалося близько 1 600 робітників. Ця цифра виявляється досить значною, коли взяти до уваги мізерну кількість учбових закладів, що займалися підготовкою кадрів для промисловості як в Росії, так і на Україні. Так, наприклад, в усіх нижчих технічних училищах (в тому числі й залізничних) і промислових школах України на початку 900-х років навчалося, за нашими підрахунками, близько 1 200 чоловік. На початку 900-х років у фабрично-заводській промис-

²⁰ ЦДІАЛ, ф. 90, оп. 1, спр. 160, арк. 145.

²¹ Отчет по зимним и летним курсам для коцегаров и машинистов за 1904—1905 гг., К., 1905, стор. 2.

²² Журн. «Техническое образование», 1896, № 4, стор. 311; ЦДІАЛ, ф. 741, оп. 1, спр. 45, арк. 1.

²³ Журн. «Техническое образование», 1896, № 6, стор. 32.

ловості на Україні налічувалося 327 424 пролетарів²⁴, тоді як на курсах у цей період навчалося близько 1 600, тобто майже 0,5% всіх робітників.

До того ж, багато робітників, які поступали на курси, не мали змоги закінчити їх через тяжкі умови життя і праці. За даними Одеського учбового округу, в 1900 р. закінчило 8 курсів і класів для робітників, що були підпорядковані цьому округу, лише 9,6% від числа тих, хто вступав до них. Вибуло, не закінчивши навчання, 84,1%²⁵. Оскільки курси Одеського учбового округу, до складу якого входили Херсонська, Катеринославська і Таврійська губернії, становили переважну більшість закладів для робітників на Україні, можна припустити, що по всіх курсах процент тих, хто закінчував їх, не перевищував 10.

Всі існуючі на Україні в кінці XIX — на початку XX ст. недільні та вечірні курси для робітників мали суто практичне призначення. Секретар постійної комісії ІРТТ по технічній освіті Б. Н. Тиц у доповіді «Короткий огляд діяльності ІРТТ по освіті робітників» підкреслював, що «головна мета всіх цих учбових закладів удосконалювати роботу і збільшення продуктивності підприємства»²⁶.

Про підвищення загального культурного рівня і розвиток свідомості робітників не могло бути й мови. Це яскраво підтверджує перелік предметів, що входили до учбової програми курсів і класів для робітників. Обов'язковим «загальноосвітнім» предметом майже на всіх професійно-технічних курсах був закон божий. Даючи трудящим крихти знань, буржуазія намагалася відвернути їх від оволодіння основами наук, від боротьби проти своїх експлуататорів. З винятковим цинізмом ця політика була охарактеризована міністром народної освіти відомим реакціонером І. Д. Деляновим ще в 1881 р. Розглядаючи учбові програми шкіл для робітників, він збільшив кількість годин на закон божий за рахунок скорочення загальноосвітніх дисциплін і написав: «Для фабричного люду, який до мозку костей розбещений і все більше і більше розбещується, головне є закон божий, молитви, читання святого письма; чим частіше він буде займатися цим предметом, тим краще»²⁷.

Недільні та вечірні курси для робітників блискуче ілюстрували політику царизму і буржуазії в галузі народної освіти і особливо професійно-технічного навчання робітників, яке зводилося до того, щоб, за висловом В. І. Леніна, «намуштрувати для буржуазії покірних і спритних слуг, виконавців волі і рабів капіталу»²⁸.

²⁴ Ф. Е. Лось. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба, К., 1955, стор. 80.

²⁵ ЦДАЛ, ф. 741, оп. 2, спр. 28, арк. 13.

²⁶ Відбиток з журн. «Техническое образование», 1907, № 2; Б. Н. Тиц, назв. доповідь.

²⁷ ЦДАЛ, ф. 741, загальний огляд фонду, стор. 47.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 373.

І. П. ШАСКОЛЬСЬКИЙ

ПРО ДЕЯКІ СУЧАСНІ БУРЖУАЗНІ КОНЦЕПЦІЇ В ПИТАННІ ПРО ПОХОДЖЕННЯ СЛОВА «РУСЬ»

Питання про походження слова *Русь* уже більше двох століть привертає до себе увагу вчених і є предметом дискусій. За цей час висувалась велика кількість різних концепцій і гіпотез. Головну роль при цьому відігравали вчені-норманісти, які намагались використати питання про походження слова *Русь* для підкріплення норманістської теорії формування Російської держави. Норманістські теорії щодо виникнення цієї назви панують в буржуазній науці й зараз¹.

Більшість буржуазних вчених дотримується здавна традиційної норманістської концепції про північне, скандинавсько-фінське походження слова *Русь* від фінського *Ruotsi*, яким фіни називали колись норманів-шведів (і називають дотепер шведів і Швецію). В останнє десятиліття дану концепцію підтримують і розвивають скандинавські мовознавці й історики Екблом, Стендер-Петерсен, Екбу, Мягісте й інші. Але існують гіпотези, що пов'язують походження слова *Русь* з давнім населенням і територією сучасної України й південними областями нашої країни, і також розробляються буржуазними вченими в норманістському дусі. Розгляду їх присвячена дана стаття.

Однією з найбільш відомих концепцій сучасної буржуазної науки у висвітлюваному питанні є теорія, висунута відомим польським буржуазним істориком-емігрантом Г. Пашкевичем (проживає в Англії). Вона викладена у його книзі «Походження Русі» — найфундаментальнішому творі сучасної норманістської історіографії², а пізніше повторена з деякими варіаціями у другій праці «Формування російської нації»³.

Пашкевич зробив спробу знайти найбільш переконливе вирішення питання про виникнення назви *Русь* і одночасно довести норманське походження Русі й Руської держави. З цією метою автор об'єднує в рамках одного дослідження кілька існуючих трактовок проблеми. Заради нової концепції Пашкевич жертвує одним з головних положень традиційного норманізму — тезою про запозичення слова *Русь* з старошведської мови через посередництво фінського терміна *Ruotsi*.

Сучасні норманісти, розвиваючи свої погляди, не можуть не рахуватись з переконливими висновками радянських вчених, з їх глибокою й обгрунтованою аргументацією. Пашкевич, створюючи свою теорію, перебував під впливом праць радянських дослідників, які на основі численних свідчень джерел установили, що в давнину термінами *Русь* і *Руська земля* називали Середнє Подніпров'я* і лише дещо

¹ Див. І. П. Шаскольський. Норманская теория в современной буржуазной науке, М.—Л., 1965, стор. 50—52.

² H. Paszkiewicz. The Origin of Russia, London, 1954. Про цю кн. див. І. П. Шаскольський. Назв. праця, стор. 77—91; В. П. Шушарин. Современная буржуазная историография Древней Руси, М., 1964, стор. 248—254.

³ H. Paszkiewicz. The Making of the Russian Nation, London, 1963. Про цю книгу див. В. П. Шушарин. Назв. праця, стор. 254—258.

* В багатьох місцях літописів XI—XII ст. знайшло відображення існує в ті часи народне уявлення, за яким власне Руссю (Руською землею) позначалося Середнє Подніпров'я, Новгород, Смоленськ, Ростов, Рязань, Галич за цим уявленням не були Руссю. Від'їжджаючи з Новгорода в Середнє Подніпров'я, їхали «в Русь», в

пізніше так стали іменувати всю Давньоруську державу⁴. Слідом за радянськими вченими Пашкевич на початку своєї першої книги повинен був визнати, що колись *Руссю* називалось Середнє Подніпров'я. Зібравши й проаналізувавши велику кількість (більше 40) літописних текстів, де вживається слово *Русь*, Пашкевич робить правильний висновок, що в географічному відношенні цим терміном у його вузькому розумінні в часі літописця позначали обмежену область Середнього Подніпров'я — Київську, Чернігівську й Переяславську землі⁵. Проте це положення він потім пов'язує зі своїми норманістськими побудовами.

З'ясовуючи значення терміна *Русь* в етнічному розумінні і намагаючись довести, що *Руссю* в IX—X ст. називали норманів, які проникли із Скандинавії на простори Східної Європи, Пашкевич зібрав і виклав майже всю широку аргументацію, розроблену багатьма поколіннями норманістів⁶. І потім на основі суб'єктивного тлумачення свідчень деяких джерел Пашкевич у своїй першій книзі приходять до висновку, що термін *Русь* вперше виник у північній частині східнослов'янських земель, в області, розташованій в верхів'ях Волги, Західної Двіни і Дніпра, серед місцевого слов'янського населення для етнічного позначення норманів⁷. Дослідник використовує й традиційну норманістську трактовку походження назви цих земель від фінського *Ruotsi*, але підходить до неї з другого боку — ніби не північні слов'янські племена від фіннів, а навпаки, останні від своїх слов'ян-

Смоленськ приходили «з Русі» (з Київщини) і т. п.; при цьому паралельно *Руссю* — *Руською землею* називали всю Давньоруську державу. Численні літописні тексти, в яких термін *Русь* пов'язувався лише з Середнім Подніпров'ям, призвели багатьох дореволюційних і радянських вчених до природного висновку, що це вузьке значення слова було первісним. Очевидно, *Руссю* спочатку називалось те політичне утворення, що виникло в найрозвинутішій східнослов'янській області — в Середньому Подніпров'ї на початку IX або в кінці VIII ст. і становило первісне ядро, з якого потім утворилась Давньоруська держава; коли ж пізніше під владою київських князів поступово опинились всі східнослов'янські землі, назва *Русь* з маленького подніпровського князівства поширилась на всю величезну державу. Центром її залишилося Середнє Подніпров'я на чолі з Києвом.

⁴ М. Д. Приселков. Киевское государство второй половины X века по византийским источникам. Ученые записки Лен. Гос. университета, серия исторических наук, вып. 8, Л., 1941, стор. 233—235; М. Н. Тихомиров. Происхождение названий «Русь» и «Русская земля». Журн. «Советская этнография», VI—VII, М., 1947, стор. 60—80; А. Н. Насонов. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства, М., 1951, стор. 28—46; Б. А. Рыбаков. Древние русы, журн. «Советская археология», XVII, М., 1953, стор. 37—38; В. В. Мавродин. Происхождение названий «Русь», «русский», «Россия», Л., 1958, стор. 17—21. В соціалістичній Польщі цієї точки зору дотримується Г. Ловмянський. (H. Lowmiański. Zagadnienie roli normanów w genezie państw słowiańskich, Warszawa, 1957, стор. 135, 148—154). Вперше цю точку зору висловив й аргументував ще великий російський антинорманіст XIX ст. С. А. Геденнов (Варяги и Русь, ч. II, Спб., 1876, стор. 428—443); в дореволюційні роки цю ж думку відстоювали українські вчені: М. С. Грушевський. Історія України-Руси, т. I, Львів, 1904, стор. 168—169, 345—346 та Д. И. Багалей. Русская история, ч. I, Харьков, 1909, стор. 101—103; Русская история, т. I, М., 1914, стор. 173—178).

⁵ H. Paszkiewicz. The Origin of Russia, стор. 6—10, 333—335. Аналогічний висновок на основі тих же джерел змушена була зробити й французька прибічниця норманської теорії І. Сорлін. (I. Sorlin. Le témoignage de Constantin VII Porphyrogénète sur l'état ethnique et politique de la Russie au début du Xe siècle, «Cahiers du monde russe et soviétique», vol. VI, № 2, Paris, 1965, стор. 161, 171—172). У своїй другій книзі Пашкевич змінив думку і став вважати, що терміном *Русь* в географічному значенні спочатку називалась Новгородська земля і межиріччя Волги, Двіни й Дніпра і лише пізніше, з середини IX ст. він був перенесений на Південь і означав Середнє Придніпров'я (H. Paszkiewicz. The Making of the Russian Nation, стор. 154—157, 204—211).

⁶ H. Paszkiewicz. The Origin of Russia, стор. 115—129, 139—143; його ж, The Making of the Russian Nation, стор. 70, 123—124, 151—175, 203.

⁷ H. Paszkiewicz. The Origin of Russia, стор. 142—144.

ських сусідів запозичили термін *Русь* для позначення норманів-шведів, що приїздили з-за моря, тобто не слово *Русь* виникло з фінського *Ruotsi*, а фінський термін пішов від слов'янського найменування⁸.

Пашкевич використав також і одну давню версію, вперше в науці висунуто понад сто років тому Ф. Кругом⁹, який робить спробу пов'язати походження слова *Русь* з етимологією цієї назви. У відповідності з даною теорією Пашкевич на основі кількох прямих і посередніх свідчень джерел намагається довести, що спочатку термін *Русь* виник для позначення певного кольору — червоного й рудого. Мається на увазі зовнішність норманів¹⁰.

Взагалі, згідно з концепцією Пашкевича, термін *Русь* вперше виник у північній частині східнослов'янських земель як етнічна назва норманів і здобув своє первісне політико-географічне значення (як область Києва, Чернігова й Переяславля) після завоювання норманами-руссю Києва й Середнього Придніпров'я в середині IX ст. Слово *Русь* стало з цього часу географічним позначенням території, завойованої норманами, і політичним позначенням Київського князівства, створеного ними ж. А потім норманське ім'я *Русь* набуло ширшого змісту і пов'язувалося з поняттям більшої держави, нібито створеної норманськими князями¹¹.

З викладених конструкцій Пашкевича не викликає заперечень лише перша (про те, що спочатку слово *Русь* в географічному значенні було зв'язане з Середнім Подніпров'ям), заснована на численних свідченнях джерел і аналогічна з думкою більшості радянських вчених. Решта положень викликала різку критику і з боку марксистських дослідників і, що особливо цікаво, ряду буржуазних вчених. Більше того, по суті жоден серйозний буржуазний вчений не висловився схвально з приводу викладених тез Пашкевича.

Особливо різкі заперечення викликала спроба цього історика відновити стару трактовку походження слова *Русь* від кольору волосся й обличчя норманів. За справедливою думкою Г. Вернадського, «неможливо уявити собі, щоб усі нормани були рудими, і за допомогою подібної трактовки не можна пояснити, чому вони самі сприйняли цю назву і зробили її своїм офіціальним ім'ям, і чому інші нормани продовжували називати себе варягами»¹².

⁸ H. Paszkiewicz. The Origin of Russia, стор. 144 (в своїй другій книзі він обережніше говорить про дану гіпотезу, не намагається її знову аргументувати й визнає, що питання про виникнення слова *Русь* ще не можна вважати вирішеним; див. H. Paszkiewicz. The Making of the Russian Nation, стор. 121—124).

⁹ F. Krug. Forschungen in die ältere Geschichte Russland, Bd. I, St. Petersburg, 1848, стор. 211, 216. Див. також М. Кордуба. Najnowsze teorie o początkach Rusi. «Przegląd Historyczny», Warszawa, 1932, стор. 74; R. Smal-Stocky. The Origin of the Word «Rus», «Slavistica», № 6, Winnipeg, 1949; його ж. The Slavs and Teutons, New York, 1950; В. А. Мошин. Варяго-русский вопрос, «Slavia», vol. X, Praha, 1931, стор. 110.

¹⁰ H. Paszkiewicz. The Origin of Russia, стор. 143—144. У другій книзі Пашкевич повторює цю думку, вважаючи при тому, що слово *Русь* можна виводити не лише з грецького *ρουθιος* (червоний), але й з слов'янського *русий*. (H. Paszkiewicz. The Making of the Russian Nation, стор. 119—120).

¹¹ H. Paszkiewicz. The Origin of Russia, стор. 170—171; його ж. The Making of the Russian Nation. стор. 207—211. Аналіз концепції Пашкевича в її історичному аспекті див.: І. П. Шаскольський. Назв. праця, стор. 78—90; В. П. Шушарин. Назв. праця, стор. 249—258. У даній статті не розглядається точка зору Пашкевича, згідно з якою слово *Русь* в X—XII ст. дістало ще одне значення — «русская вера», «русская религия». Це твердження ґрунтується на помилковому розумінні й тлумаченні деяких давньоруських текстів. Воно викликало різку критику не лише з боку вчених соціалістичних країн, але й буржуазних дослідників, що виступили з приводу першої книги Пашкевича; детальніше див. І. П. Шаскольський. Назв. праця, стор. 52.

¹² «Speculum», vol. XXX, № 2, 1955, стор. 296.

Г. Ловмянський вказував, що у відповідності з таким тлумаченням, термін *Русь* повинен походити з грецької мови — від прикметника *ροῦθιος* (червоний), проте форма слова *Русь* — *ῥως* — явно не грецька. Наведена трактовка суперечить й історичним даним, що вказують не на грецьке, а на суто місцеве походження цієї назви¹³.

Ще більш різко висловився А. Стендер-Петерсен, на думку якого подібні твердження є «абсолютно неприпустимі в науковій дискусії й абсолютно необгрунтовані»¹⁴.

Дане положення базується, по суті кажучи, лише на одному прямому свідченні італійської Хроніки Ліутпранда Кремонського (X ст.). За словами Ліутпранда, *Русь* — це народ, «який за зовнішнім виглядом греки називають червоними» (*rusios*)¹⁵. Пашкевич наводить й інші свідчення джерел, але вони досить сумнівні: 1) арабський географ Массуді (X ст.) повідомляє, що у Візантії норманів називають *russet* (червоними), тобто рудими; 2) в хроніці Феофана Сповідника (IX ст.) згадується особлива флотилія «русских кораблей»; латинський перекладач Феофана, Анастасій в кінці IX ст. передає це слово не як «русские», а як червоні (*rubea*); 3) Життя Георгія Амастридського (початок IX ст.) описує так руських людей, що сама зовнішність їх наводить на думку про кровопролиття; 4) князь Мстислав Тмутараканський, за свідченнями літописця, мав червоне обличчя; 5) за описом Ібн-Фадлана, руси, яких він зустрів на Поволжі, мали гарну будову тіла й були рум'яні (червоні)¹⁶.

Зрозуміло, три останні посилання на джерела не мають будь-якого значення і по суті такі аргументи просто незручно наводити в науковому виданні. Спорідненість Мстислава Тмутараканського з династією Рюриковичів (навіть якщо визнавати скандинавське походження цієї династії) взагалі сумнівна, та до того червоний колір обличчя однієї людини не може бути доказом «червоного» вигляду всіх норманів, що діяли на Русі. Рум'янець русів у Ібн-Фадлана свідчить лише про хороше здоров'я тієї групи русів, яку бачив цей арабський мандрівник, але не може свідчити, що всі нормани на Русі були червонощокі; при цьому ототожнювати русів, описаних Ібн-Фадланом, з норманами взагалі не можна. Посилання на Життя Георгія Амастридського просто бездоказове. З приводу цитати з «Хроніки» Феофана Сповідника уже давно було зроблено роз'яснення¹⁷ про те, що тут

згадуються не «русские суда», а просто «красные суда» (слово *ροῦθιος* в розумінні «червоний»). І лише посилання на Массуді має певне значення. Хоч цей арабський автор черпав дані не з першоджерел, його відомості можуть відбивати певні уявлення X ст. Але це повідомлен-

¹³ H. Lowmiański. Zagadnienie roli normanów..., стор. 124.

¹⁴ А. Стендер-Петерсен. Четыре этапа русско-варяжских отношений. В кн.: А. Стендер-Петерсен. Varangia Aathus, 1953, стор. 243. В буржуазній історіографії ці погляди критикують також: G. Stöckl. Russische Geschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart Stuttgart, 1962, стор. 38; R. Ekblom. Roslagen-Rusland. «Zeitschrift für slavische Philologie», Bd. XXVI, № 1, 1957, стор. 50; A. Soloviev. Le nom byzantin de la Russie. «Musagetes», 3. The Hague, 1957, стор. 12; див. також складений Д. Оболенським коментар до опису Русі у книзі Константина Багрянородного: Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio. Vol. II, Commentary, London, 1962, стор. 21. В марксистській історіографії подібні висновки піддав критиці Ловмянський (H. Lowmiański. O znaczeniu nazwy «Rus» w wieku X—XIV, «Kwartalnik Historyczny», 1957, № 1, стор. 86; його ж. Zagadnienie roli normanów..., стор. 147). Ще в минулому столітті такі концепції критикував В. Томсен (Начало Русского государства, М., 1891, стор. 43).

¹⁵ «Gens... quam a qualitate corporis Graeci vocant rusios» (Liutprand. Antapodosis. Ed. L. Becker, 1915, V, стор. 15).

¹⁶ H. Paszkiewicz. The Origin of Russia, стор. 175.

¹⁷ В. Томсен. Назв. праця, стор. 21.

ня слід розуміти так, як і висловлювання Ліутпранда, цитоване вище. Як впливає з свідчень Ліутпранда, в народному середовищі візантійських греків у Х ст. дійсно виникла спроба зв'язати іноземну назву

Рос (*Русь*) з подібним за звучанням грецьким словом *ῥωστος*¹⁸. Це було просто намагання греків зрозуміти іншомовне найменування народності, з якою Візантія вступала в дедалі тісніші відносини. В наведеному висловлюванні Ліутпранда немає ніяких відомостей про походження й первісне значення слова *Русь*.

Таким чином, спроба Пашкевича відродити й знов обґрунтувати стару концепцію про походження слова *Русь* від кольору волосся й обличчя норманів зовсім невдала й не витримує критики з позицій сучасної науки.

Настільки ж безуспішними виявились і його зусилля дати нову трактовку концепції — *Русь* — *Ruotsi*. Пашкевич мав намір легко й просто, мимохідь переглянути й подати в новому вигляді мовознавчу конструкцію, що розроблялась кількома поколіннями лінгвістів. Висунута Пашкевичем нова версія перебуває в повній суперечності з даними мовознавства. Стара концепція про перехід прибалтійсько-фінського *Ruotsi* (*rōtsi) в слов'янське *Русь* була з лінгвістичної точки зору цілком припустима і відповідала встановленим мовознавцями законами речень запозичення слов'янськими мовами слів з прибалтійсько-фінських (ця концепція суперечить багатьом історичним даним). Навпаки, гіпотеза, що її пропонує Пашкевич, — про перехід слов'янського *Русь* в фінське *Ruotsi* (*rōtsi) протилежна висновкам мовознавства; слов'янський звук *с* не може дати в прибалтійсько-фінських мовах *ts*, слов'янське *у* не може перейти в дифтонг *uo* або довге *o*.

Не узгоджується ця концепція і з історичними даними. Цілком очевидно, що прибалтійсько-фінські племена, які жили на всьому східному узбережжі Балтійського моря (від Курляндського півострова до північного краю Ботнічної затоки), повинні були зустрітись з скандинавами раніше, ніж східні слов'яни. Останні населяли внутрішні території Східної Європи і порівняно пізно — в VII—VIII ст. оселились в басейні Ільменя, Чудського озера й Західної Двіни, поряд з прибалтійсько-фінськими племенами. Тому зовсім не можна припускати, щоб фінські племена запозичували в слов'ян назву народу, який був їм відомий ще до зустрічі з слов'янами.

Виявляється безпідставною в цілому гіпотеза Пашкевича про виникнення слова *Русь* у північній частині східнослов'янських земель. Вона суперечить літописним даним про те, що *Русь* спочатку називали південноруські землі, Середнє Подніпров'я. Про неспроможність головного аргументу запропонованої Пашкевичем концепції про походження фінського *Ruotsi* від слов'янського *Русь* — говорилось уже вище. Посилання дослідника на деякі арабські джерела абсолютно непереконливі*.

¹⁸ М. Я. Сюзюмов. К вопросу о происхождении слов 'рос', 'русь', Россия, «Вестник древней истории», 1940, № 2, стор. 121; А. В. Соловьев. Византийское имя России. «Византийский временник», вып. XII, М., 1957, стор. 137.

* Пашкевич посилається на те, що арабські автори часто згадували ім'я *Русь*, говорячи про Волзький торговий шлях, що розвивався раніше, ніж шлях по Дніпру. З цього повинно випливати те, що араби діставали відомості про Русь не з Подніпров'я, а з північної частини східнослов'янських земель, звідки починався Волзький шлях. В даному випадку з великого арсеналу джерел про Русь IX ст. історик вибрав лише ті, які можна використати для підкріплення його думки. Насправді ж, автори арабських джерел погано знали географію Східної Європи і дали досить плутану і неясну інформацію про Русь IX ст. А тому з них не можна зробити досить переконливих висновків ні про етнічне, ні про географічне значення терміну *Русь* для вказаного часу.

Складна й громіздка концепція Пашкевича про походження й первісне значення слова *Русь* потрібна автору лише для того, щоб створити враження тотожності понять *Русь* і *нормани*. А з цього повинно виходити, що держава, яка називалась *Руссю*, була створена норманами. Проте намагання Пашкевича довести, що під цим словом в іноземних і місцевих джерелах розуміли норманів, тенденційні і непереконливі. Вчені-марксисті показали, що ті місця в джерелах, які часто цитують норманісти і які нібито на перший погляд свідчать про тотожність термінів *Русь* і *нормани* (Бертинські аннали, твори Ліутпранда Кремонського й Іоанна Д'якона), насправді невірно тлумачились в норманістській історіографії. Її висновки ґрунтувались також на тому, що в Візантії в IX—X ст. змішували поняття *Русь* і *нормани*, оскільки останні, перебуваючи на службі у київських князів, часто виступали як послі і воїни від імені Руської держави¹⁹.

Ідентифікування у Початковому літописі термінів *Русь* і *варяги* — тенденційне. Зроблено вставки одним з редакторів літописних зводів кінця XI — початку XII ст. Штучний характер цих вставок установлено давно²⁰. Спроба Пашкевича шляхом об'єднання різних наукових теорій створити нову переконливу концепцію не вдалася і не була схвалена навіть буржуазними вченими.

Компілятивний характер має й концепція про утворення слова *Русь* канадського буржуазного вченого Р. Смал-Стоцького²¹. Автор об'єднав і традиційну норманістську теорію про походження цієї назви від фінського *Ruotsi* та від найменування шведської області *Рослаген**, і стару гіпотезу про походження терміна *Русь* від кольору волосся і виникнення його в часи стародавніх готів, і думку про соціальне значення цього слова.

Як вважає Смал-Стоцький, фінни назвали шведських вікінгів *Ruotsi* у відповідності з родовою традицією вікінгів, яка виводить їх рід з шведської прибережної області Рослаген. Після завоювання східнослов'янських земель родове ім'я *Ruotsi* набрало слов'янізованої форми *Русь*. В Подніпров'ї воно зіткнулось з уже існуючим тут в місцевому слов'янському середовищі словом *русь*, яке було схоже за звучанням і походило від позначення кольору волосся — *русий*. На думку Смал-Стоцького, в Подніпров'ї слов'янське слово *русь* було соціальним терміном — ним називали представників правлячого класу на противагу поняттю *чернь*²². Для підкріплення своєї думки автор наводить дані російських джерел (від більш давнього часу до XII—XVI ст.), які свідчать, що пригноблені маси давньоруського населення дійсно називались *черню*²³. Але разом з тим нічим не підтверджено дум-

¹⁹ М. Н. Тихомиров. Назв. праця, стор. 74—77; С. В. Юшков. Общественно-политический строй и право Киевского государства, М., 1949, стор. 45—55; Д. С. Лихачев. Повесть временных лет, т. II, М.—Л., 1950, стор. 243; А. Н. Насонов. «Русская земля...», стор. 36—39; Очерки истории СССР IX—XIII вв., М., 1953, стор. 79; В. В. Мавродин. Назв. праця, стор. 14—15; Н. Lowmiański. Zagadnienie roli pograniczy..., стор. 169—171.

²⁰ А. А. Шахматов. Сказание о призвании варягов, Спб., 1904, стор. 74—75; И. П. Шаскольский. Назв. праця, стор. 60—64.

²¹ R. Smal-Stocky. The Origin of the Word «Rus», «Slavistica», № 6, Winnipeg, 1949, стор. 5—18; його ж, The Slavs and Teutons, New York, 1950, стор. 94—98; його ж, Die germanisch-deutschen Kultureinflüsse im Spiegel der ukrainischen Sprache, Leipzig, 1942, стор. 79.

* Згідно з цією традиційною норманістською концепцією, фінське слово *Ruotsi* — Швеція, швед — виникло спочатку як назва населення шведської області Рослаген, розташованої на західному березі Ботнічної затоки напроти південно-західної Фінляндії (див. В. Томсен. Назв. праця, стор. 84—87).

²² R. Smal-Stocky. The Origin of the Word «Rus», стор. 9—10.

²³ Там же.

ку, що поняття *русь* пов'язувалось з представниками вищого класу.

Вперше терміни *русь* і *чернь*, за Смаль-Стоцьким, виникли на початку нашої ери, в часи існування готської держави (III—IV ст.), яка володіла територією сучасної України і деяких сусідніх областей. На його думку, стародавні готи, народ скандинавського походження, з типовим для скандинавів русим волоссям, завоювали місцеве чорноволосяе праслав'янське населення. Завойовники утворили вищий клас і за кольором волосся стали називатись *русь*, а місцеве населення, ставши підлеглим, за кольором волосся стало називатись *чернь*²⁴. Коли ж через п'ять століть, в IX ст. на ту ж територію — в Подніпров'я — прийшли також світловолосі нормани-вікінги, які принесли з собою (дану їм фіннами) назву *Ruotsi* і стали тут також панівною верхівкою, на них поширилось існуюче в даній місцевості з часів готської держави соціальне найменування *русь*, причому принесене з півночі *Ruotsi* і місцеве *русь* злилось в одне поняття²⁵.

Гіпотеза про походження терміна *русь* в часи давніх готів автором серйозно не аргументується. На підтвердження своєї конструкції Смаль-Стоцький посилається лише на вислів «готские красные девы» в «Слові о полку Ігоревім». Всі готи (не тільки їх дівчата) мали руде волосся. Так треба розуміти цей приклад. Але насправді, слово «красные» вжито в розумінні красиві. Та і йдеться не про готів IV ст., а про готів-сучасників «Слова о полку Ігоревім», що жили в Криму в XII ст.

Крім останньої гіпотези, всі інші положення Смаль-Стоцького не нові і раніше неодноразово висловлювались в історичній літературі. Так, явно запозичені з наукової літератури гіпотези про походження слова *Русь* від *Ruotsi* і від *русий*; не нова й головна думка Смаль-Стоцького про виникнення назви *русь* на протигагу терміну *чернь*. Це припущення висловив ще в передреволюційні роки український вчений Л. В. Падалка²⁶. Не є оригінальною і гіпотеза про соціальне значення терміна *русь* — її висували ще Ключевський, Падалка, в радянській науці — Юшков, Тиверіадський²⁷. Але автор не посилається на своїх попередників, а представляє все викладене як результат власної творчості.

Концепція Смаль-Стоцького викликала багато критичних зауважень з боку буржуазних вчених*. Перш за все заперечувалась думка про походження слова *русь* від прикметника *русий*. Найгострішій критиці піддав цю точку зору А. Стендер-Петерсен, якому вона «здається повністю неприйнятною...»²⁸. Як вже говорилось вище, концепція про походження назви *русь* від кольору волосся не підкріплюється даними джерел і не може братися до уваги. Якби під цим словом в схід-

²⁴ R. Smal-Stocky. The Origin of the Word «Rus», стор. 11—13.

²⁵ Там же, стор. 13—14.

²⁶ Л. В. Падалка. Происхождение и значение имени Русь. «Труды Полтавской ученой архивной комиссии», вып. 12, Полтава, 1915, стор. 26, 34—35.

²⁷ В. О. Ключевский. Курс русской истории, ч. 1, М., 1937, стор. 165—166; Л. В. Падалка. Назв. праця, стор. 14—15, 22, 26, 29, 34—35, 38; С. В. Юшков. К вопросу о происхождении Русского государства, Уч. записки Московского юридического института, вып. 2, 1940, стор. 52—58; його ж. Общественно-политический строй и право Киевского государства, М., 1949, стор. 57—63; Л. С. Тиверіадський. К вопросу о происхождении Руси в связи с этногенезом славян, «Исторические записки», № 13, М., 1942, стор. 46—50.

* В радянській науці критику концепції Смаль-Стоцького дав коротко лише В. П. Шушарин. (Див. Назв. праця, стор. 266—267).

²⁸ А. Стендер-Петерсен. Четыре этапа русско-варяжских отношений, стор. 243; його ж. Russian studies, Aarhus, 1956, стор. 40.

нослов'янській мові розуміли русих людей (русських норманів), темноволосі придніпровські слов'яни не змогли б прийняти цю назву для всього народу. Оскільки ж вона вкоренилась, значить слов'янські племена інакше розуміли її значення²⁹. Смаль-Стоцький не зміг обґрунтувати і своєї думки про соціальне значення слова *русь* в Подніпров'ї. Його посилення на нібито існуюче в Давній Русі протиставлення понять *русь* і *чернь* непереконливе, бо такого протиставлення не спостерігається в наших джерелах IX—XI ст. Гіпотеза про соціальне значення даного терміна, висловлена задовго до Смаль-Стоцького кількома дореволюційними авторами, у більшості вчених-марксистів не зустріла підтримки³⁰. Прибічники цієї думки змогли навести лише кілька свідчень джерел, але трактовка їх у названих працях не бездоганна. У більшості джерел IX—X ст. немає даних на користь подібної концепції. Висновок Смаль-Стоцького, ніби *русь* як вищий правлячий клас Подніпров'я склалась з чужинців-норманів, суперечить зібраним зараз численним даним письмових пам'яток й археології, які переконливо свідчать, що основну частину панівного класу в Подніпров'ї, та взагалі в усій Давньоруській державі становила місцева східнослов'янська знать³¹.

Гіпотеза Смаль-Стоцького про виникнення слова *Русь* в часи гаданого панування готів над предками східних слов'ян є умоглядною конструкцією автора, який не міг фактично довести, що в III—IV ст. дійсно існували взаємно протилежні поняття *русь* і *чернь* *. До того ж ця гіпотеза суперечить зібраним на сьогодні відомостям про історію південної Русі в III—IV ст. н. е. В історичній науці достовірно не з'ясовано, чи було в Подніпров'ї, взагалі на півдні Русі в III—IV ст. східнослов'янське населення, чи воно прийшло сюди пізніше в середині I тис. н. е. Готи ж, що проникли в III—IV ст. у південні степи Русі і на деякий час підкорили місцеві племена, самі ще перебували на докласовому етапі розвитку, а тому не могли утворити панівного класу.

Компілятивний характер має також концепція американського історика Г. В. Вернадського, викладена у праці «Древняя Русь» та в інших³². Вернадський вважає, що термін *Русь* походить від мов аланських племен, які належали до іранської мовної сім'ї і жили на широким просторах степів Приазов'я і Північного Причорномор'я II—IV ст. н. е. Історик використав надрукований і прокоментований

²⁹ H. Lowmiański. Zagadnienie roli poganów, стор. 147; його ж, O znaczeniu nazwy Ruś..., стор. 86.

³⁰ А. Н. Насонов. Назв. праця, стор. 40—41.

³¹ Б. Д. Греков. Киевская Русь—в кн. Избранные труды, т. II, М., 1959, стор. 97—111, 237—249; П. Н. Третьяков. Восточнославянские племена, М.—Л., 1948, стор. 290—296; В. В. Мавродин. Очерки истории СССР, Древнерусское государство, М., 1956, стор. 66—69; Очерки истории СССР, III—IX ст., М., 1958, стор. 858—865; Б. А. Рыбаков. Первые века русской истории, М., 1964, стор. 19—30; H. Lowmiański. Zagadnienie roli poganów..., стор. 176—181.

* Стендер-Петерсен не без підстав назвав цю гіпотезу фантастичною (A. Stender-Petersen. Russian Studies, стор. 40).

³² G. Vernadsky. Ancient Russia. New Haven, 1943, стор. 76, 87—88, 96—98, 105—108, 120, 129, 135, 139, 147, 257—262, 266—286; G. Vernadsky. The Origin of the Name Rus'. Südostforschungen, Bd. XV, München, 1956, стор. 167—179; його ж. The Origins of Russia. Oxford, 1959, стор. 33, 63—64, 67—68, 79, 174—180; 198—200; його ж. Essai sur les origines russes. Paris, 1959, т. I, стор. 61, 110—112, 116, 117, 134, 135, 169, 170; т. 2, стор. 294—353, 402—404; його ж. A History of Russia, Ed. 5. New Haven, 1961, стор. 22, 27—31. Див. його розділ про стародавню Русь у кн. Historia mundi. Bd. V, Bern, 1956, стор. 260—261, 275—276. Критичний аналіз положень названої праці зробили М. М. Тихомиров (журн. «Вопросы истории», 1946, № 4, стор. 124—129), С. П. Толстов (там же, стор. 113—124) і С. О. Покровський (журн. «Советское государство и право», 1946, № 1, стор. 84—88).

В. Мінорським текст з твору арабського письменника X ст. Ібн-Руста де згадується стародавній аланський рід *DX sas*. Оскільки *D* і *R* і арабських рукописах можна легко переплутати, Мінорський відновив це слово як *RX sas* і порівняв його з стародавньою назвою племен роксолани (жили в I ст. н. е. між Дніпром і Доном). Він вважав що оскільки терміни *алан* і *ас* в давнину заміняли один одного, назва *Ruxs-Alan* могла звучати і як *Ruxs-As*³³. Перша частина складних слів *Ruxs-As* і *Ruxs-Alan*, за Вернадським, походить від сучасного осетинського * слова *rukhs* — світлий, сяючий, і обидві назви означають «світлі аси», «світлі алани».

Від того ж кореня *Rukhs*, на думку Вернадського, походять і згадувані в джерелах VI ст. етнічні назви *Rogas* і *росомони* (у Іордана), *Hros* (у Захарія Ритора), а також інші відомі з джерел I тис. н. е. у Північному Причорномор'ї слова з коренем *рос* або *рус*. Як припускає Вернадський, аланський рід *Rukhs-As* підкорив сусіднє з ним (у Приазов'ї) слов'янське плем'я, яке потім сприйняло і назву завойовників. Аланське *Rukhs* в слов'янській мові набуло форми *Русь*.

Проте, розробивши концепцію про місцеве, південноросійське походження цієї назви, дослідник, описуючи виникнення Давньоруської держави, скочується на позиції крайнього норманізму³⁴. Суб'єктивним тлумаченням випадкових даних з різних джерел Вернадський намагається довести, ніби в середині VIII ст. з Швеції в приазовські степи прийшов загін норманів, який підкорив місцеві слов'янські й аланські племена, сприйняв їхнє ім'я *Русь* і створив тут давньоруську державу. Пізніше, в середині X ст., згідно з цією концепцією, в північні східнослов'янські землі приходить на чолі з Рюриком нова хвиля норманів, вихідців з Данії й Фрісландії, зокрема з місцевості Рустрінген, за найменуванням своєї рідної області також названих *руссю*. Північна (датська) й південна (шведська) *русь* з завойованням Подніпров'я зливаються в одну Руську державу.

В своїй теорії Вернадський штучно об'єднав гіпотетичне трактування Мінорським тексту з Ібн-Русте, стару ідею Ломоносова й Гловайського про походження терміна *Русь* від роксолан, також не нову гіпотезу Хольмана про виникнення цього слова від назви області Рустрінген, припущення буржуазного вченого Беляєва про датське походження Рюрика і рюрикової русі та ін.

Точка зору Вернадського має свої переваги, які відрізняють її від інших висновків буржуазних вчених. Він довгий час був єдиним буржуазним дослідником*, який відкрито відмовився від традиційної норманістської концепції і розробив теорію про місцеве південне походження назви *Русь*, тобто став у даному питанні на позицію, близьку до думки більшості радянських вчених.

Відмова Вернадського від традиційних норманістських поглядів — яскравий приклад відходу сучасних норманістів від своїх старих позицій, їх відступу під тиском передової науки.

Проте концепція Вернадського, що об'єднала кілька протилеж-

³³ V. Minorsky. *Hudud al-Alam*, London, 1937, стор. 445.

* Сучасні осетини — нащадки стародавніх аланів.

³⁴ G. Vernadsky. *Ancient Russia*, стор. 277—278.

* В буржуазній науці подібну позицію зайняли пізніше О. В. і М. В. Рязановські, які висловили думку про місцеве походження імені Русь. Див. А. V. Riasanovsky. *The Embassy of 838 Revisited. Some Comments in Connection with a «Normanist» Source on Early Russian History.* «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas», Bd. 10, H. 1, 1962, стор. 9; N. V. Riasanovsky. *A History of Russia*, New York, 1963, стор. 27—29.

них гіпотез, викликала різку критику як з боку радянських вчених³⁵, так і з боку буржуазних³⁶. Особливо сумнівна його теза, пов'язана з традиційним норманізмом (про норманство південної й північної *русі*, про датське походження *русі* та ін.).

Розгляд концепцій сучасної буржуазної науки показує, що новими їх можна назвати лише умовно. Авторам не вдалося виробити свої власні конструкції. А те нове, що з'являлось в їх рамках, було ще більш легковажним, ще менш аргументованим.

Та обставина, що буржуазні дослідники питання про походження імені *Русь* в останні десятиліття обертаються в колі старих уявлень і нездатні висунути жодної серйозно обгрунтованої нової концепції, свідчить про неспроможність буржуазної науки знайти вірне розв'язання цієї складної й заплутаної проблеми.

Автор цієї статті не мав на меті дати на противагу буржуазним трактовкам якусь нову інтерпретацію. Однак треба відзначити, що більшості радянських вчених найбільш вірогідною здається думка, яка пов'язує походження слова *Русь* з півднем нашої країни, з територією й стародавнім населенням сучасної України, особливо з Середнім Подніпров'ям, Києвом, Черніговом, Переяславом. Проте остаточне вирішення цього складного питання потребує ще великих зусиль з боку вчених.

---

³⁵ С. П. Толстов. Назв. праця, стор. 120—121.

³⁶ В. Минорский, рецензія на книгу «Ancient Russia», «The Slavonic and East European Review», vol. XXIII, Nr. 62, 1945, стор. 551; F. Dvornik. The Making of Central and Eastern Europe, London, 1949, стор. 309—311; A. Stender-Petersen. /arangica. Aarhus, 1953, стор. 19; 84, 85; 243—244; його ж, Russian Studies, стор. 39; H. Paszkiewicz. The Origin of Russia, стор. 110, 129; його ж, The Making of the Russian Nation, стор. 118—119.

Запитки

ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ КИЇВЩИНИ НА ЧОЛІ БОРОТЬБИ ЗА ЗНИЖЕННЯ СОБІВАРТОСТІ ПРОДУКЦІЇ В РОКИ СЕМИРІЧКИ

В роки семирічки на підприємствах України зародилось багато патріотичних починів, спрямованих на дальше зростання і удосконалення виробництва, на дострокове виконання завдань семирічного плану.

Переважна більшість їх виникла в колективах комуністичної праці. Учасники руху за комуністичну працю, яких на Україні налічувалося за станом на 1 січня 1965 р. понад 5620 тис. чоловік¹, прагнучи збільшити свій особистий вклад у загальну справу будівництва нового життя, показують зразки натхненної праці, в яких В. І. Ленін вбачав «початок надзвичайно великої ваги», початок перевороту «труднішого, істотнішого, докоріннішого, вирішальнішого, ніж скинення буржуазії»².

Нерідко трудові починання, які зароджувались в одному або кількох колективах, швидко поширювалися, виходили за межі районів, міст і навіть республіки, охоплювали багато галузей промисловості, ставали масовими, всенародними. Вирішальною умовою цього процесу було керівництво партійних організацій. «У боротьбі за виконання семирічного плану з новою силою виявилась організаторська і виховна роль партії, її вміння піднімати найширші народні маси на славні трудові звершення» — вказав у своїй промові на XXIII з'їзді КПРС Л. І. Брежнев³.

ЦК КП України, обкоми, міськкоми, райкоми партії, первинні партійні організації очолили трудове піднесення робітників, підтримали та широко розповсюджували позитивний досвід передовиків, новаторів виробництва, постійно удосконалювали форми і методи керівництва соціалістичним змаганням, рухом колективів і ударників комуністичної праці. Лише бюро Київського обкому КП України в 1959—1964 рр. розглянуло і схвалило 16 різних трудових починів колективів підприємств та окремих робітників*.

Велике народногосподарське значення має систематичне зниження собівартості продукції, яке є важливим джерелом соціалістичних нагромаджень. «Зниження собівартості продукції і поліпшення її якості, ощадливість і економія в усьому, підвищення рентабельності і зростання соціалістичних нагромаджень — підкреслено в рішеннях XXII з'їзду КПРС, — повинні стати законом діяльності кожного радянського підприємства»⁴. Підраховано, що по всій країні один процент зниження собівартості продукції дає економію на мільярди крб.⁵

Однією з конкретних форм боротьби за надпланове зниження собівартості продукції було змагання за київський процент. Ініціаторами змагання стали партійні організації колективів двох передових підприємств столиці України — заводу порційних автоматів ім. Держинського і трикотажної фабрики ім. Рози Люксембург, які через газету «Вечірній Київ» 16 вересня 1963 р. звернулися до робітників підприємств і будов міста з закликом широко розгорнути рух за надпланове зниження собівартості продукції на один процент. Колектив заводу взяв на себе зобов'язання знизити собівартість продукції понад завдання на 4% і заощадити в 1963 р. 100 тис. крб., а трикотажної фабрики — на 1% і зекономити 130 тис. крб.⁶ В центрі

¹ Поточний архів Укрпрофради, відділ оргмасової роботи, статистичні звіти, форма 9.

² В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 365.

³ Газ. «Радянська Україна», 30 березня 1966 р.

* Підраховано автором по протоколах засідань бюро Київського обкому КП України за 1959—1964 рр.

⁴ Матеріали XXII з'їзду КПРС. К., 1962, стор. 293.

⁵ Газета «Вечірній Київ», 18 вересня 1963 р.

⁶ Партархів Київського обкому КП України, ф. 9938, оп. 1, од. зб. 85, арк. 59, 60.

уваги колективів цих підприємств стали питання глибокого економічного аналізу виробничої діяльності, боротьби за впровадження передової техніки й технології, розумне використання сировини та матеріалів. Боротьбу за ощадливість на кожному робочому місці очолили партійні організації, комуністи, комсомольці, ударники комуністичної праці.

На трикотажній фабриці за рішенням партійного комітету було створено громадське бюро економічного аналізу, яке очолила директор фабрики З. Белозьорова. До складу бюро ввійшли начальники цехів, керівник науково-дослідної лабораторії Л. Радченко, старший економіст О. Хижня та інші працівники. В першу чергу бюро вирішило зосередити увагу на аналізі витрачання сировини, питома вага якої в обсязі собівартості продукції фабрики складає 70%, і один процент її економії дозволяв заощадити 100 тис. крб.⁷

Крок за кроком члени бюро економічного аналізу вивчали шляхи проходження сировини, причини відходів. Спеціалісти фабрики виїздили у відрядження на передові підприємства країни. На ризькій трикотажній фабриці запозичили досвід обліку сировини, у львівському об'єднанні «Промінь» познайомились з елементами організації виробництва і з системною економічних розрахунків, багато цінного було взято на вітебській та інших фабриках⁸.

Вжиті заходи дали відчутні результати. Із місяця в місяць, з року в рік собівартість продукції невпинно знижувалась. Лише за вісім місяців 1963 р. було одержано 91 тисячу карбованців надпланової економії⁹. Ці успіхи дозволили колективу фабрики стати ініціатором нового почину — змагання за київський процент.

Партійна організація області зробила все для того, щоб рух за київський процент став вагомим внеском трудящих Київщини в боротьбу радянського народу за створення матеріально-технічної бази комунізму. 19 вересня 1963 р. бюро Київського обкому партії, схваливши ініціативу колективів заводу ім. Дзержинського і фабрики ім. Розі Люксембург зобов'язало міськкоми, райкоми партії, первинні парторганізації промислових підприємств області обговорити на зборах, у цехах, бригадах, на з'їздах патріотичний почин ініціаторів руху за київський процент, довести до свідомості кожного робітника його велике державне значення, широко розгорнути змагання за надпланове зниження собівартості продукції¹⁰.

Згодом обком КП України затвердив розгорнуті заходи по розвитку руху за київський процент на промислових підприємствах і будовах області. Чимале значення в цьому надавалося діяльності органів партійно-державного контролю.

У вересні 1964 р. обком партії провів нараду-семінар голів груп сприяння партійно-державному контролю, яка визначила роль і місце груп і постів ПДК, всіх народних дозорців в боротьбі за київський процент. Головне завдання дозорців — поставити міцний заслон на шляху всіх каналів марнотратства, виявляти і приводити в дію резерви надпланового зниження собівартості продукції, вести боротьбу за найповніше використання кожного карбованця, кожної хвилини робочого часу, кожного грама сировини. З цією метою на підприємствах були створені спеціальні пости київського процента¹¹.

Питання «Про хід виконання соціалістичних зобов'язань по зниженню собівартості продукції та завдання по дальшому розвитку руху за київський процент» обговорила скликана Київським обкомом КП України обласна нарада економістів і фінансових працівників, на якій були присутні секретарі міськкомів, райкомів партії і первинних парторганізацій, керівні працівники раднаргоспу, директори, головні інженери підприємств, профспідаківі працівники, головні бухгалтери, начальники планових відділів, працівники фінансових служб заводів і фабрик. Учасники наради визначили шляхи дальшої боротьби за зниження собівартості продукції. Нарада підкреслила, що великі можливості здешевлення виробів дає механізація і автоматизація виробничих процесів. На заводі «Червоний екскаватор», наприклад, власними силами були спроектовані і виготовлені дві автоматичні лінії, які дали значний економічний ефект. З ініціативи партійних організацій на 35 підприємствах були створені дільниці алмазного заточування з використанням синтетичних алмазів. Впровадження одного карата синтетичних алмазів при заточуванні інструментів дає від 20 до 86 крб. економії. Учасники наради відмітили, що важливою умовою зниження собівартості продукції є економне витрачання сировини та матеріалів. Лише на взуттєвих фабриках області за рахунок економії сировини в 1963 р. було виготовлено 150 тисяч пар взуття¹².

На трикотажній фабриці імені Розі Люксембург, одного з ініціаторів походу за бережливість, в травні 1964 р. обком КП України провів семінар секретарів партій-

⁷ Газ. «Вечірній Київ», 16 вересня 1963 р.

⁸ Там же.

⁹ Партархів Київського обкому КП України, ф. 9938, оп. 1, од. зб. 85, арк. 59.

¹⁰ Партархів Київського обкому КП України, ф. 9938, оп. 1, од. зб. 85, арк. 60.

¹¹ Газ. «Вечірній Київ», 24 вересня 1963 р.

¹² Газ. «Вечірній Київ», 12 листопада 1963 р.

них організацій підприємств легкої промисловості. Учасники семінару побували в цехах, ознайомилися з партійною роботою на підприємстві, організацією змагання за комуністичну працю, за київський процент¹³. Набутий досвід секретарі парторганізації стали використовувати на своїх підприємствах.

Комітет економіки та організації виробництва Київської міжгалузевої ради науково-технічних товариств, громадський економічний інститут при Київському раднаргоспі, кафедра політекономії політехнічного інституту та громадське бюро економічного аналізу заводу ім. Дзержинського провели семінар голів бюро економічного аналізу та технічного нормування машинобудівних заводів міста Києва, присвячений вивченню досвіду боротьби за зниження собівартості продукції¹⁴.

Київський обком КП України спрямував діяльність господарських органів, профспілок на боротьбу за надпланове зниження собівартості продукції. Так, виконуючи рішення обкому партії, Рада народного господарства Київського економічного району обговорила на своєму засіданні ініціативу заводу порціонних автоматів і трикотажної фабрики, схвалила її та зобов'язала начальників галузевих управлінь, директорів підприємств Київської, Житомирської, Черкаської і Чернігівської областей поширити рух за київський процент¹⁵.

Хід змагання за київський процент на підприємствах хімічної, електротехнічної і приладобудівної промисловості обговорив Пленум Київської обласної ради профспілок. Його учасники відзначили, що в 1963 р. в фонд київського процента підприємства хімічної промисловості внесли 880 тис. крб., а електротехнічної і приладобудівної 1150 тис. крб.¹⁶ Пленум зобов'язав обласні і фабрично-заводські комітети профспілок ще ширше розгорнути рух за надпланове зниження собівартості продукції, впроваджувати госпрозрахунок, прогресивні норми витрат сировини, провести огляди резервів виробництва¹⁷.

Вирішальну роль в розгортанні руху за київський процент відіграли первинні партійні організації. Вони були організатором і душею змагання за надпланове зниження собівартості продукції.

Як тільки стало відомо про зародження руху за київський процент, партійний комітет Київської швейної фабрики ім. Смірнова-Ласточкина детально обговорив питання, зв'язані з дальшим зниженням собівартості виробів, не використаними резервами, про роль і обов'язки комуністів, командирів виробництва у боротьбі за використання цих резервів¹⁸. Ці питання були обговорені на партзборах, в цехах, в партгрупах, зборах робітників в дільницях, в бригадах. Трудівники підраховували можливості і резерви, вносили конкретні пропозиції, спрямовані на підвищення продуктивності праці. Підсумовавши зауваження і пропозиції виробничників, партком і дирекція фабрики накреслили заходи їх перетворення в життя. З участю всього колективу було вироблено і прийнято зобов'язання: протягом 1963 р. одержати економії від надпланового зниження собівартості продукції в розмірі 170 тис. крб.¹⁹

Партійний комітет фабрики посилив керівництво громадськими організаціями. В складі бюро економічного аналізу було створено три комплексні бригади: по раціональному використанню сировини, впровадженню госпрозрахунку в цехах, вдосконаленню внутріфабричного планування. За пропозицією бюро економічного аналізу на фабриці було здійснено комплексну механізацію підготовчого і розкрійного виробництва, що дозволило збільшити випуск напівфабрикатів на 15%, створити умови для ритмічної роботи інших ділянок. Була введена в дію диспетчерська служба управління виробництвом²⁰.

В центрі уваги партійної організації була і залишається робота з людьми, з кадрами, які вирішують успіх справи. Кращі агітатори фабрики К. Балахіна, В. Скороходова, Г. Пархомчук, Н. Трикутіна та інші роз'яснювали робітникам значення боротьби за київський процент, підкреслювали необхідність поширення змагання за надпланове зниження собівартості продукції. До цього ж закликали засоби наочної агітації²¹.

Першими в змагання за київський процент включились члени і кандидати в члени КПРС О. Новохатня, Т. Биченок, М. Бугай, М. Білан, С. Пандюра²². Комуністи

¹³ Газ. «Вечірній Київ», 19 листопада 1963 р.

¹⁴ Партархів Київського обкому КП України, ф. 9938, оп. 1, од. зб. 85, арк. 60.

¹⁵ Газ. «Вечірній Київ», 7 жовтня 1963 р.

¹⁶ Поточний архів Київської облпрофради, відділ організаційно-масової роботи, протокол Пленуму від 20 грудня 1963 року, арк. 45.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Газ. «Київська зоря», 16 листопада 1963 р.

¹⁹ Газ. «Київська зоря», 16 листопада 1963 р.

²⁰ Газ. «Київська зоря», 16 листопада 1963 р.

²¹ Газ. «Київська зоря», 16 листопада 1963 р.

²² Газ. «Київська зоря», 16 листопада 1963 р.

були там, де вирішувався успіх нового почину, показували зразки свідомого ставлення до праці, а це як ніщо інше допомагає, як вказував В. І. Ленін «...підняти повагу з боку безпартійних робітників до комуністів»²³. Слідом за членами партії в рух включились сотні безпартійних трудівників.

Вагомий вклад в київський процент внесли ударники комуністичної праці фабрики О. Шута, К. Діденко та багато інших. Тільки Є. Савінцева за 10 місяців 1963 р. зекономила 540 метрів тканини²⁴.

Цілеспрямована організаторська і політична робота парторганізації швейників дала добрі наслідки. Лише за 10 місяців 1963 р. колектив фабрики одержав 135 тис. крб. економії від надпланового зниження собівартості продукції²⁵.

В. І. Ленін неодноразово вказував на необхідність поширення нового досвіду праці. «Нам треба,— писав В. І. Ленін,— саме тепер подбати про те, щоб маса незвичайно цінного матеріалу, який є в наявності у вигляді досвіду нової організації виробництва в окремих містах, в окремих підприємствах, в окремих сільських громадах,— щоб цей досвід став здобутком мас»²⁶.

Завдяки наполегливій роботі партійних організацій, змагання за київський процент швидко розповсюдилось. Уже через місяць після виникнення цього почину, його наслідували колективи 200 підприємств і будов Київської, Житомирської, Черкаської і Чернігівської областей²⁷. Згодом досвід руху за київський процент був запроваджений в інших областях республіки.

На підприємствах Вінницької області розвитком почину киян став рух за подільську копійку. Досвід руху за київський процент і подільську копійку знайшов широку підтримку серед колективів підприємств м. Чернівці. Першими включились в боротьбу за надпланове зниження собівартості продукції колективи виробничо-швейного об'єднання «Трембіта», виробничо-гумовзуттєвого об'єднання «Буковина», інструментального заводу, трикотажних фабрик № 1, № 2, № 3, заводу «Легмаш». Підприємства міста в 1963 р. від надпланового зниження собівартості товарної продукції одержали понад 2 млн. економії²⁸.

Почин киян був підхоплений машинобудівниками Харкова, металургами Запоріжжя, хіміками Лисичанська.

В авангарді змагання за зниження собівартості продукції на заводі «Запоріжсталь» стали бригади печі № 5, якими керували змінні майстри Ф. Миткалов, І. Ілющенко, М. Комар, М. Носенко. Підрахувавши, що одна хвилинка простою печі завдає державі 13 крб. збитків, металурги розгорнули змагання за зменшення простоїв печі. Застосовуючи прогресивні режими плавки, робітники домоглися на кожній тонні виплавленого чавуну економії 23 кг коксу, який посідає значну питому вагу в собівартості металу²⁹.

Хіміки Лисичанського хімкомбінату, включившись в змагання за київський процент, заощадили в 1963 році понад 1,5 млн. крб., перевиконавши завдання по зниженню собівартості продукції.

В 1963 р. колективи промислових підприємств Київської та Чернігівської областей в фонд київського проценту внесли 24,4 млн. крб.³⁰, а в 1964 р. лише трудящі столиці України заощадили 13 млн. крб.³¹.

Згодом змагання за київський процент стало складовою частиною всенародної боротьби за зниження собівартості продукції, яка особливо розгорнулася після вересневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, який закликав партійні комітети «організувати рішучу боротьбу за бережливість і економію грошових коштів, матеріальних і трудових ресурсів, зробити її справді всенародною справою»³².

Виконуючи цю вимогу Пленуму, партійні організації України розгорнули напружену роботу по підвищенню ефективності виробництва, його рентабельності. Так, партійна організація Дарницького комбінату штучного волокна створила комісію по здійсненню рішень вересневого Пленуму. Лише звільнення від залишків обладнання дало підприємству економію в 601 тис. крб. Бригада комуністичної праці І. Роженко після Пленуму в два рази зменшила норму відходів шовку. Якщо за роки семирічки комбінат дав 3,2 млн. крб. надпланового прибутку, то в 1966 р. приріст прибутків проти 1965 року досяг 3 млн. крб.

Проте, на деяких підприємствах (мотоциклетному заводі, зварювально-елек-

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 178.

²⁴ Газ. «Київська зоря», 16 листопада 1963 р.

²⁵ Газ. «Київська зоря», 16 листопада 1963 р.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 175.

²⁷ Газ. «Вечірній Київ», 15 жовтня 1963 р.

²⁸ Журн. «Економіка Радянської України», 1964, № 3, стор. 103—104.

²⁹ Газ. «Вечірній Київ», 11 грудня 1963 р.

³⁰ Газ. «Київська зоря», 7 червня 1964 р.

³¹ Поточний архів Київської облпрофради, стенограма VI обласного з'їзду працівників колективів і ударників комуністичної праці, 20 квітня 1965 р., арк. 4.

³² Газ. «Радянська Україна», 1 жовтня 1965 р.

тродному, електроприладів) в русі за київський процент виявилися і недоліки. На них вказало бюро Київського обкому КП України. Наприклад, колектив мотоциклетного заводу за 10 місяців 1963 р. в фонд київського процента вніс лише 14 тис. крб.³³

Ці недоліки пояснювалися насамперед тим, що окремі партійні, профспілкові організації, господарські керівники підприємств не приділяли достатньої уваги питанню зниження собівартості продукції, не подбали про широку підтримку руху за київський процент, про залучення до нього кожного робітника, інженерно-технічного працівника.

Вивчення діяльності партійних організацій по керівництву соціалістичним змаганням колективів промислових підприємств за зниження собівартості продукції показує, що успіхи найкращі там, де партійні комітети зосереджують головну увагу на організаторській роботі, доборі, розстановці і вихованні кадрів, на посилення комуністичного виховання трудящих.

Вересневий (1965 р.) Пленум ЦК КПРС підкреслив, що тільки при свідомому, ініціативному і творчому підході кожного трудівника до своєї справи, при дбайливому, хазяйському ставленні кожного до народного добра, можна боротися за побудову комунізму.

Економічні питання сьогодні перестають бути монополією спеціалістів-економістів. Тільки на підприємствах Київської, Житомирської, Черкаської та Чернігівської областей у вирішенні питань економіки виробництва бере участь 12 тисяч трудящих, які є членами 500 громадських бюро економічного аналізу, понад 700 громадських бюро нормування³⁴.

Партійні організації України нагромадили великий позитивний досвід боротьби за ощадливість, за економію. Використовуючи і весь час збагачуючи цей досвід, вони успішно вирішують сьогодні поставлені ХХІІІ з'їздом КПРС завдання по виконанню п'ятирічного плану.

В. К. ПАЛІШКО

³³ Партійний архів Київського обкому КП України, ф. 9938, оп. 1, од. зб. 97.

³⁴ Газ. «Вечірній Київ», 13 липня 1964 р.

НОВА СТОРІНКА З РЕВОЛЮЦІЙНОЇ БІОГРАФІЇ А. О. КРАСОВСЬКОГО

В історичній літературі досить відомою є постать А. О. Красовського, видатного революціонера-демократа 60-х років ХІХ ст. Йому присвячено ряд наукових розвідок і публікацій, а також брошура Г. І. Марахова¹. Але досі не була розкриті участь А. О. Красовського в українському демократичному національно-визвольному русі початку 60-х років.

У квітні 1861 р. група студентів Київського університету випустила перший номер нелегального українського рукописного журналу «Самостайне слово». Трохи пізніше вийшов другий номер, у жовтні — третій і в лютому або березні 1862 р. — четвертий. До 18 червня, тобто до кінця навчального року в університеті, нового, п'ятого номера не було. Чи відновилося це видання з початком навчального року, невідомо. Скоріше можна припустити, що видання припинилося: адже влітку й восени 1862 р. в країні посилилася реакція. Були заарештовані М. Г. Чернишевський, М. О. Серно-Соловйович, А. О. Красовський, С. С. Римаренко, Д. І. Писарев та інші; було скрізь закрито недільні школи, заборонено журнали «Современник» і «Русское слово»; посилювався нагляд «недреманного ока» поліції за студентами.

До нас дійшли перший, третій і четвертий номери «Самостайного слова». Нам невідомі прізвища членів цієї журнальної групи. Знаємо, що А. О. Красовський, який оселився в Києві у вересні 1861 р., старанно переписав випуски журналу і зберігав ці копії.

Політичний напрям і прагнення групи, яка видавала журнал, видно з опублікованих у ньому матеріалів. Журнал закликав боротись за вільний розквіт українського народу, його мови, економіки та культури, а в майбутньому — й за утворення самостійної української держави. Підкреслювалися бажаність згоди та братерства з росіянами і поляками, симпатія членів групи до всього, що робиться для боротьби за

¹ Г. І. М а р а х о в. Андрій Красовський — борець проти кріпосництва і самодержавства, К., 1961.

свободу цих народів. «Треба тільки, щоб поляки й росіяни не вважали слова згоди за слово покірності», адже кожний народ «матиме право самостійної самоуправи».

Царський уряд, писав також журнал, зруйнував усі стародавні права українського народу, віддав селян на глум дідичам, запровадив кріпосне право і там, де його раніше не було, йому байдуже «скільки сліз і крові пролито через його видумки під солом'яними стріхами». Царський уряд — «деспотична погань, яка пригнічує своїх і чужих заодно». Реформою 19 лютого 1861 р. уряд «трохи дав людям (тобто селянам.— А. Б.) перевести дух, але нагнав таку плату за землю, що, здається, люд і не вийде на волю, бо сором буде вийти без сорочки, або піде блукати по світу, згадуючи під чужим тимом гарні обіцянки царські». Пани продовжують знущатися з селян. Це все приведе до повторення повстання під керівництвом Є. Пугачова або селянського руху 1855 р.

Росіяни — військові та чиновники — «прислані урядом і люблять уряд». Обрусілі українські поміщики «прикидаються москалями та й душать сердешних запрованих сіромах-селян щосили». Але є росіяни — люди розуму і науки, «сильні і ділом, і правдою своєї думки». Вони визнають і громадянські, і народні права українців. Вони колись скинуть свій уряд, звільнять і Україну від існуючих порядків та від бюрократів. До цих росіян-революціонерів і до їх боротьби члени групи висловлювали глибоку повагу і співчуття.

Невідкладним завданням «Самостайне слово» вважало боротьбу за надання селянству можливості «здобувати освіту й економічний добробут», боротьбу проти царизму і поміщиків за докорінну зміну засад реформи 1861 р.²

Немає сумніву, що «Самостайне слово» на цьому — початковому — етапі своєї діяльності поступалося щодо революційної послідовності Харківсько-Київському таємному товариству, яке діяло в 1856—1860 рр. і пізніше. Останнє прагнуло шляхом революції та поширення освіти в народі зробити Росію республіканською і демократичною, свою поточну діяльність воно підпорядковувало цій меті³. «Самостайне слово» відсовувало революцію в майбутнє і ставило найближчою метою освіту народу та поліпшення його економічного становища. Харківсько-Київське таємне товариство з самого початку теоретично і політично відстоювало спільну боротьбу російського і українського народів проти самодержавства. «Самостайне слово» відстоювало спершу самостійність українського визвольного руху. Проте активна ненависть «Самостайного слова» до царського самодержавства і поміщицького класу, зокрема до українських поміщиків, відстоювання інтересів селянства, різка критика з позицій останнього реформи 1861 р., а також погроза на адресу уряду і землевласників новими великими селянськими повстаннями наближають «Самостайне слово» саме до позиції революціонерів-демократів.

Оскільки польське національно-визвольне повстання справляло певний вплив на Правобережну Україну, і майже всі течії польського руху дивилися на останню як на польську провінцію, де панівний клас — поміщиків — представляли переважно поляки, український національно-визвольний рух 1861—1862 рр. на Правобережній Україні був спрямований насамперед проти польських поміщиків і домагань поляків щодо Правобережжя, а потім — проти гніту царської Росії. Можливе втягнення українського селянства в польське національно-визвольне повстання на Правобережжі об'єктивно містило загрозу зміцнення в цій частині України польського впливу і влади над селянами. Тому найближчою метою членів групи «Самостайне слово» стало не допустити перетворення українського селянства на додаток польського національно-визвольного руху. Таке прагнення пояснювалося також недостатнім усвідомленням всеросійського, всеслов'янського і всеєвропейського значення польської національно-визвольної боротьби.

Водночас «Самостайне слово» вело боротьбу проти антипольського націоналізму ліберально-націоналістичної студентської групи, яка випускала в кінці 1861 — на початку 1862 р. напівлегальний рукописний журнал «Громадниця». «Самостайне слово» докоряло «Громадницю» за її «шалену лайку проти поляків» і заявляло, що останніх треба доводами переконати в безпідставності їх зазіхань на Правобережну Україну.

Влітку 1862 р. між українськими і польськими демократами в Києві було досягнуто угоду: поляки не залучатимуть українських селян Правобережжя до активної участі в польському повстанні, а тільки агітуватимуть їх за нейтральну позицію; українські демократи організують селянське повстання на Лівобережній Україні, щоб відтягти частину царської армії, яка придушуватиме польське повстання⁴. Тоді ж українські демократи вступили в найтіснішу спілку з російськими «людьми розуму і

² Центральний державний воєнно-історичний архів СРСР (далі — ЦДВІА), ф. 9, оп. 21, спр. 48, арк. 607; та ін.

³ Див. статтю автора цих рядків у журн. «Исторические записки», т. 52, 1955 р. і монографію Ф. О. Ястребова — Революционные демократы на Украине, К., 1960.

⁴ Див. статтю автора цих рядків у журн. «Вопросы истории» № 1, 1957 р.

науки», «сильними і ділом і правдою своєї думки» — з революційною організацією «Земля і воля», щоб зробити боротьбу проти царизму і залишків кріпосництва спільною боротьбою російського, українського і польського народів і допомогти відокремленню Польщі в самостійну державу без входження Правобережної України до її складу.

В цій історично зумовленій переорієнтації українських революціонерів-демократів значну роль відіграв А. О. Красовський — українець за національністю, син відомого генерала другої чверті XIX ст., бойовий офіцер російської армії, учасник Кримської війни (під час якої його було поранено 5 раз).

У січні 1856 р. цар Олександр II наказав прикомандирувати до військово-учбових закладів «понад комплект», тобто без утримання, офіцерів, які «через поранення виявляються нездатними продовжувати полкову службу». У цьому числі був і Красовський, якого зарахувано спершу до Петербурзького пажеського корпусу, а 17 червня 1861 р. за власним бажанням переведено до Київського кадетського корпусу.

У вересні 1855 р. він писав дружині: «Тобі, мій друже, випала нелегка доля. Але молися й не сумуй. Війна закінчується, а з нею, коли бог дасть, напевно, закінчиться і моя служба бойова. Майбутнє знати не можна, але, наскільки мені здається, я фельдмаршалом не стану, а тому й певний, що по укладенні миру решту днів прибережу для тебе, і врешті — Я должен жить. Еще во мне горит любовь к родной стране.

Невідомо, яка доля очікує нашу бідну Росію, що постраждала від №№*, однак знаю й відчуваю, що за мирного часу матиму обов'язки важливіші, ніж верхова їзда та командні слова»⁵.

Відомий педагог другої половини XIX ст. В. П. Острогорський протягом 1856—1860 рр. входив до нечисленного петербурзького гуртка молоді, переважно студентської, яка мала опозиційні і навіть революційні настрої і вивчала літературу з суспільних питань. Сюди входив і А. О. Красовський. Ось як його характеризував Острогорський у своїх спогадах: «Красовський був захопленим прихильником молоді, в якій вбачав усе майбутнє Росії... Він сліпо вірив у майбутнє нашої Батьківщини, і слово «народ» було для нього чимсь священним, і вимовляв він його тремтливим голосом... Цілісною й оригінальною натурою був цей, уже літній, гусар... немов навмисно створений для незвичайних подвигів, для яких потрібний був саме такий молодець-ентузіаст... Пам'ятаю його і досі як цілісного чоловіка, у якого слово не розходиться з ділом, який що задумав, що сказав, те й зробив, хоч би це коштувало йому життя...»⁶

Ця характеристика тим цінніша, що Острогорський не знав про пізнішу революційну діяльність Красовського в Києві.

Під час перебування в Петербурзі Красовський часто зустрічався з Т. Г. Шевченком, якого палко любив і як людину і як митця. Великий український поет-революціонер бував у нього на квартирі як близький знайомий. Красовський мав стосунки і з петербурзькою українською громадою. Його захопило пожвавлення українського національно-визвольного руху.

Переїзд Красовського до Києва його дружина пояснювала тим, що «нездолана сила тягла його на батьківщину». В листах 1861—1862 рр. він неодноразово висловлював бажання бачити свого сина «справжнім українцем». З тих же листів видно, що певну роль у рішенні Красовського перевестися до Києва відіграло бажання зблизитися з ріднею Тараса Григоровича Шевченка, зокрема з Варфоломієм Шевченком, про якого багато розповідав йому і його дружині їхній близький знайомий П. О. Куліш. Красовський мав намір продати свій орловський маєток, придбати землю поблизу Корсуня, місця проживання Варфоломія Шевченка, і стати «заможним простолюдином на батьківщині». Це він вважав за краще, ніж бути «голим паном на чужині». Він хотів «перестати бути паном, поки не став людино-продавцем»⁷. Але головну мету свого перебування на Україні він вбачав у тому, що це «може і навіть повинно бути не тільки приємним, але й корисним як для тебе (дружини.— А. Б.) і дітей, так і для всього оточуючого нас народу». Він кликав дружину з дітьми до Корсуня або Києва, бо тут вона може бачити його «здоровим, щасливим і корисним»⁸.

У Києві Красовський виконував добровільні й безплатні обов'язки кореспондента петербурзької української громади; викладав у напівлегальній українській школі Загурського; читав лекції в солдатських школах; порушив клопотання про відкриття в Києві легальної великої української школи ім. Т. Г. Шевченка; брав участь у театральному гуртку, що ставив українські вистави, а виручені гроші віддавав

* Очевидно, мова йшла про Миколу І.

⁵ ЦДВІА, ф. 9, оп. 21, спр. 48, арк. 667—668 зв.

⁶ В. Острогорський. Из истории моего учительства, 1895, стор. 92, 93.

⁷ ЦДВІА, ф. 9, оп. 21, спр. 48, арк. 704 і 709.

⁸ Там же, арк. 609, 610, 610 зв., 708.

солдатським і недільним школам. Він відвідував студентські сходки та вечірки і своїм «простонародним малоросійським одягом» та палкими промовами рідною мовою пропагував необхідність українського відродження⁹.

Проте і цими, безперечно, «корисними для оточуючого народу» справами не обмежувалась діяльність Красовського в Києві. У листах до дружини він говорив про них спокійно й одверто, але натякав на якісь інші свої заняття з неодмінним зауваженням, що через «поштмейстерську та поліцейську цікавість» не може про них докладно писати. В зв'язку з цими заняттями у Красовського наприкінці 1861 р. визріла думка залишитися з сім'єю на проживання не в Корсуні, а в Києві. «Мої власні справи,—писав він на початку грудня 1861 р.,—повернули так, що замість переїзду на село мені в зв'язку з наступною корисною діяльністю, про подробиці якої не згадую через поштмейстерську цікавість, необхідно не рушати з Києва, де повинна бути моя постійна резиденція»¹⁰. Він мав намір поступити служити в кадетський корпус, куди був грикомандирований.

Але скоро нелегальні заняття А. О. Красовського набули ширшої перспективи, і вже в січні 1862 р. він писав дружині, що передумав поступати до кадетського корпусу, бо, щоб повністю віддаватися корисній діяльності, обраній у Києві, він має бути зовсім вільний, а проживання в казенній квартирі може йому перешкоджати¹¹. Про зміст самої діяльності він і тут не писав, підкресливши тільки в дужках по-німецькому, що не може про неї писати. У цьому ж листі він просив дружину «не розпитувати про його плани і наміри»¹². На службу до кадетського корпусу Красовський не пішов.

Кілька разів у листах Красовського проривалося критичне ставлення до петербурзької української громади та до Куліша, якого він загалом поважав як колишнього кирило-мефодіївця й українського літератора та громадського діяча. «В Петербурзі галас, а тут справжня справа»¹³. «Тут не Петербург, де багато кричать і нічого не роблять, а тут навпаки». Змалювавши своє знайомство з чоловіком відомої української письменниці Марко Вовчок, він повідомляв, що це трохи «охолодило його жар не тільки до Куліша, але й до деяких осіб, що його (Куліша.— А. Б.) оточують». Наприкінці листа він пише: «Якою людиною був би Куліш, якби його оточували такі люди, як мене в сучасну хвилину оточують»¹⁴. Ці слова, а також повідомлення, що він живе на тихій вулиці, «куди не проникає ні шум коліс панських екіпажів, ні чуйний слух поліцейських вух», де вечорами збирається «любесенька громада і гомонить собі або співає.., розкіш та й годі»¹⁵, також яскраво свідчать про його революційну нелегальну роботу та наявність якоїсь діяльної революційної організації, що він до неї входив.

У показаннях В. Синегуба Красовського показано душею опозиційної й революційної молоді Києва, пропагандистом боротьби проти самодержавства, вербувальником нових членів революційної організації, що називалася Малоросійським комітетом. Завербувавши Синегуба, Красовський, за правилами тієї організації, дав йому пароль, почувши першу половину якого від іншої людини, Синегуб міг зрозуміти, що перед ним член революційної організації, і мав відгукнутися другою половиною. Цей пароль — «самостайність»¹⁶.

Тут необхідно сказати, що Харківсько-Київське таємне товариство не було ліквідоване внаслідок арештів у січні — лютому 1860 р. Уцілілі його члени ще глибше законспірувалися. З їх середовища вийшли: в лютому 1861 р. яскраво антикріпосницька прокламація до селян у вигляді листа до генерал-губернатора від селян Уманщини про їхній намір найближчим часом повторити «коліївшину» 1768 р.; у вересні 1861 р. — лист до Олександра II з вимогою, щоб він — під загрозою вбивства його або його сина — дав країні конституцію¹⁷.

В серпні 1862 р. недалеко від Золотоноші знайдено написану українською мовою листівку «Усім добрим людям», що закликала селян і козаків Лівобережжя до антипоміщицьких повстань. Член Харківсько-Київського таємного товариства Г. Стрижевський, який перебував під секретним наглядом поліції, саме за кілька днів до знайдення листівки таємно їздив з Києва до Золотоноші. Він же взимку 1862—1863 р. двічі таємно наїжджав у сс. Пилипчу, Войтове і Корніївку Переяславського повіту до В. Синегуба, коли останній за дорученням Малоросійського комітету готував селянське повстання на Лівобережжі на час початку польського національно-визвольного повстання на Правобережжі.

⁹ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 473, оп. 1, спр. 20, арк. 97.

¹⁰ ЦДІА, ф. 9, оп. 21, спр. 48, арк. 611.

¹¹ Там же.

¹² Там же.

¹³ Там же, арк. 605.

¹⁴ Там же, арк. 606.

¹⁵ Там же, арк. 712.

¹⁶ ЦДІА УРСР, ф. 473, оп. 1, спр. 20, арк. 97 зв.

¹⁷ Там же, ф. 442, оп. 811, спр. 41, арк. 2—3 і спр. 266, арк. 22—26.

Очевидно, Красовський до початку 1862 р. об'єднав навколо себе «Самостайне слово», або, можливо, частину цієї групи та учілих членів колишнього Харківсько-Київського таємного товариства (з залученням нових людей, наприклад, В. Синьгуба) в одну революційно-демократичну національно-визвольну українську підпільну організацію, яка називала себе Малоросійським комітетом.

Поліція вперше звернула увагу на підполковника Красовського в Корсуні у грудні 1861 — квітні 1862 р. Підозру викликали його часті відвідування навколишніх сіл, де він «має на меті зустрічі з селянами»¹⁸. Квітневе перебування Красовського у Корсуні збіглося з езекуцією поліції і війська проти селян, які відмовлялися підписувати уставні грамоти. Поліція зафіксувала факт, що коли якийсь селянин назвав Красовського «паном», той відповів: «Не лай мене, чоловіче, паном, я такий самий, як і ти», і почав з ним христосуватися. Поліції стало відомо, що Красовський, послулавши вихвалання офіціаліста Михальського про пишність Корсунського палацу князя Лопухіна, зауважив: «Ой-ой, що то з палацом буде, коли панів не стане»¹⁹.

Хоч у поліції Красовський заперечував, що вів пропаганду серед селян, губернатор написав начальнику кадетського корпусу, щоб той зауважив Красовському.

В Києві Красовський познайомився з братами Тадеєм і Йосипом Рильськими, Габелями, Познанським та іншими так званими «українофілами» і часто з ними зустрічався. Їх єднала любов до української мови і культури. Але на відміну від «українофілів» він, за свідченням Познанського, був причетний до бунтарства і притому «всеросійського».

Як відомо, 17 червня 1862 р. Красовський розкидав у військовому таборі під Києвом між солдатськими палатками кілька примірників написаної ним революційної листівки, що була запечатана сургучем в невеликих білих конвертах з написами: «Солдатам Житомирського полка 4 резервного батальйону. Передавайте, молодці, з роти в роту»²⁰.

Резервний батальйон мав наказ через день виступити на придушення селянських заворушень у районі Богуслава. Красовський гаряче й переконливо закликав солдатів не виконувати наказу начальства, не бити й не розстрілювати повстанців — «своїх же руських», не бути катами того народу, до якого солдати самі належать. «Наказ сікти своїх і стріляти по них за те, що вони хочуть землі і волі, нехай і самого царя наказ, однак він наказ кдятий. Виконувати його в жодному разі не слід»²¹.

Але вартовий офіцер батальйону помітив, як Красовський кинув на землю один з конвертів. Офіцер наказав фельдфебелю наздогнати Красовського, вдягнутого в українське селянське вбрання, і спитати, хто він такий. Красовський назвав себе і навіть дав свою адресу. Він написав листа дружині, зазначивши, що ризикнув на небезпечну справу і коли від нього довго не буде листа або вона дізнається про арешт, нехай негайно їде просити царя Олександра II, щоб останній зажадав до Петербурга і його і його справу²².

18 червня було проведено обшук на квартирі Красовського. Його арештували. Проте він зумів знищити всі папери про нелегальну діяльність, що її він і його близьке оточення вели в 1861—1862 рр.

Цар на першому рапорті про поширення Красовським листівки серед солдатів написав, що неодмінно треба розкрити співучасників Красовського і негайно судити з усією суворістю польових кримінальних законів²³. Матеріалів про співучасників у Красовського не знайшли. Слідчий допитував його майже 10 разів. Генерал-губернатор Васильчиков сповіщав III Відділення, що Красовський відмовлявся вказати співучасників і нікого з них не назвав²⁴.

Хоч Красовському загрожувала смертна кара, він приховав від слідчого і суду, що підкинув 10 примірників відозви до солдатів, а не 6, які було знайдено. Але серед інших паперів, що послужили обвинувальним матеріалом при арешті Красовського, знайдено написаний ним у першій половині 1862 р. українською мовою вірш, що пропагує селянське повстання, викриває царську реформу 1861 р. як обдурювання й грабування селян, закликає до національно-визвольної боротьби проти само-

¹⁸ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 812, спр. 167, арк. 16.

¹⁹ Там же; Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 862, спр. 6-а, арк. 87.

²⁰ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 812, спр. 167, арк. 21, 22, 23.

²¹ Там же, арк. 12; газ. «Колокол» № 162, стор. 1337—1338. Листівку Красовський написав задово до появи першої листівки «Землі і волі» з назвою цієї організації (така вийшла в лютому 1863 р.). Вжиття слів «землі і волі» навряд чи можна визнати випадковим. Вони, як і весь зміст та дух листівки, свідчать про тісний зв'язок Красовського з всеросійською революційною партією «Земля і воля», що утворилася в середині 1861 р.

²² ЦДВІА, ф. 9, оп. 21, спр. 48, арк. 311, 416.

²³ Там же, арк. 4.

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 812, спр. 167, арк. 6.

державства. На допиті Красовський сказав, що вірша написав «для себе просто так, без будь-якої мети»²⁵.

Але саме цей вірш разом з твором Некрасова «Размышление у парадного подъезда» та деякими статтями з «Полярной Звезды» Герцена Красовський, за його словами, хотів заповідати або передати особисто синові, коли той пройметься тими самими поглядами, що і він.

На суді він заявив, що «справу цю, яку уряд вважає злочинною, він вважає чесною і благородною», а причиною, що спонукала його до написання й поширення відозви, є «обурення його тією принизливою роллю, що її грає військо, приналежністю до якого він колись пишався». А ця принизлива роль полягає в тому, що «офіцерів і солдатів вплетано в справу звільнення селян, і вони служать урядові проти народу живим спонукальним знаряддям»²⁶, тобто засобом його приборкання.

20 червня одна з рот резервного батальйону Житомирського полку несла караул у фортеці, куди було ув'язнено Красовського. До його камери хтось з солдатів кинув через відкриту квартиру камінець з прив'язаною до нього запискою. Від імені своїх товаришів автор записки зворушило дякував Красовського за його любов до солдата й селянина, повідомляв, що 4 листівки залишилися в солдатів. Ті їх вивчили напам'ять і передали іншим полкам, «кому слід». В записці, зокрема, говорилося: «Нині мало таких, які Вас справді розуміють, завтра буде половина, а згодом і всі. ...Наші малоросіяни вами пишався... Уклінно дякуємо... що і нас, селян, не обминули розумним словом»²⁷.

Через 2 місяці, 17 серпня, коли Красовському вже оголосили смертний вирок, він на очах у коменданта фортеці розірвав полу пальта, де була схована солдатська записка, передав її комендантові, розповів, як вона до нього потрапила, і пояснив, що довго не повідомляв про це, оскільки не вважав чесним і благородним виказувати людей, до яких його вдячність не має меж і яких він цінує більше, ніж своїх близьких; що ці люди, йому зовсім не відомі, виявили таку увагу до нього, дружбу і прихильність, якими він усе своє життя пишатиметься²⁸.

Проведене з запізненням майже на 2 місяці слідство щодо авторів солдатської записки виявилось безрезультатним.

Васильчиков порушив клопотання перед царем про заміну розстрілу 10 роками каторжних робіт у фортеці. Але цар підвищив Красовському кару до 12 років — і не в фортеці, а на рудниках²⁹.

Відправлення Красовського етапом на каторгу мало статись 2 листопада 1862 р. Але 1 листопада губернатор доніс Васильчикову, що за агентурними відомостями студенти університету збираються проводити Красовського і «напевно, зроблять при цьому якусь демонстрацію»³⁰. Відправку по етапу було відкладено. Через тиждень поліція потай вивезла Красовського на поштових з Києва до Пермі в супроводі жандармів «для уникнення демонстрації» і щоб Красовський не мав можливості «розсівати в народі шкідливі свої переконання»³¹. З Пермі Красовського було відправлено пішки етапом в Олександрівську тюрму на Нерчинських заводах³².

На каторзі Красовський пробув 6 років. Але і там він уважно стежив за суспільним життям країни. Коли Некрасов присвятив вірша Комісарову, який врятував Олександра II від кулі Каракозова, Красовський написав поетові гнівного листа, де вжив проти Некрасова власні слова останнього:

Беранже ти маєш вигляд,
Та Катков душею...³³

Красовський вимагав від великого поета-революціонера нових віршів, ще кращих, ніж «Размышления у парадного подъезда», щоб Некрасов ішов за них на каторгу «і займав тут місце між покійним Михайловичем і ще живим Чернишевським». Красовський написав також російською мовою вірша «Сон каторжного», сповненого патріотичної любові до Росії і революційної ненависті до самодержавства. Записна книжка Красовського, знайдена після його самогубства, містила багато крамольних записів. Він багато думав про долю Польщі, ще більше про долю російського й українського народів³⁴.

²⁵ ЦДВІА, ф. 9, оп. 21, спр. 48, арк. 601.

²⁶ Там же, арк. 317.

²⁷ ЦДВІА, ф. 9, оп. 21, спр. 48, арк. 82—83.

²⁸ Там же, арк. 68—69.

²⁹ Там же, арк. 146—147.

³⁰ КОДА, ф. 2, оп. 178, спр. 654, арк. 7.

³¹ КОДА, ф. 2, оп. 177, спр. 654, арк. 38.

³² Там же, спр. 190.

³³ Журн. «Литературное наследство», № 25—26, стор. 469.

³⁴ Там же, стор. 463—468.

Наведені факти у співставленні з показаннями В. Синегуба³⁵ дають підставу для таких висновків:

Глибока любов А. О. Красовського до рідного українського народу, його мови і культури, що доходила до справжньої самопожертви, була конкретною і дійовою любов'ю до українського селянства та трудящої інтелігенції й сполучалася з розумінням історичного зв'язку долі українського й російського народів, розумінням необхідності і доцільності спільної боротьби проти самодержавства та залишків кріпосництва.

А. О. Красовський був активним діячем, можливо, керівником Малоросійського революційного комітету, що діяв у Києві в 1861—1863 рр. як автономна організація всеросійської «Землі і волі», і в 1862 р. склав угоду з польськими «червоними» про взаємодопомогу в боротьбі проти царизму.

Восени 1867 р. Красовський вийшов з каторжної в'язниці «у розряд тих, що виправляються» й одержав право оселитися на приватній квартирі в межах Олександрівського заводу.

На початку червня 1868 р. почалися заворушення в селах, розташованих навколо заводу. Красовський врахував, що власті звинуватять його в підбурюванні селян і неодмінно знов зашлють на каторгу. Тому він утік з Олександрівського заводу з метою пробратись до Китаю. Але в дорозі він загубив пальто з маршрутом втечі (там же була записна книжка з текстом вірша «Сон каторжника» і чернеткою листа до Некрасова).

Втеча і раніш мала дуже мало шансів на успіх, зараз успіх став неможливим або майже неможливим. Не було сумніву, що тюремники, переслідуючи його, знайдуть пальто з крамольними записами. Йому загрожуватиме смертна кара, або в кращому разі — довічне каторжне ув'язнення. 46-річний Красовський написав своєю кров'ю невелику записку: «Краще померти, ніж віддатися в руки ворогів живим» — і застрелився. Це сталося 11 червня 1868 р.³⁶

А. З. БАРАБОЙ

---

³⁵ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 813, спр. 541, арк. 172, та ін.

³⁶ Журн. «Красный архив», № 37, стор. 115. Публікація Биховського.

На допомогу викладачу історії

ВИКОРИСТАННЯ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ У VII кл.

У VII класі радянські школярі розпочинають систематичне вивчення курсу історії СРСР та УРСР, що покликаний відіграти важливу роль у вихованні учнівської молоді в дусі відданості справі соціалізму і комунізму, в дусі радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму. Неабияке значення у цьому має використання найрізноманітніших методичних засобів. Серед них почесне місце належить документальним матеріалам, що допомагають розкривати діяльність прогресивних та реакційних сил в історичному процесі, показувати торжество передових тенденцій.

Здебільшого розглядатимемо тут матеріал, спрямований на атеїстичне, патріотичне виховання учнів. Висвітлюючи боротьбу руського та інших народів нашої країни з монголо-татарським нашествям, вчитель змальовує картину героїчних подвигів народних мас у двобої з загарбниками, відзначає видатну роль Русі у врятуванні народів Західної Європи від поневолення. Розповідаючи про татаро-монгольське іго та його тяжкі наслідки, вчитель підкреслює антинародну діяльність церковників, наводить уривки з грамот золотоординських ханів православної церкві — цих свідчень великих привілеїв, що їх надавали церкві завойовники за її допомогу пригноблювати руський народ.

У грамоті-ярлику від 70-х років XIII ст. хан Менгу, звертаючись до баскаків, мурз, полководців (темників і тисячників), татарських послів, до всіх підданих, зазначав, що згідно з заповітами Чингіз-хана він, хан Менгу, увільнив попів і ченців православних, а також усіх інших служителів культу, які молять бога за татарське плем'я й благословляють татарських сановників, від сплачування данини і поплужного (податок від плуга), відбування ямської і підводної повинностей, утримування на постої воїнів та годування їхніх коней, від використання на будівництві палаців і шляхів тощо. Як було записано в грамоті, служителі культу не платили грошових зборів на користь ханів і проїжджих послів. Землі, води, городи, майно, що належали церковникам, оголошувалися недоторканими. Ніхто не мав права псувати або забирати церковні ікони, книги та інше начиння. В кінці грамоти говорилося, що той з підданих хана, хто наважиться не виконати настанов грамоти, знайде смерть¹.

Закінчуючи розповідь, учитель зазначає, що татарські хани давали православному духовенству й інші аналогічні грамоти. Під час закріплення навчального матеріалу семикласники відповідають на запитання: «Чому татаро-монгольські хани звільнили духовенство, в тому числі і православне, від сплати данини, податків та від різних повинностей?»

У своїх відповідях учні підкреслюють, що служителі культу в тяжкі часи татарського нашествия допомагали пригнобчувати руський та

---

¹ Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в гос. коллегии иностранных дел, ч. 2, М., 1819, стор. 5—6.

інші народи, закликали їх коритися завойовникам, благословляли татар на грабежі. Саме через це духовенство користувалося великими привілеями татаро-монгольських ханів.

Під час вивчення теми «Боротьба народних мас України проти феодально-кріпосницького і національного гніту в XVI—на початку XVII ст.» учитель, використовуючи шкільний підручник з історії Української РСР (§ 3, 5), спиняється на жорстокому соціальному і національному гнобленні українського і білоруського народів після Люблінської унії 1569 р., завдяки якій влада польських феодалів поширювалась на українські та білоруські землі. Прагнучи назавжди перетворити ці обшири на свої провінції, польські пани переслідували українську мову, культуру, звичаї, православну віру. Вони прагнули нав'язати українцям чужу їм польську мову й католицьку віру.

Висвітлюючи посилення феодально-кріпосницького гніту панської Польщі на загарбаних українських землях, залучаємо цікаві факти, яких немає в підручнику, але які необхідні, щоб мати переконливу картину тогочасної історичної дійсності. В ході підготовки до уроку учитель знайомить учнів із спогадами сучасників подій.

Вчитель підкреслює, що польські пани та магнати, знайшовши спільну мову з українськими панами, поводитися з селянами, як з рабами, жорстоко експлуатували і катували їх. Доля і життя селян цілком залежали від примх і сваволі панів. Уважно слухає клас короткі повідомлення семикласників про нестерпне становище селян Польщі в XVI—XVII ст., зокрема на українських і білоруських землях. Один з учнів навів слова француза Блеза де Віжене, який відвідав Польщу в другій половині XVI ст.: «Нема на світі людей, нещасніших за польських холопів»; та француза Боплана: «Тоді як пани живуть в раю, селяни мучаться в чистилищі» (учитель пояснює незнайомі учням слова)².

В 1606 р. невідомий шляхтич писав про те, що «селянину їсти нічого, що шкіра у нього до кісток приросла, а дружину і дітей вітер хитає»³. Наводяться відомості про знущання панів з повсталих селян: їх четвертували, розрубували або рвали на частини спеціальним пристроєм, садовили на палі, вішали за ребро⁴.

Розповідь учителя і виступи учнів справляють сильне враження на клас. Школярі відчувають палку любов до поневолених панами народних мас Польщі, України, Білорусії і люту ненависть до гнобителів — феодалів.

Інші питання цього уроку викладаються за програмою і підручником з історії Української РСР.

На першому уроці з теми «Посилення феодально-кріпосницького гніту на Україні у XVIII ст.» вчитель спиняється на таких питаннях: 1. Посилення феодально-кріпосницького гніту на Правобережжі і в Галичині. 2. Визвольна боротьба під проводом Семена Палія. 3. Рух опришків і гайдамаків. Коліївщина. 4. Возз'єднання Правобережної України з Росією.

На переконливому фактичному матеріалі показуємо, що справжніми борцями проти феодального гноблення були широкі народні маси, які самовіддано боролися проти гнобителів. Водночас показуємо жорстокість феодалів. Особливий інтерес викликає розповідь про «Коденську книгу» — страшний обвинувальний документ проти магнатів і

² М. Н. Александрович. Остерский уезд, К., 1881, стор. 22—23.

³ Там же.

⁴ Там же, стор. 40.

шляхти. Не випадково сучасники змальованих у книзі подій говорили, що вона написана залізом і кров'ю.

«Коденська книга» — збірник документів, довідок, протоколів і рішень суду над гайдамаками (1769—1772 рр.). Після поразки повстання гайдамаків у 1768 р. феодалаи протягом чотирьох років лютували на Україні. Повстанців четвертували, садовили на палю, здирали їм шкіру з голови, відрізували перехресно руку і ногу, палили тіло розпеченим залізом і смолою. Місцем цієї страшної екзекуції було містечко Кодня (за 30 км від Житомира). Звідси походить і назва книги. Гнобителі жорстоко розправлялися не лише з повстанцями, а й з бандуристами, які супроводжували гайдамацькі загони. Бандуристи Прокіп Скряга, Михайло Соковий та Василь Варченко були страчені за те, що підбадьорювали повстанців піснею, ділили з ними горе і радість⁵.

Розповідаючи про розправу над повстанцями, учитель підводить учнів до висновку, що в цьому яскраво виявилися спільні класові інтереси польських і російських феодалів. Заарештувавши Івана Гонту, його дружину та чотирьох доньок, російські царські власті відправили сім'ю народного ватажка на заслання, а його майно конфіскували. Самого Гонту передали польським шляхтичам у с. Серби (тепер Гнатівка) неподалік Могильова. Польський суд засудив цього керівника повстанців до страти, яка мала тривати 14 днів. Іван Гонта повинен був зазнати неймовірних тортур. Кат мав протягом десяти днів знімати на спині полоси шкіри, потім відрубати руки і ноги, вирвати серце і на чотирнадцятий день відтяти голову.

Один з очевидців відзначає, що Гонта вийшов на місце страти з обличчям веселим і спокійним. Коли кат відірвав полосу його шкіри, Гонта сказав: «От говорив, болітиме, анітрошки не болить!» Очевидець дійшов до висновку, що то була дивної сили волі людина, яка в іншому становищі без сумніву могла б вершити великі справи. Витримка і презирство його до катів не мали меж. Тому командуючий польською армією Браницький зрозумів, що продовження катування Гонти лише посилить його популярність серед народних мас. Магнат наказав відтяти голову Гонти на третій день, а дальші знущання продовжувалися на трупі⁶. Непохитність Гонти під час жорстокого катування викликає серед учнів гордість за народних ватажків, що боролися з іноземним та феодалним гнітом, сприяє патріотичному вихованню.

Висвітлюючи даліше закріпачення українських селян у XVIII ст., учитель з успіхом може використати, крім наведених у підручнику, факти з історії рідного краю (області, району, села). Відповідні матеріали є в місцевих архівах і в газетах. Так, семикласники школи № 9 м. Ніжина заздалегідь одержали завдання знайти в місцевій газеті «Під прапором Леніна» (під рубрикою «З матеріалів комісії по складанню історії міста Ніжина») конкретні матеріали про закріпачення селян на Ніжинщині. Аналогічні матеріали друкувалися в багатьох інших районних і обласних газетах.

Учні дізнались про дати газет, з матеріалом яких потрібно було ознайомитися в бібліотеці. Працюючи самостійно над місцевим матеріалом, учні зробили виписки в зошитах з історії, щоб відповісти на такі питання: 1) навести конкретні приклади про збільшення старшинського землеволодіння у XVIII ст.; 2) дати факти, що свідчать про зростання монастирського землеволодіння; 3) який висновок можна

⁵ Журн. «Киевская старина», 1882, т. 2, стор. 161—166.

⁶ Журн. «Киевская старина», 1882, т. I, стор. 108, 272—276.

зробити з універсалів останніх українських гетьманів Івана Скоропадського і Данила Апостола, даних Ніжинському полковнику, магістрату і війту?

Учитель викладає новий матеріал на уроці за таким планом: 1) Лівобережна та Слобідська Україна; 2) Мануфактури на Україні; 3) Зростання старшинського землеволодіння; 4) Дальше закріпачення селян та їх повстання. Зруйнування Запорізької Січі; 5) Заселення Південної України та заснування нових міст.

У розповідь учителя вмонтовуються повідомлення учнів з місцевої історії. Один з учнів розповідав, як іще до остаточного закріпачення українських селян (1783 р.) гетьмани щедро роздавали козацькій старшині землі з селянами. На Ніжинщині в с. Дрімлівці генеральний осавул Іван Скоропадський в 1762 р. володів 52 дворами. Ніжинський полковник Іван Терпавіта в с. Данині володів 33 дворами, в с. Синяки йому належало 8 селянських дворів і т. д. А гетьман Мазепа на Україні володів 19 654 селянськими дворами⁷. Учні згадують про збільшення монастирського землеволодіння на початку XVIII ст. Ніжинському Благовіщенському монастирю в с. Талалаївці належало 19 дворів, у Мильниках — 37, у Черняхівці — 39⁸.

Останні українські гетьмани видали м. Ніжину на початку XVIII ст. 10 універсалів, в яких мова йде про фактичне закріпачення селян сс. Крути, Хороше Озеро, Печі та ін., які входили до складу Ніжинського полку. Універсали охороняли права козацької старшини і магістратської верхівки.

З наведених прикладів семикласники роблять вірні висновки, що вже з кінця XVII ст. і особливо на початку XVIII ст. на Україні дедалі більше з'являється великих феодальних землеволодінь української старшини і монастирів.

Отже, використання документальних матеріалів робить уроки більш доступними і цікавими. Користуючись матеріалами газет, учні дістають навички самостійної роботи над першоджерелами, їх знання з історії стають набагато глибшими.

В. П. ШУСТ

⁷ Газ. «Радянський Ніжин», 1 грудня 1962 р.

⁸ Газ. «Під прапором Леніна», 26 травня 1963 р.

НАРИС МЕТОДИКИ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ *

(Продовження)

3. Інтерпретація тексту

Після встановлення тексту джерела дальший етап роботи історика — розкриття змісту джерела, його інтерпретація. Інтерпретацію можна поділити на дві частини — мовну та речову.

В першу чергу дослідник повинен ознайомитися з джерелом у його оригінальному тексті, з боку мови, якою воно було написане. Тільки винятково користуємося перекладами джерел, коли якась мова для нас недоступна, наприклад, арабська, турецька, далекосхідні. Але у таких випадках треба зібрати всі опубліковані переклади, порівняти їх і користуватися ними критично. У сумнівних випадках бажано одержати консультацію спеціалістів.

Глибоко дослідити джерело можна тільки в оригіналі. Щоб зрозуміти думки і погляди давнього автора, треба ознайомитися з його мовою. Мова кожного народу безупинно зазнає змін, як щодо лексики, так і щодо граматики. Слід орієнтуватися в тому, як виглядала мова в періоді, який досліджуємо. Треба правильно відрізнити частини мови, знати походження і значення слів.

Особливо слід звернути увагу на те, що значення слів у різні часи було неоднакове. Можна вказати ряд слів у старослов'янській та давньоруській мові, що мали цілком інше значення, ніж сьогодні в українській мові, наприклад, вежа — шатро, гость — купець, товари — обоз, жито — збіжжя та ін. В українській мові в XVI—XVIII ст. також чимало слів з іншим значенням, ніж сьогодні: бавитися — баритися, будучий — нинішній, задавати — докоряти, заказати — наказати, кавалер — рицар, композиція — домовленість, конкурс — з'їзд, кріпость — купча грамота, обійстя — утримання, одно — тільки, причина — допомога, тягнення — похід, удавати — обмовляти, худоба — майно та ін. Багато слів увійшло до тогочасної української мови прямо із мов латинської, польської, російської. Такі самі мовні явища спостерігаємо і в інших слов'янських та неслов'янських мовах, у середньовічній латині та ін. Матеріал для з'ясування мовних питань дають словники даної мови.

При дослідженні тексту з мовного боку треба брати до уваги можливість перекручення деяких слів, особливо назв. Інколи zdeформовані назви знаходимо в самих джерелах, але часто вони виникають у друкованих публікаціях через те, що видавці неправильно прочитали дане місце рукопису. В Галицько-Волинському літописі 1262 р., при описі подорожі Данила Романовича згадано в одних списках місцевість «у Телича», в інших «у Подтелича»¹ — це різночитання накладає на дослідника обов'язок з'ясувати, про яке з цих двох селищ ішла мова в оригіналі літопису. В Київському літописі 1164 р. оповідається, що чумаки з сіллю ішли «из Удеча»². Такого селища немає, але

* Початок див. «Український історичний журнал», 1967, № 2, 3, 4.

¹ Летопись по Ипатскому списку, Спб., 1871, стор. 566.

² Там же, стор. 358.

можна здогадатися, що в первісному тексті було «из Зудеча» — це давня назва Жидачева на Підкарпатті, через який проходив соляний шлях. Галицькі географи ХІХ ст. ввели до підручників на означення горбів над р. Збручем неіснуючу назву «Медобори», замість справжньої Недобір.

Від мовної інтерпретації переходимо до речової — до розкривання речового змісту документа. Щоб дослідник міг всебічно зрозуміти дане джерело, він повинен мати знання різних ділянок минулого — соціально-економічних відносин, культури, побуту, права, політичних відносин та ін. Зрозуміла річ, що таку широку ерудицію історик може здобути тільки після довголітньої наполегливої праці. Але вже при першій науковій роботі дослідник-початківець повинен прагнути здобути певні і точні відомості про предмет, яким займається. Тільки глибоко входячи у різні спеціальні та, на перший погляд, менш важливі питання, можна провести успішну інтерпретацію даного джерела.

Важливість правильного тлумачення вживаних у джерелех термінів можна показати на прикладі географічної термінології, тому що одна і та ж географічна назва нерідко вживалася в різних значеннях. Наприклад, назва Русі, Руської землі в ХІ—ХІІ ст. уживалася на означення Київщини у протиставленні до таких земель, як Новгород, Суздаль, Галич. Пізніше ім'я Русі поширилося на все східне слов'янство. Мала Русь у термінології ХІV ст. означала Галицько-Волинське князівство, а Велика Русь — землі давньої Київської держави. Назва «Україна» в ХІІ—ХІІІ ст. означала такі окраїнні землі, як Переяславщина, південна Галичина, Холмщина. В ХVІ—ХVІІ ст. Україною звалася Наддніпрянщина, а на західні землі ця назва остаточно поширилася наприкінці ХІХ та на початку ХХ ст. Візантійські письменники Х ст. називають населення України тавроскіфами. У російських документах ХVІ—ХVІІ ст. українці називаються білорусами, а козаки-запорожці — черкасами. Термін «руський народ» — у значенні українського народу — був розповсюджений наприкінці ХVІ і в ХVІІ ст. Протягом ХVІІІ ст. уживалися назви «козако-руський», або «малоросійський» народ. У другій половині ХІХ ст. поширилася назва «українсько-руський», а врешті повну перемогу здобуло слово «український».

В ХVІІ ст. не зустрічаємо ще слова «державна» у сьогоднішньому значенні. В документах Богдана Хмельницького вживається термін «господарство». У другій половині ХVІІІ ст. слово «національний» було однозначне з словом «державний» (в універсалах останнього гетьмана Кирила Розумовського).

Матеріал до речових пояснень знаходимо в першу чергу в енциклопедіях, біографічних, географічних та предметних словниках і довідниках.

Коли ми вже з'ясували значення окремих слів та речень, слід ще перевірити, чи вдалося нам вловити справжню думку автора документа.

Великим майстром тонкого дипломатичного стилю у своєму листуванні був Богдан Хмельницький. Його листи до польського короля писані зовнішньо покірливим тоном, але між рядками міститься часто гостре остереження, погроза, або іронія і насмішка. Так, у листі до Яна Казіміра після відомої Зборівської перемоги 15 серпня 1649 р. Хмельницький писав: «Якщо ваша королівська милість зволив гетьманство козацьке призначити Забузькому, зволь в. кор. м. негайно його сюди до Війська Запорозького прислати, а я зараз же булаву і корогву, яку тепер тримаю з ласки в. кор. м., йому віддам». На перший погляд, ці слова виглядають немов покірливість гетьмана супро-

ти короля, але насправді це була насмішка над королівською безсильністю, бо табір Яна Казіміра був оточений довкола українськими військами і король ніяк не міг здійснити своєї попередньої погрози і позбавити Хмельницького гетьманства, а на його місце посадити непулярного між Запорозьким Військом, негідного Забузького.

В іншому листі (1652 р.) Хмельницький погоджується на мир з Польщею, але між мирними фразами висловлює погрозу: «Бо якщо і в цьому не було ласки його кор. милості, нашого милостивого пана, і всієї Речі Посполитої, тоді напевно з обох сторін буде пролита християнська кров, а земля його кор. милості буде знищена, а ми, втрапивши всяку надію на ласку й. кор. мил., нашого милостивого пана, змушені будемо шукати собі іншого стороннього пана і чужої сили, яка зможе нас захищати»³. Отже, дослідник повинен завжди задуматися, чи вислови джерела можна брати дослівно, чи слід шукати в ньому іншої думки, затемненої фразеологією.

Слід звернути увагу на небезпеку помилкової інтерпретації, яка виникає із поверхового або однобічного пояснювання джерела.

Інколи помилка виникає внаслідок хибного прочитання дати. Холмський історик XVII ст. Яків Суша запевняв, що на склепінні кафедрального собору в Холмі був напис із 1001 р. На цій основі заснування церкви приписували князю Володимиру. Насправді холмський собор був заснований Данилом Романовичем, як про це докладно оповідає Галицько-Волинський літопис. Якщо справді на склепінні церкви була вказана дата, то, можливо, Суша прочитав її хибно.

Часто помилка полягає в тому, що неправильно встановлено автора джерела, як, наприклад, Несторові-літописцю помилково приписували авторство всього Київського літопису. Насправді він був тільки одним з пізніших редакторів. Автором «Історії русів» довгий час вважали архієпископа Юрія Кониського. Бували непорозуміння і щодо творів образотворчого мистецтва: портретом гетьмана Павла Полуботька вважали зображення його батька Леонтія. Кубок, приписуваний Дмитрієві Ростовському, при точнішому дослідженні виявився кубком полковника Дмитрашка Райчі — доказом цього є герб, вигравіруваний на посудині.

Найбільшою хибою інтерпретації може бути тенденційність молодого дослідника, якщо він підходить до джерела з готовими, заздалегідь виробленими поглядами та до своїх тез намагається пристосувати текст джерел. Така праця не може мати наукового характеру.

І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ

(Далі буде)

³ Документи Богдана Хмельницького, 1648—1657. Упорядкували І. Крип'якевич та І. Бутич, К., 1961, № 65, 179.

Охорона і використання пам'яток історії та культури

ДОСТОЙНО УВІЧНИМО ПАМ'ЯТЬ СЛАВНИХ ЗАПОРОЖЦІВ

18 вересня 1965 р. Рада Міністрів Української РСР прийняла постанову «Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорізького козацтва», яка має велике значення для розвитку української національної культури.

У постанові підкреслюється видатна роль Запорізької Січі в історії українського і російського народів. Справді, величними ділами та героїчними подвигами ввійшло в літопис визвольної боротьби запорізьке козацтво. Проте дуже мало збереглося пов'язаних з ним пам'яток матеріальної культури. Майже зовсім не відзначається, не увічнюється патріотична діяльність запорожців, хоч великий історичний внесок українського козацтва заслуговує на увагу і вшанування. Цього вимагає не тільки історична справедливість. Це має величезне виховне значення. На героїчних подвигах народу має виховуватися наша молодь.

У згаданій Постанові Ради Міністрів УРСР острів Хортиця на Дніпрі оголошується державним історико-культурним заповідником. Тут передбачається створити тематичний меморіально-декоративний парк історії запорізького козацтва.

Хортицю, що має 12 км завдовжки, понад 30 км берегової лінії і площу близько 3 тис. га, справедливо називають музеєм історії та природи. Грізні й величні скелі, що досягають 30 м висоти над рівнем води на північній частині острова, а також залишки плавнів на його низинному південному краю зберігають майже той самий вигляд, який вони мали в давні часи. Початок історії Хортиці сягає в глиб тисячоліть. У надрах землі археологи тут знайшли залишки матеріальної культури первісної людини. Перші відомості письмових джерел зв'язують Хортицю із слов'янством, з Київською Руссю. З XV ст. острів стає однією з частин України, де формувалося запорізьке козацтво. Залишки фортифікаційних споруд, повідомлення письмових джерел, археологічні знахідки, народні перекази, легенди, топонімічні назви — все це свідчить про перебування тут козаків на всіх етапах їх історії. Протягом другої половини XVII — трьох чвертей XVIII ст. Хортиця входила в межі «Запорізьких вольностей» (так називалися володіння Запорізької Січі, що простягалися від Буга до Кальміуса, від річки Орель до пониззя Дніпра).

Вибір Хортиці для заповідника вирішило значною мірою також клопотання про це громадськості Запоріжжя. Порушене питання зумовлювалося характером дальшої забудови самого міста, яке вже давно вийшло за старі межі і перекинулося на другий берег Дніпра. Запорізький обком КП України, виконком обласної Ради депутатів трудящих у листі від 17 серпня 1965 р. доводили, що неможливо віддати під загальну забудову Хортицю, останню визначну козацьку землю, і просили Раду Міністрів УРСР підтримати ініціативу трудящих —

на відзнаку 200-річчя заснування міста (1970 р.) створити на острові Державний заповідник історії запорізького козацтва.

З Хортицею могли конкурувати тільки місця колишніх запорізьких січей, яких відомо поки що сім. Але від них майже нічого вже не лишилося. Значна частина цих козацьких земель — базувлуцьких, томаківських та інших — пішла під води Каховського моря. Від першої відомої Січі збереглася невеличка місцевість Городище, розташована недалеко від сучасного міста Марганець Нікопольського району Дніпропетровської області. Місце другої — Базувлуцької Запорізької Січі — точно не встановлено. Микитинську Січ, що існувала в районі сучасного міста Нікополя, розмив Дніпро, помінявши своє гирло. Найбільш славнозвісна Січ — Чортомлицька — повністю сховалася у хвилях Каховського моря. І тільки на околиці села Капулівка Нікопольського району височить могила славного кошового Запорізької Січі Івана Сірка. Проте і цій святині українського народу загрожує зруйнування, оскільки берег, де вона стоїть, підмивається водами Каховського моря. Вже більше двох років Міністерство культури УРСР, від якого безпосередньо залежить розв'язання питання про перенесення могили, не спромоглося остаточно його вирішити. Безумовно, могилу кошового отамана слід перенести в Хортицький заповідник.

Місця Кам'янської Січі, де запорожці перебували дуже короткий час після спалення за наказом Петра I Чортомлицької Січі, а також Олешківської (поблизу сучасного міста Цюрупинська), де козакам довелося терпіти зверхність кримського хана, з точки зору історичної і територіальної аж ніяк не відповідають вимогам для створення історико-меморіального комплексу запорізького козацтва.

Таким чином, Хортиця за своїм історичним значенням у минулому, а також за своїми географічно-територіальними даними і можливостями найбільше підходить як меморіальне місце історії запорізького козацтва.

В реалізації постанови уряду мають взяти найактивнішу участь такі державні республіканські установи, як Міністерство культури, Держбуд, Держплан, Міністерство фінансів, Академія наук УРСР, а також спілки письменників, архітекторів, художників. Створення запорізького заповідника на Хортиці — справа всієї нашої республіки, в ній заінтересовані найширші кола громадськості. Важливі завдання покладаються на творчу інтелігенцію, науковців, особливо істориків. Останні мусять не тільки взяти безпосередню участь у розробці проєктів заповідника та в його організації, але й вирішити певні теоретичні наукові проблеми. Необхідно ще ретельно вивчити на основі архівних матеріалів та археологічних досліджень питання про місцезнаходження острова Мала Хортиця, де в середині XVI ст. під керівництвом Вишневецького був заснований один з перших опорних пунктів козацтва проти татар. Одночасно потребує уточнення й історична оцінка особи Вишневецького.

Практична діяльність істориків по створенню запорізького заповідника на даному етапі виявилася перш за все в їх участі у складанні й розробці планів і проєктів реконструкції Хортиці. Історики м. Запоріжжя багато зробили в цьому напрямі. В обговорення проєктів активно включився Інститут історії Академії наук УРСР. Плани запорізького заповідника обговорювалися також кілька разів у Держбуді, спілках архітекторів і письменників.

За планом генеральної реконструкції острова, що розробляється в м. Запоріжжі, Хортицю поділено на зони. Перша зона — понад 200 га в північній частині острова, так званій Верхній Голові, — відводиться під тематично-декоративний парк історії запорізького ко-

зацтва. Ця територія підходить для історико-меморіального комплексу. Саме тут в основному сконцентровані пам'ятні місця козацтва, в тому числі й укріплення. Ландшафт цієї скелястої частини острова найкраще зберіг той вигляд, який він мав у козацьку добу. Крім того, місцевість розташована напроти греблі Дніпрогесу. Це надасть заповіднику особливого колориту, втілюючи своєрідний перегук епох: героїчне минуле передає естафету славному сучасному.

На Чорній скелі передбачається поставити пам'ятний знак про загибель давньоруського князя Святослава. Саме тут, за переказами, відбувся нерівний бій між військами Святослава і половцями.

Алеї парку, за проектом, прикрасять монументи — пам'ятники видатним діячам Запорізької Січі, які бували на Хортиці: Косинському, Наливайкові, Трясилі, Сулімі, Сагайдачному, Нечаю, Богуну, Кривonosу, Хмельницькому, Сіркові. Серед парку стоятимуть скульптурні зображення популярних героїв народної творчості: козаків Мамає, Голоти, Байди, мужньої бранки Марусі Богуславки, Тараса Бульби. В цих легендарних образах народ уособив кращі риси козацтва. Кожен з них символізує та втілює якусь особливість життя, характеру козаків. Крім того, тут мають стояти скульптури кобзаря, групи козацького дозору та ін. Треба привезти на острів кам'яних баб, мовчазних свідків сивої давнини. Слід також спорудити пам'ятник М. В. Гоголю, М. В. Лисенку, І. Ю. Репіну, які чимало своїх творів присвятили запорожцям.

Створення історико-меморіального парку буде поєднуватися із спорудженням музею і панорами, присвячених історії січовиків. У музеї передбачається організувати 6 експозиційних залів. З них один відбиватиме ранні часи минулого Хортиці, другий — радянський період, а чотири зали — історію запорізького козацтва. Музей матиме кінолекторій. Панорама відтворить один з героїчних епізодів напруженої боротьби запорожців проти турецько-татарської агресії — штурм у 1616 р. могутньої турецької фортеці Кафи, тодішнього центру работоргівлі в Криму. Козаки під керівництвом гетьмана Петра Сагайдачного захопили тоді Кафу і визволили 14 тис. невільників.

Чи не найцікавішим в історико-меморіальному комплексі буде етнографічний музей запорізького козацтва просто неба. В даному разі слово «музей» уживається якоюсь мірою умовно. Експонати-споруди доведеться реконструювати, оскільки від запорізьких часів лишилося дуже мало матеріальних пам'яток. В інтер'єрах споруд будуть представлені й окремі автентичні речі, предмети побуту, козацька зброя.

Конкретний, детальний вигляд етнографічного музею на даному етапі ще важко точно окреслити. Проте внаслідок численних обговорень, виступів у пресі можна вже визначити основні напрямки музею. Щоб ознайомити широку громадськість з матеріальною культурою козацтва, його воєнним мистецтвом та історією, мабуть, експонуватимуться такі елементи. На підвищеному місці, де за традицією закладали запорожці свої центри-фортеці, розміститься Чортотмицька Січ*. Будуть відтворені січова площа з церквою і частиною куренів (планується 8), укріплення, «Грецький дім», де розмішувалися іноземні посли, які приїздили на Січ, пушкарня, гончарня та збройова майстерня. В гончарній майстерні за технологією тих часів виготовлятимуться запорізькі ляльки та інші керамічні вироби, які відвідувач зможе придбати як сувенір. Січові фортифікаційні споруди, мабуть, включатимуть упорядковані та реконструйовані укріплення Сагайдачного, залишки яких збереглися до нашого часу.

* На честь інших січей встановлять у парку 6 обелісків-монументів.

У заповіднику розміститься запорізький табір — рухома фортеця. При створенні цього похідного і бойового розташування війська запорожці використовували вози. Українське козацтво виробило своєрідні форми сторожової служби, особливу, оригінальну систему сигналізації. На Високій могилі (північна частина острова) підніметься сторожова вишка. З подібних споруд козаки подавали сигнали про наближення ворога.

У минулому кожна Січ обов'язково мала гавань, звідки уславлені запорізькі флотилії вирушали в небезпечні морські походи і куди приходили купецькі кораблі з різних країн. На Хортиці, поблизу Січі, на хвилях козацької бухти також гойдатимуться біля причалу кілька чайок — дубів натурального розміру.

У затишне місце парку необхідно перенести могили кошових отаманів Петра Кальнишевського та Йосипа Гладкого. Прах славного кошового Івана Сірка спочиватиме десь на великій скелі. Висловлена також думка про необхідність зібрати й перенести на Хортицю хрести з запорізьких могил, яких залишилося дуже мало і кожен з яких є історичною пам'яткою. Звертаємося до читачів журналу з проханням сповістити про відомі їм місця знаходження запорізьких хрестів.

У глибокій балці парку туристи побачать запорізький хутір-зимівник, який також пристосовувався до оборони.

Добре було б влаштувати, як у минулі століття, козацький перевіз з північно-західного боку острова. На дубах перевозили б на Малу Хортицю всіх бажаючих оглянути реставровані земляні укріплення XVI ст. — фортецю Вишневецького і XVIII ст. — ретраншементи, побудовані під час російсько-турецької війни 1735—1739 рр.

Може, буде реконструйований і запорізький Гард — спеціальні споруди для рибного промислу. У степу пастимуться коні, сірі круторогі воли. Запряжені в чумацькі вози, вони повезуть по всьому острову бажаючих.

На місцях, з якими пов'язані важливі історичні події, будуть встановлені пам'ятні знаки, які розповідатимуть про перебування на Хортиці видатних людей, зокрема Великого Кобзаря — Т. Г. Шевченка. Вшанування на Хортиці також заслуговує видатний дослідник Запорізької Січі академік Д. І. Яворницький.

На тому місці, де стояв велетень-дуб, що загинув у 1871 р. у віці близько двох тисяч років, треба посадити новий дуб і встановити меморіальну дошку. Необхідно зробити можливим доступ екскурсантів до згадуваної ще давньогрецьким істориком Геродотом Змієвої печери, що її козаки використовували як скарбницю. Треба також впорядкувати підходи до козачої криниці, що сховалася в скелях Річища.

За проектом, увічнюватимуться пам'ятні місця, пов'язані з періодом встановлення Радянської влади, а також з героїчною боротьбою радянських людей проти фашистських окупантів. У районі боїв частин Червоної Армії з білогвардійцями в 1920 р. буде покладено меморіальну плиту. Скульптурна група нагадуватиме про подвиги в період Великої Вітчизняної війни розвідників-школярів. Меморіальною дошкою відзначають те місце, де радянські війська в 1943 р. форсували Дніпро.

Хортиця і надалі залишиться місцем відпочинку трудящих. З цією метою буде розбито парк культури і відпочинку — продовження зелених масивів, що підіймаються до центру з обох боків острова. Проектується також створення на Хортиці республіканської спортивної бази.

Складання проекту та креслень історико-меморіального комплексу, як і генеральної реконструкції острова Хортиці, Держбуд УРСР

поклав на Запорізький філіал Харківського проектного інституту. Рівень, масштаби та терміни виконання цього великого завдання викликають тривогу. Проектианти вирішують свій план майже тільки архітектурно. Для першої черги створення комплексу, реалізацію якої вони планують закінчити в 1970 р., відводиться всього 40 га, де передбачається будувати закритий музей та панораму. Музейний будинок запроєктовано без урахування національного характеру, стилю, без втілення запорізької тематики. Дендрологічно-ландшафтна частина плану на даному етапі не розробляється, в зв'язку з чим постановою уряду реалізується неповноцінно. Адже до впорядкування насаджень треба приступати негайно.

Етнографічні музеї просто неба — національні, тематичні парки — створюються в країнах усього світу. В Радянському Союзі музеї-села має Латвія, буде Естонія, місто-музей проектується в Суздалі, створюється заповідник дерев'яної російської архітектури в Архангельську, в Москві передбачається влаштування етнографічного парку народів СРСР. В Українській РСР початок цій справі поклав директор Переяслав-Хмельницького історичного музею М. І. Сікорський, який створив перший у республіці етнографічний музей просто неба. Його приклад наслідують в Ужгороді та Львові.

Безперечно, Хортицький заповідник, створений відповідно до постанови з охопленням усіх трьох напрямків загального плану: історико-тематичного парку з меморіальними знаками і спорудами, етнографічного музею просто неба та закритого музею і панорами, — стане пам'ятником світового значення. Будувати його необхідно на рівні кращих світових зразків. Для спорудження історико-меморіального комплексу треба мобілізувати творчі сили всієї нашої республіки. Назріла необхідність оголосити республіканській, а може, й союзний конкурс, щоб залучити до цієї справи кращих архітекторів, художників, скульпторів. До розгляду проектів, з попереднім експонуванням їх, необхідно залучати широку громадськість. Ті ж обговорення, що вже відбулися, проходили у вузькому колі спеціалістів — архітекторів та істориків. Можна вітати ініціативу письменників, які запропонували створити координаційну групу з представників різних галузей науки і культури для допомоги в організації заповідника і контролю за виконанням рішення уряду.

Постанова Ради Міністрів УРСР передбачає спорудження в різних місцях республіки, зв'язаних з історією запорізького козацтва, пам'ятних знаків*. Першими, безумовно, йдуть землі колишніх запорізьких січей, тобто територія, де розташовувалася столиця-фортеця козаків. Меморіальними знаками треба відзначити центри паланок — адміністративно-територіальних областей, яких у Запорізькій Січі було 8. Однак не тільки значні поселення на території Січі, але й невеликі слободи, давні козацькі оселі, хутори-зимівники заслуговують на відзначення. По сусідству з ханськими і ногайськими ордами засновували зимівники відважні люди, роль яких у заселенні й освоєнні українських південних степів велика. Меморіальні знаки доцільно встановити в традиційних місцях запорізьких сторожових прикордонних постів, які були передовою лінією захисту південних земель Ук-

---

* Автор даної статті склав науковий перелік історичних місць запорізького козацтва, що заслуговують на відзначення, визначивши їх категорію щодо історичної ролі й особливостей. З метою ознайомлення з цим переліком істориків, краєзнавців, учителів та учнів і взагалі широкої громадськості, яка зможе допомогти в уточненні, доповненні й розширенні цього списку, він друкується в журналі «Україна».

раїни. Не можна допустити, щоб зникли і забулися пункти запорізьких перевозів і переправ, які відіграли важливу роль у розвитку торгівлі з країнами Сходу не тільки України, але й Російської держави. Слід спорудити пам'ятні знаки на честь козацьких рад — однієї з форм демократичного козацького управління. На ради збиралося козацтво з усієї України, але запорожці, які брали в них найактивнішу участь, нерідко мали вирішальний голос.

Велику групу становитимуть пам'ятні місця бойової слави запорожців. Деякі з них пов'язані з перемогами козаків над турецько-татарськими агресорами, інші — з битвами визвольної війни 1648—1654 рр. Слід також увічнити ті місцевості, де відбувалися бої під час козацько-селянських повстань кінця XVI — першої половини XVII ст. У цих народних виступах січовики були бойовою, досвідченою, організованою силою. Керівники повстань, яких в основному давала Запорізька Січ, як і інші видатні її діячі, заслуговують, щоб нащадки пам'ятали про них. Там, де народилися народні герої, треба встановити меморіальну дошку або обеліск. У великих містах України повинні стояти пам'ятники Северину Наливайкові, Івану Підкові, Якову Остряниці, Павлові Павлюку (Буту), Івану Богуну, Максиму Кривому, Самійлові Кішці, Максиму Залізняку, Івану Гонті, Семену Неживому, Данилу Нечаю, Івану Сірку, Петру Сагайдачному, Тарасу Федоровичу (Трясилі), Івану Сулімі, Дмитру Гуні, Станіславу Морозенку, Семену Палію, Мартину Небабі, Олені Завистній, Богданові Кизиму і його сину Кизименку, Самійлу Величкові.

Виконання постанови уряду тісно пов'язане з питанням про характер і форму пам'ятних знаків, що увічнять діяльність запорізького козацтва. Вони повинні бути нестандартними, різноманітними, пристосованими до характеру місцевості і мають відбивати зміст та ідею даного історичного факту чи події. Бажано, щоб у визначенні характеру пам'ятних знаків взяла активну участь широка громадськість і особливо митці — художники, письменники, архітектори, скульптори.

З'ясуванню теперішнього стану та уточненню місцезнаходження колишніх січей, паланок, окремих поселень, фортифікаційних укріплень запорізьких козаків сприятиме робота археологічної експедиції, яку намічають провести спільними зусиллями інституту історії і археології Академії наук Української РСР. Чимало нового можуть дати археологічні дослідження району колишньої запорізької корабельні на Малій Хортиці. Саме тут знайшли колись 17 чайок, гармати, ядра, бомби, кулі, свинець, рушниці, кольчуги, стріли, монети та ін. Тут — справжня підводна, своєрідна кладова скарбів минулого.

Потребують археологічного вивчення могили скіфських та інших часів на Хортиці. Тепер їх залишилося дуже мало. Дослідження цих пам'яток, безумовно, має велике наукове значення. Після розкопок найцінніші археологічні комплекси необхідно законсервувати та відповідним чином оформити для загального огляду.

Треба також звернути увагу школярів та вчителів на необхідність збирання речей, пам'яток, а також переказів і легенд, пов'язаних з запорізьким козацтвом. З цією метою бажано розробити маршрути по місцях життя і бойової слави козаків. Добре б було, коли юні краєзнавці виступили ініціаторами створення в шкільних і місцевих музеях куточка запорожців. Юні історики-слідопити можуть подати велику допомогу в уточненні розташування пам'ятних місць — свідчень історичного минулого Запорізької Січі.

Перед науковцями та митцями України у зв'язку з урядовою постановою постає ще ряд завдань, які хоч і не сформульовані в самому

рішенні, але безпосередньо з нього випливають. Йдеться про наукову та художню пропаганду історії запорізького козацтва.

Щодо науковців, то програму в цьому напрямі накреслює спеціальна постанова Президії Академії наук УРСР. Головна роль у її реалізації відводиться, природно, співробітникам Інституту історії АН УРСР. Передбачено розширити опрацювання кола проблем з історії Запорізької Січі. Відчувається необхідність глибокого дослідження питань господарського життя та суспільно-політичного устрою Січі, стосунків запорізького і донського козацтва, а також зв'язків запорожців з народними рухами опришків, гайдамаків і т. ін. У найближчому майбутньому Інститут історії починає періодично видавати збірник статей, присвячених запорізькому козацтву — «Запорізька бувальщина», де публікуватимуться історичні, етнографічні, мовні, фольклорні матеріали про Запоріжжя. Хочеться використати сторінки «Українського історичного журналу», щоб запросити його читачів взяти участь у «Запорізькій бувальщині». Крім того, в Інституті готується монографія «Запорізька Січ і Донське військо в боротьбі проти іноземної агресії в XVI—XVIII ст.».

Інститут історії АН УРСР спільно з Архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР планують видати кілька томів документальних матеріалів унікального архіву Коша Запорізької Січі. Крім того, передбачається видання тритомної документальної збірки з історії Запорізької Січі XVI—XVIII ст., у підготовці якої візьмуть участь архівісти Києва, Харкова, Львова, Москви та Ленінграда. На порядку денному — виявлення документальних матеріалів про Запорізьку Січ за межами нашої країни.

В Інституті історії АН УРСР готується видання творів першого дослідника історії січового козацтва, полум'яного ентузіаста по збиранню запорізьких пам'яток, колишнього керівника Дніпропетровського державного історичного музею, академіка УРСР Д. І. Яворницького. Співробітники інституту також працюють над підготовкою до публікації козацьких літописів Самовидця та Величка. Варто створити наукову бібліографію з історії запорізького козацтва. До складання її доцільно залучити бібліотеки Києва, Харкова, Львова, Запоріжжя.

Порушується питання про скликання в Києві загальносоюзної наукової конференції з участю вчених Польщі, Румунії, Болгарії та Югославії для обговорення проблеми «Козацтво як своєрідне суспільне явище в історії Східної Європи».

Популяризація знань про засновників Січі займає важливе місце в увічненні їх подвигів. Ставиться завдання написати й видати популярний ілюстрований нарис «Історія запорізького козацтва», а також серію біографічних нарисів про видатних діячів українського козацтва. З метою наукової пропаганди в цій галузі в Києві створюється міський лекторій. В Центральній науковій бібліотеці АН УРСР (Київ) у минулому році протягом двох місяців діяла присвячена історії запорізького козацтва книжкова виставка, що користувалася величезною популярністю. Цікаві матеріали про січовиків з'являються у журналах і газетах, на сторінках «Українського історичного журналу». Однак завдання наукової пропаганди історії запорожців вимагає значного розширення таких публікацій.

Для популяризації відомостей про Запорізьку Січ серед найширших кіл нашої громадськості величезне значення мають образотворче мистецтво і художня література. Відомі й користуються великим попитом присвячені козацтву твори, зокрема Зінаїди Тулуб, Петра Панча, Івана Ле, Якова Качури та інших письменників. Історія Запорізької Січі є невичерпним джерелом найдраматичніших сюжетів, на-

пружених ситуацій, яскравих характерів, героїчних подвигів заради блага Вітчизни, щасливої долі свого народу. Все це, втілене митцями в літературні та драматургічні форми, хвилює наші серця, виховує в молоді найкращі моральні якості, патріотичні почуття. А коли б хтось з наших режисерів і сценаристів взяв для сюжету кольорового широкоекранного фільму історичні події, наприклад, героїчні морські походи запорожців, то така кінострічка ще більше піднесла б славу радянського кіно і ширила б по світу розповідь про українське козацтво. Відчувається необхідність рекомендувати професіональним і народним театрам включення до їх репертуару драматичних творів, що висвітлюють тему запорізького козацтва. Може, у зв'язку з цим знайде підтримку ідея про відродження старовинного українського театру — вертепу. Безсумнівно, багато слухачів зберуть тематичні концерти з музичних творів, присвячених запорожцям, у тому числі і з народних творів (козацьких дум, невільницьких плачей, запорізьких танців і т. ін.).

Образотворче втілення козацьких сюжетів також має великі можливості. Тільки перелік тематичних композицій, пейзажних образів пам'ятних місць займе багато сторінок. А портрети видатних діячів Запорізької Січі — цих блискучих полководців, яких знали й цінували в європейських країнах, талановитих державних діячів і дипломатів, керівників козацько-селянських повстань, улюблених народних героїв, оспіваних у піснях і думках, — вони не можуть не захопити художника. Безперечно, випуск відповідних альбомів, гравюр, листівок-репродукцій творів відомих художників (І. Ю. Репіна, С. І. Васильківського, М. С. Самокиша, О. Г. Сластіона, Г. В. Якутовича, С. П. Караффи-Корбут та інших) викличе інтерес і схвалення серед нашого народу.

В увічненні історії запорізького козацтва може відіграти роль і найменування вулиць, сіл, міст, різних населених пунктів. Дуже бажано дати на честь запорожців відповідні нові назви місцевостям, пов'язаним з діяльністю козаків, і відновити старі, що в різний час були безпідставно замінені.

Увічнення подвигів запорізького козацтва не обмежується територією нашої республіки. На Кубані, куди переселили запорожців після ліквідації Січі, вважають, що пам'ятними знаками необхідно відзначити місця важливих історичних подій і на кубанській землі, де, до речі, вже встановлено єдиний поки що в світі пам'ятник запорізькому козацтву.

О. М. АПАНОВИЧ

Наш календар

СТВОРЕННЯ ОБЛАСНИХ БІЛЬШОВИЦЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ НА УКРАЇНІ

(До 50-річчя обласних конференцій РСДРП (б)
Південно-Західного краю та Донецько-Криворізького басейну)

В липні 1967 р. минає 50 років з часу проведення на Україні двох важливих обласних більшовицьких конференцій — Південно-Західного краю і Донецько-Криворізького басейну. Зібравшись у переломний момент в розвитку революції, напередодні VI з'їзду партії, вони відіграли велику роль в згуртуванні місцевих партійних організацій, в активізації їх діяльності в нових складних умовах, що створилися в країні після липневих подій.

Робота конференцій заслужено привертає до себе увагу численних дослідників. Основні матеріали опубліковані в документальних збірниках¹. Про їх роботу йдеться в ряді монографій і статей, присвячених діяльності більшовицьких організацій України в період підготовки збройного повстання. Однак бідність і розпорошеність джерел, суперечливі дані деяких з них, та інші причини призвели до того, що в літературі нерідко зустрічаються помилкові відомості про ці конференції, а ряд важливих питань їх роботи не висвітлено. Ось чому автор, не претендуючи на всебічний аналіз роботи конференцій та її наслідків, вважає за необхідне вказати на деякі прогалини, по можливості заповнити їх або хоча б поставити питання про необхідність це зробити.

Обласній конференції РСДРП(б) Південно-Західного краю передувала значна робота, проведена київськими більшовиками. Як відомо, саме за їх ініціативою, ще у квітні 1917 р. було створено Південно-Західне окружне партійне об'єднання, в яке мали увійти більшовицькі організації Київської, Чернігівської, Подільської, Волинської, Полтавської і Херсонської губерній. Однак обраний тоді ж тимчасовий окружний комітет на чолі з Є. Б. Бош через недостатність необхідних працівників, відсутність коштів тощо, фактично майже не працював, а окружне об'єднання існувало скоріш формально, ніж практично².

14 червня пленарне засідання окружному за участю місцевих працівників прийшло до висновку про необхідність скликання обласної конференції більшовиків. Для підготовки конференції члени окружного комітету мали роз'їхатись на місця і зібратись на чергове пленарне засідання 10 липня³. З цього видно, що обласна конференція мала відбутися після 10 липня. Однак, 20, 24 і 29 червня в «Правде» з'явились ряд повідомлень про скликання VI з'їзду партії. Цілком ймовірно, що саме через це київська газета «Голос социал-демократа» 1 липня 1917 р. опублікувала оголошення про скликання 10 липня в Києві обласної конференції всіх партійних організацій Київської, Подільської, Волинської, Полтавської і Чернігівської губерній. На конференцію запрошувались також представники Одеси, Харкова, Миколаєва, Катеринослава й інших міст.

До порядку денного передбачалось включити: доповідь окружного комітету; доповіді з місць; поточний момент; обговорення проекту перегляду партійної програми; про загальнопартійний з'їзд; постановка партійної роботи в області.

Це оголошення газета київських більшовиків друкувала без змін аж до 9 липня, коли на її сторінках з'явилося повідомлення про те, що обласна партійна конференція відкривається 11 липня. Про це ж повідомлялося і в наступному номері «Голоса социал-демократа», що вийшов 11 липня. Нарешті 12 липня ця ж газета внесла ще одну корективу про час початку роботи обласної конференції. Вона писала: «Обласна конференція РСДРП відкривається сьогодні, 12 липня». При цьому

¹ Большевицские организации Украины (март — ноябрь 1917 г.), К., 1957; Периодика Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (март — октябрь 1917 г.), М., 1957 та ін.

² Большевицские организации Украины (март — ноябрь 1917 г.), стор. 671; Е. Б о ш. Год борьбы, М.—Л., 1925, стор. 21—22.

³ Большевицские организации Украины (март — ноябрь 1917 г.), стор. 213.

в повідомленнях «Голоса социал-демократа» від 9 і 11 липня є така приписка: «Товаришів делегатів, які приїждять на обласну конференцію, просять звертатися в Київський окружний комітет, Палац, кімн. 9». А вже 12 липня такої примітки немає.

Так детально на цьому питанні ми спинилися не випадково. Справа в тому, що в історичній літературі панує думка, що обласна конференція РСДРП(б) Південно-Західного краю розпочала свою роботу 10 і закінчила її 12 липня. Гадаємо, що наведені факти досить переконливо доводять, що ця думка помилкова. Що ж стосується дня закінчення роботи конференції, то напевне це було 15 липня, як про це повідомляв у ЦК РСДРП(б) секретар Південно-Західного обласного комітету О. В. Гриневич у вересні 1917 року⁴.

Пояснити ж причину того, чому він показав день початку роботи конференції 10 липня можна мабуть тим, що протягом 10—11 липня, коли ще не всі делегати прибули до Києва, з прибулими все ж проводилась якась підготовча робота (наради, вироблення проєктів рішень тощо).

Таким чином можна зробити висновок, що обласна конференція РСДРП(б) Південно-Західного краю працювала не 10—12, а 12—15 липня 1917 р.

Делегати, що мали ухвалити голос, представляли 8 організацій з числом членів партії 7297 чоловік. Серед цих організацій найбільшими була Київська (понад 4000 членів), Одеська (близько 2000 членів), Гомельська і Вінницька (по 400 членів) та інш.⁵ Серед делегатів, що мали дорадчий голос, був Ф. А. Сергєєв (Артем) від харківських більшовиків. Катеринославський комітет РСДРП(б) ухвалив послати на конференцію з метою інформації В. К. Аверіна⁶. Але ніяких відомостей про те, як виконана ця ухвала відшукати не вдалося.

Як і передбачалось порядком денним, конференція розпочала свою роботу заслуханням звіту Окружного комітету і звітів з місць*. Доповідачі розповіли не лише про посилення впливу і авторитету більшовиків серед трудящих мас, а й вказали на ті труднощі, які доводилося долати партійним організаціям, зокрема після липневих подій.

Особливо ґрунтовно делегати обговорили доповідь М. В. Криленка про поточний момент. В дебатах з цього питання першою виступила Є. Б. Бош. Вона піддала нищівній критиці зрадливість меншовиків і есерів, які своєю політикою угодовства з буржуазією сприяли посиленню контрреволюції. «Під крильцем міністрів-соціалістів,— говорила вона,— зміцнів контрреволюційний рух... Угодовство з буржуазією привело вождів меншовиків і есерів до цілковитої відмови від вимог революційної демократії і розмови про двовладдя є пустими балачками, тому що більшість Рад плентається в хвості за буржуазією, яка обережно проводить свою імперіалістичну політику»⁷. Є. Б. Бош закликала делегатів невтомно працювати над доведенням революції до переможного кінця, коли влада перейде до рук робітників, солдатів і селян. «Становище на фронті і господарська розруха,— вказувала вона,— з неминучістю ведуть нас до захоплення влади і ми повинні бути готові у будь-який момент до рішучої боротьби»⁸.

Оскільки у виступах окремих делегатів відчувалась деяка розгубленість, викликана переходом контрреволюції у наступ, необхідністю міняти тактику боротьби, Ф. А. Сергєєв (Артем) роз'ясняв з трибуни конференції: «Паніки зараз не повинно бути, бо з усіх партій — ми єдина, за якою є мабуть»⁹.

Конференція засудила політику угодовства з буржуазією, яку проводили дрібнобуржуазні партії, підкреслила, що кращою відповіддю на розгул контрреволюції буде посилення роботи партії в масах, зокрема в таких масових організаціях, як Ради, фабзавкоми, професійні спілки. Одним з найважливіших завдань партійних організацій конференція відзначала озброєння робітників, солдатів і селян, повсюдне створення загонів Червоної гвардії.

В умовах України дальший розвиток революції багато в чому залежав від того, наскільки більшовики зуміють звільнити маси не лише від впливу російських дрібнобуржуазних партій, а й українських націоналістів. Ось чому конференція зобов'язала партійні організації «повести роботу серед українських мас населення, розколюючи їх по лінії класової боротьби і відриваючи революційні елементи від шовіністичного впливу української соціал-демократії»¹⁰.

⁴ Большевистские организации Украины (март — ноябрь 1917 г.), стор. 678.

⁵ Там же, стор. 672.

⁶ Газ. «Звезда», 7 липня 1917 р.

* На нашу думку, у упорядники збірника документів і матеріалів «Большевистские организации Украины (март — ноябрь 1917 г.)» помилково опублікували протокольні записи звіту Окружному і звітів з мість (док. № 633), як доповідь обласного комітету Південно-Західного краю ЦК РСДРП(б) про обласну більшовицьку конференцію (Див. ПА ІІП ЦК КП України, ф. 51, оп. 1, спр. 3).

⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 51, оп. 1, спр. 3, арк. 229.

⁸ Там же.

⁹ Там же, арк. 231.

¹⁰ Большевистские организации Украины (март — ноябрь 1917 г.), стор. 668.

В резолюції «Про поточний момент», конференція, констатувала наростання і організованість контрреволюційного руху, вказавши, що однією з важливіших причин цього є зрадницька поведінка меншовиків і есерів і прийшла до висновку, що «тілшки силою рішучих, організованих виступів пролетаріату революція може бути врятована, може розвинутиись далі»¹¹.

На викриття угодівських партій, зокрема, есерів і меншовиків, що на ділі відстоювали інтереси буржуазії, була спрямована і резолюція конференції про об'єднання з інтернаціоналістами. Відзначивши, що ці партії на ділі відстоюють інтереси буржуазії, своєю демагогією одурманюють пролетаріат, конференція категорично висловилаься проти об'єднання з ними. Разом з тим вона визнала за можливе і потрібне об'єднання з дійсно інтернаціоналістськими, революційними елементами дрібнобуржуазних партій, які стоять на позиції рішучої класової боротьби і визнають центральні органи партії більшовиків.

Конференція ухвалила створити обласне партійне об'єднання Південно-Західного краю, в складі партійних організацій Київської, Чернігівської, Подільської, Волинської, Полтавської, Херсонської і частини Могилівської (Гомельський район) губерній. До обласного партійного комітету було обрано 9 чоловік. Як свідчить Є. Б. Бош, туди увійшов весь склад Окружного комітету Південно-Західного краю (Є. Б. Бош — голова, О. В. Гриневич, П. Н. Гішвалінер, К. Т. Неровня, М. П. Тарногородський, Д. О. Цирлін і секретар Київського комітету)¹². Прізвища ще двох членів обласного комітету поки що встановити не вдалося. Можливо це були представники Херсонської і Полтавської губерній.

Для підготовки обласної конференції РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну ЦК РСДРП(б) в другій половині червня направив в Донбас свого уповноваженого Г. М. Мельничанського. Прибувши в Катеринослав, Г. М. Мельничанський зібрав 28 червня нараду представників більшовицьких організацій Катеринослава, Горлівського району, Берестово-Богодухівського підрайону і Щербино-Нелепівських рудників, яка і прийняла рішення про скликання обласної конференції. На нараді було створено бюро, яке мало зайнятись підготовкою конференції, вироблено порядок денний і норми представництва. Роботу конференції передбачалося розпочати 12 липня 1917 р. Нарада доручила Г. М. Мельничанському і М. І. Острогорському об'їхати міста і рудники Донецького басейну з тим, щоб забезпечити як можна повніше представництво партійних організацій на конференції¹³.

Конференція працювала 13—15 липня в Катеринославі*. На ній було представлено 33 делегати від 13 організацій, що нараховували 13648 членів партії¹⁴, в тому числі такі великі організації, як Катеринославська, Харківська, Луганська, Маріупольська, Горлівсько-Щербинівська та інші. У зв'язку з тим, що час скликання конференції переносився на 17 і навіть на 18 липня, прибули не всі організації, запрошені на конференцію. Зокрема, не змогли взяти участь в роботі конференції більшовики Ростова, Таганрога, Новочеркаська, Бахмута та ряду рудників Донбасу**.

В порядок денний конференції були включені такі питання: доповіді з місць, поточний момент, економічне становище в Донецькому басейні і партійне будівництво в області. Доповіді з місць показали зростання впливу більшовиків на маси, їх активну роботу в Радах, професійних спілках, фабзавкоммах та інших організаціях. Доповідачі розповіли про труднощі в роботі місцевих організацій, найістотнішою з яких була нехватка досвідчених партійних працівників.

Доповідь про поточний момент зробив В. О. Бистрянський (Ватін)***. По його доповіді конференція ухвалила резолюцію, яка викривала зрадництво угодівських партій, показувала їх роль в організації походу контрреволюції на робітничий клас і його авангард — партію більшовиків, ставила завдання перед місцевими партійни-

¹¹ Большевистские организации Украины (март — ноябрь 1917 г.), стор. 670.

¹² Є. Б о ш. Назв. праця, стор. 22—23.

¹³ Газ. «Звезда», 4 липня 1917 р.

* В деяких працях (И. Ш. Черномаз. Борьба рабочего класса Украины за контроль над производством (март 1917 — март 1918), Х., 1958, стор. 64; «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сб. документов и материалов», К., 1957, стор. 898 та ін.) чомусь значиться, що робота конференції закінчилась 16 липня. Гадаємо, що це помилка. В інформації про роботу конференції, прямо сказано, що, розпочавшись 13 липня вона працювала три дні, тобто 13, 14 і 15 липня («Донецкий пролетарий» (Луганськ), 18 липня 1917 р.).

¹⁴ Большевистские организации Украины (март — ноябрь 1917 г.), стор. 394.

** В ряді праць (С. Кихтев. Коммунисты Донбасса в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. К., 1954, стор. 44; Нариси історії Комуністичної партії України (видання друге, доповнене), К., 1964, стор. 175 та ін.) у цьому питанні теж допускається неточність, а саме показано, як представлені на конференції ті організації, які були на неї запрошені.

*** Невідомо, на підставі яких даних С. Кихтев у названій праці твердить, що доповідь зробив Ф. А. Сергеев (Артем).

ми організаціями, найважливішим з яких вона вважала дальше зміцнення союзу робітничого класу і селянства.

Конференція ухвалила створити обласне партійне об'єднання, до якого входять більшовицькі організації Катеринослава, Харкова, Луганська, Таганрога, Маріуполя, Бахмута, Ростова, Новочеркаська, Юзівки, Макіївки та інших міст і селищ Катеринославської, Харківської губерній і Облaсті Війська Донського. Вона обрала обласний комітет партії у складі В. О. Бистрянського (Ватіна), Я. В. Залмаєва, А. З. Каменського, Е. І. Квіринга, М. В. Копилова, М. І. Острогорського, Ф. А. Сергєєва (Артема). Останнього було обрано секретарем комітету.

Місцем перебування обласного комітету конференція назвала Харків. Там же мала знаходитись і редакція органу обласного комітету — газети «Донецкий пролетарий», видання якої визнала за необхідне конференція. При цьому вона ухвалила резолюцію, в якій висловлювалось побажання, щоб з моменту виходу обласного органу місцеві більшовицькі газети були закриті. Остаточно розв'язати це питання мали на місцях¹⁵. Чим би не керувалася конференція, роблячи таку рекомендацію, її важко визнати вдаюю, бо одна газета, звісно, не могла задовольнити все зростаючий попит мас Донкривбасу на більшовицьку літературу. До речі, на місцях з цієї рекомендації так і не скористалися.

Оскільки всі названі питання делегати конференції обговорювали детально, конференція замість двох днів, як це планувалось, працювала три дні. І все ж обговорити всі питання порядку денного, зокрема, питання про економічне становище в басейні, їй не вдалося¹⁶.

Найважливіше значення обох конференцій полягає в тому, що вони, створивши два великі обласні більшовицькі об'єднання, сприяли ідейному і організаційному згуртуванню численних партійних організацій України та сусідніх з нею районів, полегшивши керівництво ними з боку Центрального Комітету РСДРП(б), що посилює боєздатність місцевих організацій, сприяло мобілізації їх сил на боротьбу за перемогу соціалістичної революції.

Слід зазначити, що іноді обласні організації Південно-Західного краю і Донецько-Криворізького басейну розглядаються як об'єднання більшовиків України. Думається, що для такої точки зору немає ґрунтовних підстав. Ці об'єднання створювались і діяли як загальноросійські. Включення до них Гомеля, Ростова, Новочеркаська та інших міст підтверджує це.

Про те, який принцип було покладено при встановленні територіальних рамок Південно-Західного і Донецько-Криворізького обласних об'єднань точних документальних даних немає. Скоріш за все тут відіграв вирішальну роль досвід створення обласних угруповань по лінії Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів. Як відомо, протягом квітня — травня 1917 р. на Україні виникло три обласні об'єднання Рад, а саме: Донецько-Криворізьке з центром в Харкові, що охоплювало Катеринославську, Харківську губернії, Область Війська Донського і Кривий Ріг; Південно-Західне з центром у Києві, що охоплювало Київську, Полтавську, Чернігівську, Подільську і Волинську губернії; і Румчерод з центром в Одесі, яке включало Ради Херсонщини, Таврії, Румунського фронту і Чорноморського флоту. Між більшовиками, які працювали в цих областях, склались певні ділові зв'язки, що полегшало створення обласних партійних об'єднань. До речі, включення в обласну більшовицьку організацію Південно-Західного краю організацій Херсонської губернії практично так і не здійснилося. Більше того, ЦК РСДРП(б) на початку жовтня писав обласному комітету більшовиків Південно-Західного краю, що він вважає за доцільне створити самостійну південну область, яка б охоплювала Херсонську, Таврійську і Кишинівську губернії.

П. В. ЗАМКОВИЙ

ДО 80-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ П. В. КЛИМЕНКА

Пилип Васильович Клименко народився 5 липня 1887 р. в м. Козельці на Чернігівщині в родині українського козака. Навчався в земській школі і в Ніжинській гімназії, у Петербурзькому політехнікумі. Вищу освіту здобув на філологічному факультеті Київського університету. Після закінчення університету працював у історичному архіві і одночасно читав лекції в Археологічному інституті.

¹⁵ «Звезда», 18 липня 1917 р.

¹⁶ Большевицские организации Украины (март — ноябрь 1917 г.), стор. 395. Між тим, у деяких дослідженнях (И. Ш. Черномаз. Назв. праця, стор. 64; Б. Кольов. У з'їзд РСДРП(б) і зміцнення більшовицьких організацій України. Журн. «Комуніст України», 1962, № 7 та ін.), питання, передбачені порядком денним конференції, подаються, як такі, які вона дійсно обговорила.

Ще навчаючись в університеті, Клименко написав під керівництвом професора М. В. Довнар-Запольського працю «Западнорусские цехи XVI—XVIII ст.» (К., 1914), яка була удостоєна золотої медалі. В ній автор розглянув стан ремісничого виробництва на території Литви і Білорусії і дійшов до висновку, що занепад цехів у XVIII ст. пов'язаний з процесом соціально-економічної диференціації ремісників.

В цей час побачила світ його друга праця — «Из истории финансового строя города Дубно XVII—XVIII ст.» («Юбилейный сборник статей», К., 1914). В наступні роки було надруковано ряд досліджень, статей, рецензій Клименка. Зокрема слід згадати такі: «Архівна справа на Україні» («Українська старовина», Кам'янець-Подільський, 1919, № 1), «Историко-экономическое изучение свеклосахарной промышленности в России и на Украине» («Вісник цукрової промисловості», К., 1923, №№ 7—8); «Українські ритодруки» («Бібліотечні вісті», К., 1924, № 1—3); «Развитие сельского хозяйства в связи с свеклосахарной промышленностью в России и на Украине» («Вісник цукрової промисловості», К., 1924); Рец. «D-g Leon Bialkowski, Podole w XVII wieku. Rysy społeczne i gospodarcze» («Україна», К., 1924, кн. 1—2); «Київська міська капела в першій чверті XIX століття», (журн. «Музика», К., 1925, №№ 2, 4, 5—6, 7—8, 9—10); «Три відозви 1905 р. РСДРП на Україні» («Україна», К., 1925, кн. 4); «Z. Stronski, Swawola Ukrainna u schylku XVI w.» («Україна», К., 1925, кн. 3) та інші.

З 1925 по 1937 рр. П. В. Клименко працював в різних установах Академії наук УРСР. Та найбільш плідною була його наукова діяльність в Інституті історії, який він віддавав за великим запалом і сумлінністю. В цей час виходять його праці «Украшеной портрет» військового отамана Чепіги та «Козак-запорожець» («Записки историко-філологічного відділу», далі — ЗІФВ УАН, К., 1926 кн. V—VIII); «Способы о болезнях» — матеріал до історії української лектури» (там же); «Графіки шрифту Острозької біблії» («Труди українського наукового інституту книгознавства», т. 1, К., 1926); «Місто і територія на Україні за гетьманщини 1654—1754» (К., 1926); «До історії міста Ніжина» (ЗІФВ УАН, кн. XV, К., 1927); «Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX ст.» («Юбилейний збірник на пошану академіка Д. П. Багалія», К., 1927); «Відомість про скарб український у 1780 році» («Записки историко-філологічного відділу», К., 1927, кн. XV); «Золота фібула за Дебальцева» («Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського», К., 1928); «Роздільний акт на маєтк Хоткевичів 1587 року» (ЗІФВ УАН, К., 1928, кн. XVIII); «Матеріали до історії цехів м. Літок на Чернігівщині» (ЗІФВ УАН, К., 1928, кн. XVIII); «Записна книга Люблінського спаського братства 1551—1637 рр.» (ЗІФВ УАН, К., 1928, кн. XX); «Перший український ех Libris» («Бібліологічні вісті», К., 1929, № 2—3); рецензії та монографії, зокрема «Цехи на Україні» (К., 1929) і «Компути та ревізії XVIII століття» — («Український археографічний збірник», вип. III, К., 1930). Цей перелік праць свідчить про різнобічність розробленої тематики.

Всі праці Клименка спираються, з одного боку, на добре знання історичних джерел, з іншого, на критичне осмислення досягнень буржуазної історіографії¹. Тому сьогодні більш-менш виразне уявлення про рівень розвитку виробництва на Україні XVII—XVIII ст. неможливо скласти, нехтуючи працями Клименка. Окремо слід назвати проблему розвитку міського виробництва і зокрема цехового ладу та його особливостей на Україні. Вивчення цих питань — складна і трудомістка справа. Клименко відзначав, що цехове ремесло було замінено «індустріально-капіталістичним підприємством», але не простежив еволюції розвитку ремесла в капіталістичному напрямку, та й не ставив собі цього за мету. Розпочинаючи роботу, він попереджав, що основні висновки її «попереду і вимагатимуть зусиль ще не одного дослідника», його ж завдання — «дати поштовх і визначити головні аспекти проблеми».

Не менш важливою з наукового боку була спроба П. В. Клименка визначити роль українського міста в утворенні суцільної сітки економічних зв'язків у країні. Він один з перших звернувся до цих питань. П. В. Клименко зауважував, що для української історіографії характерне перебільшення слабкості українських міст і міщанства за феодалізму, приписування їм принципової відмінності від міст Західної Європи. Така недооцінка, до речі, і сьогодні ще відчувається в багатьох дослідженнях з історії України.

П. В. Клименку наукова громадськість завдячує виданням та збереженням ряду цінних документів з історії українських ремесел, міст і освіти на Україні. Серед таких документів насамперед слід назвати видану 1932 р. «Цехову книгу бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів міста Кам'янця-Подільського від 1601 до 1803 рр.» (К., 1932). Другу цехову книгу кам'янець-подільських кушнірів 1702—1779 рр. Клименко готував до видання, але довести справу до кінця йому не вдалося. 8 липня 1955 р. П. В. Клименко трагічно загинув.

Наукове значення як використаних, так і виданих Клименком документів, а також тих, що завдяки йому дійшли до нас у рукописах, важко переоцінити, оскільки

¹ Див. Докладний огляд літератури з історії цехів у вступі до праці П. Клименка «Цехи на Україні».

ки оригінали цих документів сьогодні втрачені і, скоріш за все, назавжди. Те, що П. В. Клименко зробив, міцно увійшло в фонд української науки і в ряді питань служить відправною точкою для досліджень сучасного покоління істориків України.

Вшановуючи світлу пам'ять П. В. Клименка, ми користуємось нагодою, щоб сказати кілька слів про цінний історичний документ, який разом з іншими паперами вченого потрапив після його смерті в Рукописний відділ Інституту історії АН УРСР,— про «Цехову книгу кушнірів Кам'янець-Подільська XVIII ст.».

В нотатках, зроблених Клименком з приводу Цехової книги кушнірів Кам'янця-Подільського, зазначається, що книга ця мала 200 сторінок і поділялася на чотири частини, призначені для записів: 1) про обрання цехового уряду, 2) вступ до цеху майстрів, 3) прийняття «хлопців» у науку, 4) рішення майстрів про закінчення учнями строку навчання.

Рукописну копію книги зробив автор цієї статті—учень і друг Клименка М. З. Суслопаров. Збереглися деякі примітки та іменний покажчик до книги, складений ним же під керівництвом Клименка.

Цехова книга кам'янець-подільських кушнірів одна з такого роду документів української історії, яких збереглося небагато. Оскільки ж публікація її—справа наступних років, сьогодні доцільно коротко повідомити про її зміст і наукову цінність.

Не претендуючи на всебічне і повне визначення наукової вартості цехової книги кушнірів, ми спробуємо показати, що при всій здавалось би бідності фактів, вона може стати в пригоді ще не одному дослідникові історії України.

На перший погляд записи кушнірів настільки лаконічні, одноманітні і прозаїчні, що можуть викликати розчарування дослідника. котрий сподівається на блискавичне і легке збагачення своєї праці новими фактами і висновками. Проте розчарування це зникає в процесі уважного вивчення документа. П. В. Клименко з цього приводу писав, що історик повинен уміти бачити сліди історичних явищ і подій у ледь помітних відбитках. Ми навіть сказали б, що в певному розумінні історик мусить створювати джерело для досліджуваної ним теми.

Початок записів у книзі припадає на кінець так званого періоду «post hosticum» (після ворогів). Відповідно до Карловицького миру та «священної ліги» з Туреччиною від 26 січня 1699 р. Поділля з Кам'янцем було повернуто Польщі турками, які окупували його 30 років. В місто почали повертатися колишні мешканці, приїздили і нові люди.

Основна маса ремісників кушнірського цеху XVIII ст. складалася з українців. Про це говорять їхні прізвища: Михайло Іванович, Степан Чернігівський, Гарасим Підгаєцький, Петро Грінченко, Івань син Остапа, син Коваля, Василь Хвостик, Яків Валідуда, Семен Заєць, Петро Онуфрієнко і багато інших, а також згадки про походження «з руських фольварків» тощо. Проте записи в книзі веліся польською мовою. На польський лад перероблені й імена та прізвища багатьох ремісників. Слід гадати, що це були уніати або покатоличені українці. Записи веліся українцями, про що свідчать помилки в польській мові: українські літери, слова і звороти. Згідно з урядовим декретом від 1714 р. в ремісничому цеху, отже і в кушнірському, мало місце «старшинство», тобто обрання на посаду цехмістра за таким порядком: два роки цехмістром міг бути міщанин католицького віросповідання, а один рік — грецького².

Записи ремісників відбивають загальне становище цехового ремесла на Україні в XVIII ст. Вступаючи до цеху («поеднання цеху»), ремісники робили значний вступний внесок. Так, 1779 р. за клопотанням славетного Корендовича розглядалася справа майстра Битковського, який домовився про вступ до цеху і мав сплатити по частинах 72 злотих. Найвищий внесок, який відзначено в цеховій книзі, 76 злотих. Таку суму реміснику було дістати важко, тому, вступаючи до цеху, майже ніколи не сплачували всю суму зразу. Здебільшого вони домовлялися про розстрочку і відстрочку. Син Михайла Венгриновича Яків, досить заможний, домовився, що замість частини належної суми при вступі до цеху віддасть леопардову шкуру.

Записи дають уявлення про процедуру прийому і звільнення учнів. Ці питання цех розглядав на засіданнях під головуванням цехмістра. З пропозицією про прийом або «визволення», тобто випуск учня, який закінчив строк навчання, виступав хтось з членів цеху. Майстер, до якого приписувався вступник, зобов'язаний був навчити його того, що він сам умів: показати, «як належить кожухи краяти та шити, а також іншої штуки цього ремесла» (стор. 320). Строки навчання були різні, від 1 року до 5. Вступний внесок робили учні або родичі. Майстер з свого боку давав учневі на строк навчання якийсь одяг. Здебільшого це були шапка, кунтуш, чоботи або матеріал на пошиття цих речей. При «визволенні» хлопців-учнів до строку, майстер забирав недоношений одяг. Учнів, очевидно, майстри використовували як допоміжну робочу силу, про що говорять неодноразові факти сплати

² М. Владимірскій-Буданов. Немецкое право в Польше и Литве, Спб., 1868, стор. 286.

вступних внесків за учнів самими майстрами. В таких випадках в книзі позначалася «визвукла пана магістра». Зацікавленість майстрів в учнях як у допоміжній робочій силі проглядає в клопотаннях майстрів про запис до них на навчання «хлопців».

Є в книзі й такі записи, які дозволяють думати, що частина учнів не використовувалася на допоміжній роботі у майстра, а тільки вчилася (стор. 333). Ці учні своїм коштом записувалися й виписувалися, без будь-якої винагороди з боку майстра (стор. 338). Так, у книзі цеху від 5 квітня 1775 р. зазначено: «Записує славетний п. Онуфрієвич хлопця Яцка Крубського на 3 роки. Той Яцко яко своїм коштом записується, так своїм коштом і визволяється на інстанцію славетного Станіслава Лесевича дідуся свого».

Недотримання хлопцем договрного строку загрожувало йому судом у магістраті. В разі втечі майстер мав право «в кожному місті відібрати його» (стор. 323). Одного такого хлопця, що «дався комусь на підмову», батько змушений був доставити назад і сплатити штраф.

На чолі цеху, як і в давнину, стояли старший і молодший цехмістри, яких щороку обирали члени цеху. Водночас обиралися «скринькові брати», що відповідали за цехову казну, записували витрати і прибутки цеху, та «столові брати». Проте самоуправління, автономія цеху фактично вже не існували. У XVIII ст. вже не функціонує цеховий суд³. Кушніри кам'янець-подільського цеху в усьому підлягали міській юрисдикції.

Ремісники скликалися на цехові збори посланцем, котрий за давнім звичаєм, запрошуючи, пред'являв «циху» або, як її ще називали, «знак братерський» — зображення, що символізувало заняття цеху. Записи в цеховій книзі кушнірів незаперечно доводять, що коли й існувала виборність керівництва цеху, то тільки в рамках цехової верхівки. Остання була також джерелом поповнення членів міського уряду. Так, майстер Іван Кіріакевич, представник давнього міщанського роду, в 1706 р. «повторний» цехмістр, 1713 р. був скриньковим братом, у 1711, 1712, 1714 рр. згадується в документах як лавник у магістраті, якийсь час був заступником в'їта, в 1716—1717 рр. — райцею. Відомо, що у XVIII ст. якийсь Кіріакевич подарував дім під українську ратушу⁴.

Посади цехмістра протягом багатьох років займали одні і ті ж особи та їх родичі. Так, перший цехмістр після відновлення кушнірського цеху в 1702 р. Михайло Венгринович переобирався в 1703, 1704 і 1705 рр. Близькі стосунки між цеховою верхівкою та міським урядом проглядають у численних записах. Про впливовість і значення Венгриновича в міському житті свідчить той факт, що в 1706—1707 рр. він був в'їтом Кам'янця-Подільського, а в 1708, 1711—1712, 1714, 1717 — райцею в ньому. Раз у раз на посаду цехмістра обирався кушнір Василь Петнічка. На посаді цехмістрів згадуються в різний час Яків і Остап Козяровські, скриньковий брат Олександр Козяровський. Цілком можливо, що це були родичі. Отже, цехмістр завжди походив з певного досить вузького кола заможних майстрів.

Записи в книзі не залишають сумніву щодо наявності виразної соціальної диференціації серед членів цеху. Вони підтверджують зокрема відомий факт з документів кам'янець-подільського магістрату за 1706 р. про затвердження братства, яке утворили виключно підмайстри і челядь кушнірського цеху⁵.

Відомості про навчання в цеху пасербів, синів, племінників та інших родичів ремісників кушнірського й інших цехів різних міст вказують на процес формування потомствених ремісників, зокрема кушнірів (стор. 314, 317, 331, 351, 354, 356, 390, 399, 415, 421 та ін.).

Кушнірами були й жінки, які виступали і в ролі майстрів-учителів. Так, удова майстра Петнічки в 1728 р. «визволила» хлопця Олександра Шарого (стор. 31). У 1721 р. за проханням «славетної пані Якової Чернігівської» «визволено» її сина Андрія (стор. 19).

Відомості, що їх містить книга кушнірів, ще раз підтверджують думку про велику роль Кам'янця-Подільського в процесі підготовки на Україні ремісничих кадрів. Як і до інших ремісничих центрів, сюди у XVIII ст. прибували на навчання підлітки, діти міщан, селян, урядовців з різних місць України, про що свідчать такі прізвища, як Фастовець, Черкаський, Чернігівський, Китайгородський, Вінницький, Боярський, а також прями вказівки на походження з різних міст і містечок. Згадуються міста Тернопіль, Бар, Летичів, Панівці, Завалля, Олика, Галич, Володимир, Жванець, Підгайці, Чернокозинці і села — Вишківці, Вишеньки, Оринін, Соляне, Окнін, Горишне, Креків, Злочів, Блищанівка та інші.

На роботу і навчання до цеху прибували також жителі з інших країн. Так, наприклад, згадуються учні з Більчі з-під Кракова, ремісник з м. Ясси в Молдавії.

³ П. Клименко. Цехи на Україні, К., 1929, стор. 56.

⁴ Е. Сецинский. Древняя православная церковь в Подолии, Кам'янець-Подільський, 1890, стор. 23, 28—29; А. Прусевич. Каменец-Подольский, К.-П., 1915, стор. 58, 71—72.

⁵ АЗЮР, ч. V, т. I, стор. 226.

Про іноземне походження якщо не самих ремісників цеху, то їх батьків свідчать також такі прізвища, як Василь Басараб, Григорій Молдаван, Мануель Гречин, Дмитро Волошин та інші.

Цехова книга кушнірів містить нарешті відомості про цехову казну, «скарб», про характер і розміри прибутків і витрат, про кредит і борги ремісників. Не вдаючись в детальний розгляд грошових справ цеху, зазначимо, що в книзі, як правило, фігурують дуже малі суми, з яких найбільші 80—86 злотих.

Загалом же відомості цехової книги кушнірів Кам'янця-Подільського допомагають краще зрозуміти соціально-економічні умови життя на Україні XVIII ст. Записи книги цеху кушнірів становлять також певний інтерес для спеціалістів з ономастики та історії мови.

Закриваючи останню сторінку рукопису, ми з глибоким задоволенням констатуємо, що мали нагоду ще раз переконались в плідності наукового доробку П. В. Клименка, а також у тому, що життя, віддане науці, не може піти в забуття.

О. С. КОМΠΑН, М. З. СУСЛОПАРОВ

ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ МИРОСЛАВА ІРЧАНА

(До 70-річчя з дня народження)

Мирослав Ірчан (Андрій Дмитрович Бабюк) народився 14 липня 1897 р. в с. П'ядики Коломийського району Івано-Франківської області.

Він був видатним українським літератором, автором багатьох оповідань, новел, повістей, п'єс, нарисів, рецензій, літературознавчих статей, віршів та багатьох публіцистичних статей і заміток. Перекладав з російської, польської, німецької, англійської мов.

У багатьох статтях і монографіях досить широко досліджено багатогранну літературну діяльність Мирослава Ірчана. Однак мало сказано про нього як про історика, хоча у своїх художніх творах (у повісті «Карпатська ніч», «Надії», «Апостоли», «Бейбі», «Як жити», «Забута мати», «Юра Данищук» і ін.) він не раз торкається проблеми українських емігрантів за океаном, особливо у Канаді. До того ж, крім художніх творів, Мирослав Ірчан написав дві праці історико-публіцистичного характеру про українських поселенців у Канаді: «Канадська Україна» та «З прерій Канади в степи України».

«Канадська Україна» вперше була опублікована в харківському журналі «Західна Україна» (№№ 7—8, 1930), згодом вийшла окремим виданням і включена до двотомника вибраних творів, випущеного Держлітвидавом України 1958 р. «З прерій Канади в степи України» вийшла окремою книгою у Державному видавництві України 1936 р., а також увійшла до згаданого двотомника.

«Канадська Україна» — це конденсований виклад історії канадських українців протягом 40-річчя (1890—1930 рр.). На 28 сторінках автор, хоч лаконічно, але яскраво, розповів, що собою являла Канада до початку масового поселення українців у ній, що вона являла собою протягом 40 років. На особливу увагу заслуговує трактування боротьби тубільців-індійців проти «блідолицих» (англійських колонізаторів). Цього питання письменник торкається в оповіданні «Вуджена риба», однак у «Канадській Україні» висвітлює його з вірних марксистських позицій значно ширше.

Ось що він писав про цю боротьбу: «Не раз спалахувала Канада повстаннями, що були затоплені в крові. Два рази повставали індієць і метиси, і біла біднота під проводом французького революціонера Луї Ріеля. Деякий час у провінції Манітоба існувала навіть республіка повстанців, але хитрощами християнської віри, агітацією попів була знищена і затоплена кров'ю. Загинув пізніше й Ріель. Загинув на англійській шибениці в м. Ріджайні, і по сьогоднішній день чиясь рука зложує на його скромній могилі близько м. Вінніпега свіжі квіти. Канада залишалася англійською колонією, «вільною країною» з правами домінії¹.

Детальніше автор зупиняється на тяжких роках українських поселенців у Канаді.

Мирослав Ірчан був невтомним у боротьбі проти українських націоналістів. Нещадно таврував їх у художніх творах, у публіцистичних статтях, не обминув і в «Канадській Україні». За біднотою, яка масово емігрувала у 1890-х роках за океан, писав він, «потяглись попи, півінтелігенти, рої спекулянтів». Не їхали вони, щоб фізичною працею заробити собі на життя. Не їхали, щоб допомогти своїм братам — робітникам і фермерам на чужині. Їхали, бо знали, що там зможуть наживатися

¹ М. Ірчан. Вибрані твори, К., 1958, т. II, стор. 338.

на невідомості українських емігрантів, які у нужді і потребі звертатимуться до «своїх людей». А ті, звичайно, швидко забудуть національну спорідненість, здиратимуть останню шкіру з своїх земляків. Мирослав Ірчан зворушливо розповідає про надприродні зусилля українців «зробити життя» у тому далекому заокеанському краї

Змалювавши тяжке становище українських поселенців на фермах і в містах, автор переходить до їхнього культурно-освітнього і громадсько-політичного життя, яке бере свій початок у перші роки ХХ ст.

На окрему увагу заслуговують сторінки, присвячені українському прогресивному рухові у Канаді, який, до речі, був у розквіті, коли створювалась «Канадська Україна». Мирослав Ірчан підкреслив тісний зв'язок українських трудящих у Канаді з народом Радянської України. Він писав: «Членство українських революційних організацій, читачі робітничо-фермерської преси надзвичайно уважно слідкують за всіма подіями в Радянській Україні і всьому СРСР. Вони жадібно сприймають кожну вістку, кожне слово з червоної країни, де будується нове соціалістичне життя. В часи громадянської війни раділи вони, як діти, кожною перемогою Червоної Армії і боліли кожною, хоч би хвилевою перемогою контрреволюції. З добровільних пожертв купували медикаменти для Червоної Армії і посилали, щоб хоч цим з-за далекого океану допомогти революції»².

Розуміється, у цій цікавій праці є невірні твердження, оскільки далі життя внесло корективи в певні аспекти історії канадських українців. Незважаючи на те, «Канадська Україна» є серйозним вкладом в історію канадських українців, вона і досі не втратила своєї актуальності, хоч і написана близько 40 років тому.

Коли «Канадська Україна» — історико-публіцистичний твір, то «З прерій Канади в степах України» можна назвати публіцистично-художнім нарисом. До речі, у ньому автор ввів багато цінних інформацій, які значно доповнюють і збагачують «Канадську Україну».

Живучи на території України, Мирослав Ірчан завжди цікавився українськими трударями в Канаді, серед яких він жив і працював (і дуже плідно творив) понад 5 років. Він часто писав про них статті, розповідав на різних громадських та літературних зборах.

Він цікавився і тими українцями, які в 1922—1923 рр. виїхали з Канади до Радянської України, щоб, як він писав, «допомогти на господарському фронті». Вони виїхали з сільськогосподарськими машинами, реманентом, навіть з зерном. Організували дві комуні. Мирослав Ірчан часто відвідував ці комуні, писав про них кореспонденції і надсилав їх до української робітничо-фермерської преси у Канаді.

Дослідник, який писатиме на Радянській Україні історію Канади, безперечно, не зможе обійти нарис «З прерій Канади в степах України». До речі, «Перша канадська агрокомуна ім. Леніна» на Одещині (в Мигаї) 9 листопада 1922 р. постановою Всеросійського Виконавчого Комітету була визнана зразковою.

В одному з своїх художніх творів Мирослав Ірчан хотів відобразити перший генеральний страйк у Вінніпегу у 1919 р., який мав велике значення для дальшого розвитку революційного руху у Канаді. Однак задум йому не вдалось здійснити через передчасну смерть.

Отже, Мирослава Ірчана можна сміливо назвати одним з перших істориків канадських українців.

П. І. КРАВЧУК

² М. Ірчан. Вибрані твори, К., 1958, т. II, стор. 359.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРІОГРАФІЮ БУКОВИНИ

Про Буковину існує велика кількість історіографічних праць, написаних різними авторами й мовами. Ці праці, які стосуються різних епох і присвячені найрізноманітнішим проблемам історії краю, свідчать, що в основі багатьох з них лежать не тільки історична правда, а й, дуже часто, намагання «довести» будь-якою ціною певне положення або ж політичну концепцію. Спростування антинаукових тверджень, викриття несправедливих претензій — одно з найважливіших завдань радянських істориків.

Висвітленню в румунській буржуазній історіографії характеру й суті анексії румунським королівським урядом в 1918 р. Північної Буковини, населеної українцями, присвячено цей огляд.

За територією, кількістю населення та економічним потенціалом питома вага Буковини в складі буржуазно-поміщицької Румунії була порівняно невеликою. Проте, в політичному плані правлячі кола надавали їй незрівняно більшого значення. В румунській буржуазній історіографії Буковині присвячено ряд спеціальних праць Н. Йорги, Й. Ністора, Т. Балана¹ та ін. Окремі аспекти й періоди історії краю відбиті в творах інших буржуазних авторів².

Всі ці праці висвітлюють історію Буковини з буржуазно-шовіністичних позицій, мають на меті довести історичну приналежність Румунії не тільки південної, а й північної частини Буковини, висвітлюють захоплення Північної Буковини як законний акт національного возз'єднання Румунії.

Елементарний науковий аналіз цієї історичної літератури показує її неспроможність і бездоказовість, підсадка фактів викриває самих авторів, їх недобросовісні методи, безпорадність і, кінець-кінцем, їх власні сумніви й розчарування.

Відомо, що приєднання до Румунії в листопаді 1918 р. Південної Буковини, поряд з приєднанням Трансільванії, було прогресивним кроком на шляху створення єдиної румунської національної держави. Щодо Північної Буковини, споконвічної української землі, то її захоплення було незаконним актом, що не мав будь-якого виправдання з точки зору історичних прав, національних або ж політичних принципів. Це була неприхована воєнна окупація за згодою імперіалістичних держав, спрямована на придушення революційного руху, запобігання перемозі Радянської влади в Буковині.

До встановлення в Румунії народної влади шовіністична концепція щодо Північної Буковини була пануючою. В умовах буржуазно-поміщицького режиму прогресивні ідеї та погляди переслідувалися, фактично не було наукової розробки вказаних історичних проблем з марксистських позицій.

Румунська буржуазна історіографія негідними методами намагалася довести «історичні права» Румунії на Північну Буковину. Скориставшись тією обставиною, що в адміністративних межах Буковини, встановлених австрійським урядом, до її складу входила Південна Буковина з центром у Сучаві (населена переважно румунами)

¹ N. Jorga: *Românismul în trecutul Bucovinei*, București, 1938; *Neamul românesc în Bucovina*, București, 1906; *Aportul Bucovinei în cultura românească*, Cernăuți, 1925; *Istoria românilor*, vol. X (1866—1939), București, 1939. I. Nistor: *Unirea Bucovinei*, 28 noembrie 1918. Studii și documente, București, 1928; *Zece ani dela unire*, Cernăuți, 1928; *Problema ukraineană în lumina istoriei*, Cernăuți, 1934; *Amintiri răzlețe din timpul unirii*, Cernăuți, 1938; *Români și rutenii în Bucovina*, București, 1915; *Istoria bisericii din Bucovina*, București, 1918; *Istoria Basarabiei*, Cernăuți, 1923; *Der nationale Kampf in der Bucovina*, București, 1918; *Politica de unitate națională*, Cernăuți, 1923. T. Balan: *Suprimarea mișcărilor naționale din Bucovina. 1914—1918*, Cernăuți, 1923; *Bucovina în războiul mondial*, Cernăuți, 1929; *Lukian Kobilitza*, Cernăuți, 1926; *Frații George și Alexandru Hurmuzachi și ziarul «Bucovina»*, Cernăuți, 1924; *Rolul lui Vasile Bodnărescul în preajma Unirii*, Cernăuți, 1938.

² C. Kirilăscu. *Istorie războiului pentru reîntregirea României*, vol. III, București, 1927; A. Nicolau. *La crime de l'oligarchie roumaine*, Paris, 1916; D. Vitencu. *Cind dai nas lui Ivan Mictratat de ukrainomanie*, Cernăuți, 1934; A. Morariu. *Bucovina*, București, 1915; E. Slujanschi, *Bucovina în zilele Rușilor*, București, 1915; V. Coman. *Martiriul Bucovinei*, București, 1915.

і Північна Буковина з центром у Чернівцях (населена головним чином українцями), Й. Ністор, Т. Балан та інші висунули абсолютно бездоказову, шовіністичну концепцію ніби українське населення Буковини не є автохтонним, що австрійські власті в політичних цілях посилено сприяли заселенню Буковини українцями у шкоду румунам³.

Це антинаукове твердження Й. Ністор підкріплює такими «доказами»: «Практичним наслідком цієї політики (Австрійського уряду.— А. Г.) була підтримка українців у країні Стефана Великого і цькування їх проти румунського корінного населення. Цим пояснюється запровадження німецької мови в школах і всіх ланках адміністрації»⁴.

Загальновідомо, що в період австрійського панування українці й румуни Буковини, що були поневолені націями, рівною мірою зазнавали національного й соціального гноблення. Національно-визвольний рух придушувався австрійською адміністрацією з однаковою жорстокістю незалежно від національного пофарбування.

Румунських буржуазних істориків буквально заводили в тупик дані переписів населення Буковини* проведених у різний час австрійськими властями. За переписом 1910 р. на Буковині (Південній і Північній разом.— А. Г.) проживало 794 824 чол., з яких українців було 305 101 чол., а румунів — 273 854 чол.⁵

Проте, буржуазні автори знайшли вихід і з цього, здавалося б безвихідного, становища. Вони висунули версію про нібито українізацію румунського населення в Північній Буковині та про тенденційність чиновників, що проводили перепис⁶.

Але тогочасна політична обстановка на Буковині не дає будь-яких підстав для таких висновків, немає жодних фактів, що підтверджували б ці твердження.

Археологічні дані та численні історичні дослідження беззаперечно довели, що Північна Буковина була з найдавніших часів заселена слов'янами. Слід, проте, відзначити, що території, населені, відповідно, українцями та молдаванами, не мали точних меж. Протягом багатьох століть йшов природний мирний процес розселення, заселення нових місцевостей, українські села вклинилися глибоко в південну частину Буковини, а в деяких місцевостях її північної частини поширилися молдавські поселення.

З давніх давен між українцями та молдаванами склалися відносини дружби й солідарності в боротьбі з загальними ворогами й гнобителями. Практично національна ворожнеча, яку намагалися розпалити між ними реакційні сили, була відсутня. На умовній лінії розмежування між двома народами виникло багато сел із змішаним українсько-молдавським і румунським населенням.

Внесок Буковини в розвиток українсько-румунських зв'язків, особливо в ХІХ ст. і на початку ХХ ст. заслуговує спеціального дослідження. Великий науковий і політичний інтерес становлять славі традиції класової солідарності українців і румунів на Буковині, їх дружби, взаємозбагачення національних культур, взаємного впливу в галузі народних звичаїв, обрядів та ін. У світлі цієї безцінної для українського та румунського народів спадщини багатовікової боротьби трудящих українців і румунів Буковини проти гнобителів дії румунських буржуазних політиків, істориків, просякнуті відкритою ворожістю до українського населення Північної Буковини, починаючи з 1918 р. набували особливо небезпечного характеру і мали згубні наслідки.

У зв'язку з закінченням першої світової війни, переможної для Антанті, Румунія з становища переможеної країни механічно перейшла в табір переможців.

Здійснення національного воз'єднання румунського народу в умовах існуючого в країні реакційного буржуазно-поміщицького режиму на чолі з королівською клікою, широка підтримка імперіалістичних держав, що в тих умовах покладали на Румунію чималі завдання в здійсненні антирадянських планів, сприяли розвитку загарбницьких устремлінь в її правлячих колах. Поряд з підступним загарбанням Бессарабії, Північної Буковини та Південної Добруджі були висунуті претензії на угорські та сербські території⁷.

Становище пануючих класів Румунії — країни-переможця сприяло їх політичному маневруванню, соціальній демагогії, виправданню загарбницької політики «національними заслугами».

Революційний робітничий рух Румунії виявився неспроможним запобігти агресивним акціям правлячих кіл. Селянські маси перебували під сильним впливом дріб-

³ Т. Balan. Suprimarea..., стор. 186; I. Nistor. Unirea Bucovinei..., стор. 6, 8.

⁴ I. Nistor. Unirea Bucovinei..., стор. 6.

* Всі дані тут і далі стосуються Буковини в межах, що вона мала в складі Австро-Угорщини (тобто без колишнього Хотинського повіту, що входив тоді до складу Бессарабії).

⁵ D. Vitencu. Назв. праця, стор. 27.

⁶ I. Nistor. Unirea Bucovinei..., стор. 8; Його ж. Zece ani dela unire, стор. 31; D. Vitencu. Назв. праця, стор. 27—32.

⁷ V. Liveanu. 1918. Din istoria luptelor revolutionare din România, București, 1960, стор. 566. Йдеться про претензії на угорські території до Тиси й сербський Банат.

нобуржуазних партій, селянський рух розвивався у відриві від боротьби робітничого класу.

Напередодні розпаду Австро-Угорщини революційні події під безпосереднім впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції швидко розвивалися й на Буковині. Гостра класова боротьба тісно перепліталася з національно-визвольним рухом⁸.

Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на національно-визвольний рух на Буковині виявився насамперед у подоланні обмежених буржуазних «суто національних» лозунгів у розгортанні масової революційної боротьби за задоволення соціальних вимог, досягнення політичних свобод і, навіть, у безпосередній боротьбі (лівих сил) за встановлення Радянської влади. Висунення на перший план соціально-політичних завдань згуртувало й об'єднувало трудящих різних національностей.

Селянські маси як Північної так і Південної Буковини добивалися насамперед експропріації поміщицьких земель і широких демократичних свобод.

Характерні факти про настрої серед частини румунських селян Буковини у зв'язку з планами її приєднання до Румунії наводить Т. Балан: «...частина селян Сучавського повіту, знаючи про незавидне становище своїх братів у вільному регаті*, будуть проти воз'єднання з цією державою, оскільки в регаті «румунські селяни перебувають на становищі рабів». У селі Строешть Сучавського повіту селяни, обізнані з румунською пропагандою (за приєднання Буковини до Румунії.— А. Г.), що почалася з регата, не можуть, проте, примиритися з ідеєю приєднання Буковини до Румунії, оскільки «селяни в регаті не мають політичних прав і з ними поводяться як з рабами»⁹.

Румунські військові власті мали дані, що наприкінці 1917 р. в австро-угорській армії серед солдатів-буковинців «виникло вперте прагнення ...кинути зброю і відмовитись воювати»¹⁰. Після укладення Брест-Литовського мирного договору з Радянської країни на Буковину почали повертатися колишні військовополонені австро-угорської армії. Всі вони були свідками, а деякі з них і учасниками революційних подій в Росії, засвоїли ідеї Жовтневої революції. Дедалі занепокоєнішими ставали повідомлення австрійських властей, а також місцевих поміщиків про великий вплив колишніх військовополонених на настрої населення, про їх революційну діяльність. Дедалі більшого поширення набували самовільні захоплення, порубки боярських лісів, спроби поділу поміщицьких земель.

Помітно активізувався робітничий рух. Створювалися збройні робітничі загони. Найбільшу революційну активність виявляли залізничники та робітники деревообробних підприємств¹¹.

Найважливішою революційною подією на Буковині було скликання 3 листопада 1918 р. в Чернівцях народного віча, на якому було проголошено приєднання української частини Буковини до України.

Отже, картина політичної боротьби на Буковині в 1918 р. докорінно відрізнялася від змалованої в працях румунських буржуазних істориків. Щоправда, вони наводять дані про окремі революційні виступи трудящих Буковини, проте кваліфікують їх з класових позицій як «беззаконня людей, підбурюваних незаконними елементами»¹².

Тимчасом Й. Ністор, Т. Балан та інші докладно описують румунський націоналістичний рух на Буковині, діяльність реакційних шовіністичних партій та організацій, окремих націоналістичних діячів, намагаючись представити їх носіями «великих національних ідей», які нібито користувалися широкою підтримкою населення. Але наведені цими буржуазними авторами факти й висловлювання повністю спростовують їх власну концепцію, бездоказові тенденційні твердження.

В політичній обстановці, що склалася наприкінці першої світової війни, румунські націоналістичні організації на Буковині не мали будь-якої соціальної опори, будь-якого впливу в народі. Це були невеликі угруповання, утворені в своїй більшості з найреакційніших елементів, яких об'єднував страх перед революцією, що наближалася. Вони рятували свої маєтки, капітали, теплі містечка ціною будь-якої зради, політичного хамелеонства, демагогії.

Певною розсудливістю та реалістичною позицією відрізнялась група депутатів австрійського парламенту від румунського населення, серед яких виділялися А. Ончул і Г. Григорович (лідер румунської соціал-демократичної організації Буковини).

⁸ Детально про це див. І. І. Компанієць. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900—1919 рр.), К., 1960; Ф. П. Шевченко. Революція в Росії и Буковине в 1917—1918 гг., Журн. «Вопросы истории», № 10, 1947.

* Старе королівство.

⁹ Т. B a l a n. Suprimarea..., стор. 176—177.

¹⁰ V. Liveanu. Назв. праця, стор. 606.

¹¹ С. Қанюк. Буковина в румунській неволі. Харків, 1930, стор. 94—95.

¹² I. Nistor. Unirea Bucovinei..., стор. 162.

Вони виступали за надання свободи й самостійного визначення як для Південної так і для Північної Буковини, виходячи з національних і політичних міркувань. На засіданні «Румунської національної ради Буковини» 13 листопада 1918 р. Г. Григорович (прихильник поділу Буковини) заявив, що в Румунії немає будь-яких підстав претендувати на всю Буковину. «Хіба ця територія (Північна Буковина.— А. Г.) належить нам?— говорив Григорович.— Земля належить тому, хто її обробляє. Тому українські селяни мають бути й політичними господарями на цій землі». Далі Г. Григорович звернув увагу на те, що в разі, коли буде захоплена вся Буковина і буде запроваджено загальне, пропорціональне таємне голосування (а коли цього не зробити, «то нас і знати ніхто не хоче»), прихильники приєднання Північної Буковини опиняться в меншості. Депутати австрійського парламенту від Буковини¹³ Ончул, Григорович та інші планували розмежуватися з українцями, «але й в цьому разі ми б опинились у меншості»¹⁴,— заявляв Григорович, маючи на увазі високу питому вагу нерумунського населення в Південній Буковині¹⁵.

Румунські поміщики, які відігравали провідну роль у націоналістичних організаціях, відстоювали лозунг «непорушної» Буковини. Це пояснювалося тим, що більша частина їх маєтків була розташована на півночі (в Північній Буковині— 238 латифундій, в Південній— 62)¹⁶ і перспектива переходу цієї частини краю до України загрожувала їм втратою основних земельних масивів.

Найреакційнішу шовіністичну діяльність розгорнув так званий «Комітет буковинських біженців» у Румунії на чолі з Йоном Ністором. Комітет складався з націоналістичної інтелігенції, що покинула Буковину з початком першої світової війни. Ця група через журнал «Revista Bucovinei» і на сторінках інших румунських видань вела поспішу агітацію за негайне приєднання до Румунії всієї Буковини. Й. Ністор приписує собі та іншим емігрантам заслугу в тому, що під час переговорів між царським і румунським урядами вони переконали прем'єр-міністра Брагіану зайняти «тверду позицію», внаслідок чого була укладена таємна імперіалістична угода, за якою Буковина передавалася Румунії як платня за вступ у війну на боці Антант¹⁷.

27 жовтня 1918 р. в Чернівцях відбулися так звані «Установчі збори», на яких були представлені головним чином румунські чиновники, насамперед старости, а також незначна кількість представників інтелігенції та «видних» селян, тобто куркулів. Делегатів висували на повітових зборах¹⁸. Ідея приєднання до Румунії, держави реакційної з буржуазно-поміщицькими порядками, була в тій політичній обстановці дуже непопулярною. Так, наприклад, на повітових зборах у Кимплунзі пропозиція щодо приєднання Буковини до Румунії була відхилена¹⁹.

У зв'язку з цим у рішенні «Установчих зборів» дипломатично говорилося про «об'єднання всієї Буковини з іншими румунськими територіями в незалежну національну державу» і про готовність вжити заходів «у повній солідарності з румунами з Трансільванії та Угорщини»²⁰. Один з націоналістичних діячів Буковини тих часів відзначає, що ця резолюція була двозначною, оскільки в ній нічого не говорилося прямо про об'єднання з Румунією²¹.

Гнобителі трудящих оголосили себе в цей період «представниками народу» і самовільно присвоїли собі право вирішувати його долю, маючи мету— не допустити розвитку революційно-демократичного руху до національного возз'єднання в Південній Буковині, загарбати Північну Буковину, приділити в ній революційний рух. Єдиний вихід з становища, що склалося, вони вбачали в окупації Буковини армією буржуазно-поміщицької Румунії. Ось чому першими практичними кроками «Румунської національної ради Буковини»— реакційної інституції, обраної «установчими зборами» були заходи щодо негайного введення на територію Буковини румунських військ

4 листопада, переляканий розгортанням у Буковині більшовицького руху, великий поміщик Янку Флондор від імені «національної ради» телеграфував румунському уряду, що «становище стає дедалі критичним і вимагає настійно і негайно інтервенції румунської армії, оскільки в противному разі більшовицький рух, що розгорнувся, матиме найсерйозніші наслідки»²². Представник Я. Флондора в Яссах В. Боднареску «благав» румунський уряд прискорити послілку військ на Буковину²³. На засіданні «Румунської національної ради» 12 листопада 1918 р. Я. Флондор заявив: «Ми, не

¹³ В австрійському парламенті було 14 депутатів від Буковини; з них— 5 українців, 5 румунів, 3 німця, 1 єврей. I. Nistor. *Unirea Bucovinei...*, стор. 33.

¹⁴ I. Nistor. *Unirea Bucovinei...*, стор. 128.

¹⁵ Там же.

¹⁶ V. Liveanu. Назв. праця, стор. 603.

¹⁷ I. Nistor. *Unirea Bucovinei...*, стор. 25.

¹⁸ I. Nistor. *Amintiri răslete...*, стор. 52.

¹⁹ Там же, стор. 54—55.

²⁰ Газ. «Monitorul Bucovinei» (Чернівці), 14 листопада 1918 р.

²¹ I. Nistor. *Amintiri răslete...*, стор. 241.

²² V. Liveanu. Назв. праця, стор. 610.

²³ I. Nistor. *Zece ani dela unire*, стор. 35.

маючи сил, щоб самим здійснити наші ідеали, були змушені вдатися до допомоги наших братів (румунських багнетів.— А. Г.), які відповіли на нашу просьбу»²⁴.

Отже, твердження буржуазних істориків, ніби так звана «Румунська національна рада Буковини» представляла широкий національний рух не відповідає дійсності. Той факт, що на її чолі став великий поміщик Я. Флондор, перекопливо свідчить про характер і політичне спрямування «національної ради».

Характерно, що й після окупації Північної Буковини румунські буржуазні націоналісти продовжували розігрувати політичний фарс «добровільного» приєднання Буковини до Румунії. Щоб паралізувати зростаючий опір окупантам, націоналістичні діячі потурбувалися про створення «демократичного фасаду» своїм акціям, надаючи своїй позиції видимість якоїсь самостійності та незалежності. Це знайшло свій вияв у перших документах і політичних акціях румунської «національної ради», «Генерального конгресу Буковини», «уряду» Буковини. Створення секретаріатів закордонних справ і оборони, підняття питання про емісію власних грошей, створення буковинських збройних сил (легіонів)²⁵ та інші акти буковинського «уряду» Я. Флондора були лише демонстрацією. Вся його «зовнішня» політика і оборона базувалися на присутності румунської окупаційної армії.

Аналіз документів дає підстави зробити висновок, що румунський націоналістичний рух на Буковині був наскрізь реакційним і ворожим народу. В кількісному ж відношенні цей рух був представлений купкою політиканів.

Великий інтерес становлять висловлювання Н. Йорги. В лекції, прочитаній у Чернівцях в 1924 р. він відзначав, що на Буковині не було масового румунського національного руху: «Що було тут у Чернівцях? Янку Флондор і... Й. Ністор та інші особи вчинили обмежений акт національного самоствердження і останній (Йон Ністор.— А. Г.) потім прибув у Ясси, щоб я склав документ (акт); я його склав»²⁶. Йорга підкреслює, що якби на Буковині існував потяг до возз'єднання з Румунією, то «не було б необхідності, щоб хтось інший редагував акт про возз'єднання...»²⁷, він був би написаний душею буковинців. Йорга змушений був констатувати, що неможливо змінити становище на Буковині поліцейськими засобами й румунськими вивісками. Тому він і ставить питання про недоцільність існування Буковини самою по собі, про те, що вона повинна стати «Буковиною більше в Румунії»²⁸. Проте окупантам ні до 1924 р. ні пізніше не вдалося зробити Північну Буковину румунською. Тому цілком логічно, що в 1934 р. запеклий румунський шовініст Д. Вітенку зробив подібні ж невтішні висновки, що в румунській Буковині «ми виявлялися слабшими ніж в австрійській»²⁹.

В 1928 р. до 10-річчя загарбання Румунією Північної Буковини було опубліковано два збірники документів, статей та інших матеріалів³⁰, метою яких було підвести під цей агресивний акт «юридичну базу» і виправдати його, а також довести читачеві, що десять років румунської окупації були для Північної Буковини часами прогресу.

У 1938 р. до 20-річчя окупації Північної Буковини в Чернівцях було видано спогади колишніх членів «Румунської національної ради» та інших політичних і військових діячів, причетних до загарбання краю Румунією. Намагаючись довести бездоказове, автори спогадів невільно наводять факти, що спростовують їх власні твердження.

Згадані видання мали насамперед пропагандистський характер і були розраховані на те, що отруєний шовіністичною пропагандою читач повірить писанням реакціонерів, що відбивали офіційну точку зору. Прогресивні погляди вважалися зрадою «вищих національних інтересів», суворо каралися. Правлячі кола буржуазно-поміщицької Румунії здійснили загарбання Північної Буковини ретельно маскуючи свою справжню мету.

У збірнику «Десять років з дня возз'єднання» («Zece ani dela unire») колишній міністр Буковини Й. Ністор у вступній статті пише, що багато хто сумнівався в довголітті «ввозз'єднання» Буковини з Румунією, «проте, відчуваючи, що допомоги немає ані з Відня, ані з степів України, охопленої більшовицькою анархією, недовірливі почали підкорюватися... румунським властям»³¹. Недовір'я багатьох (до включення Буковини до складу Румунії.— А. Г.), пише він далі,— «не повинно нас дивувати, оскільки ми знаємо, що й серед румунів були такі, що, не соромлячись, вимагали створення «санітарного кордону» в Бурджень (на кордоні між Румунією та австрійською Південною Буковиною.— А. Г.) проти благодійного впливу Руму-

²⁴ Газ. «Monitorul Bucovinei», 19 листопада 1918 р.

²⁵ Газ. «Monitorul Bucovinei», 17 грудня 1918 р.; I. Nistor. Unirea Bucovinei..., стор. 114.

²⁶ N. Jorga. Aportul Bucovinei..., стор. 16.

²⁷ Там же, стор. 17.

²⁸ Там же, стор. 6—7.

²⁹ D. Vitencu. Назв. праця, стор. 71.

³⁰ I. Nistor. Zece ani dela unire; Unirea Bucovinei...

³¹ I. Nistor. Zece ani dela unire, стор. 3.

нії»³². Далі, узагальнюючи досягнутий «прогрес», Й. Ністор, пише про «великі соціальні реформи, насамперед аграрну, відбудову зруйнованих районів, будівництво церков, шкіл, ...установ, новий адміністративний і судовий устрій, реконструкцію шляхів сполучень...» тощо³³.

«Під захистом багнетів румунських солдатів,— пише Й. Ністор далі,— населення опинилося в безпеці від будь-яких безпорядків і вдячна Буковина голосувала за возз'єднання з матір'ю-батьківщиною без будь-яких умов»³⁴. Тимчасом існує чимало фактів, що свідчать про негативну оцінку, яку дістала діяльність румунської адміністрації на Буковині навіть в буржуазній пресі та в парламенті. Вони суперечать Й. Ністору.

Колишній прем'єр-міністр Румунії А. Вайда звернувся з відкритим листом до американських румунів, у якому писав про анархічне й хворобливе становище в Бессарабії та Буковині, якими керує «бухарестська олігархія ніби якимись колоніями або пашаликами»³⁵. Депутат румунського парламенту Реуц засудив антидемократичну політику уряду на Буковині як політику «справжнього проконсульського терору»³⁶.

Один з відомих буржуазних діячів Румунії Н. Лупу заявив на засіданні парламенту: «Я назвав установлений на Буковині режим бандитським, беручи до уваги встановлений на Буковині режим терору... пограбування населення Буковини»³⁷.

В числі «благодіянь» румунських правлячих кіл на Буковині румунські буржуазні автори вихваляли аграрну реформу, проголошену королем 9 вересня 1919 р. Проте, наведені ними ж самими факти свідчать про її куцість у порівнянні з реформами в інших частинах Румунії та яскраво виражений реакційний характер. В аграрних комісіях вирішальна роль належала поміщикам та чиновникам, які підтримували їх.

До реформи на Буковині за даними румунських буржуазних авторів нараховувалось 24 634 безземельних селянських двори, 55 766 селянських господарств мали до 1 га землі і близько 50 000 до 3 га³⁸. З загальної кількості сьороблюваних земель селянам належало тільки 47%.

При такому вкрай гострому земельному голоді було відчужено всього 74 185 га землі і лише 36 499 га, тобто менше 49% було передано селянам. Інші земельні площі були закріплені за різними установами, церквами, примаріями і, навіть, жандармськими постами. Близько 3 000 га землі було залишено в «резерві»³⁹.

Проводилася абсолютною неприхована дискримінація українців, які одержали землі в 2,7 раза менше ніж румуни⁴⁰, хоч кількість українців значно перевищувала кількість румунів (в 1910 р. на Буковині в старих австрійських межах налічувалось 305 101 українців і 273 854 румуна й молдавана)⁴¹. Значна частина відчужених земель була виділена для румунської колонізації Північної Буковини⁴². Великі групи колоністів були наділені ділянками в 5 га в таких чисто українських селах, як Юрківці, Рідківці, Топорівка, де місцеві селяни самі терпіли від безземелля⁴³. Проте, як змушений був визнати в 1934 р. запеклий шовініст Д. Вітенку, колонізація Північної Буковини ганебно провалилась⁴⁴.

Дослідження згаданих та інших румунських буржуазних авторів ґрунтуються на буржуазно-націоналістичній концепції, характерними рисами якої є вороже ставлення до соціалістичної революції та першої соціалістичної держави, намагання довести законність загарбання Північної Буковини в 1918 р., заперечити автохтонність українського населення краю, мають на меті вихваляння окупаційного режиму, заперечення боротьби українських трудящих Буковини за своє соціальне й національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною. Намагаючись довести недовідне, буржуазні автори вступають у кричуще протиріччя з безперечними історичними фактами.

А. М. ГЛУГОВСЬКИЙ

³² I. Nistor. Zece ani dela unire, стор. 3—4.

³³ Там же, стор. 6.

³⁴ Там же, стор. 74.

³⁵ I. Nistor. Politica de unitate natională, стор. 6. Маються на увазі порядки у володіннях турецького султана, що перебували в управлінні пашей.

³⁶ Там же, стор. 7. Порядки на Буковині порівнюються з сваволею й жорстокостями намісників у провінціях, захоплених Римом.

³⁷ Там же.

³⁸ I. Nistor. Zece ani dela unire, стор. 156. Підрахунки наведені за даними збірника, зроблено по Південній та Північній Буковині разом. Для підрахунків деяких показників по Північній Буковині окремо джерела відсутні.

³⁹ Там же, стор. 159—160.

⁴⁰ I. Nistor. Zece ani dela unire, стор. 162.

⁴¹ D. Vitescu. Назв. праця, стор. 27.

⁴² I. Nistor. Zece ani dela unire, стор. 159.

⁴³ Там же, стор. 162.

⁴⁴ D. Vitescu. Назв. праця, стор. 38.

П. Г. СНИТКО. ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КОМУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ УКРАИНЫ ПО УКРЕПЛЕНИЮ СОЮЗА РАБОЧЕГО КЛАССА И КРЕСТЬЯНСТВА (1946—1950),

вид-во Київського університету, К., 1966, 238 с.

Союз робітничого класу і селянства став одною з вирішальних умов перемоги соціалістичної революції, повної і остаточної перемоги соціалізму в СРСР.

У ряді праць, присвячених діяльності Комуністичної партії в роки четвертої і п'ятої п'ятирічок, у певній мірі розглядаються питання союзу робітничого класу і селянства. Але до останнього часу спеціальних досліджень монографічного характеру з цієї важливої проблеми не було. Тому великий інтерес викликає книга, що рецензується.

Автор досліджує діяльність Комуністичної партії України — одного з найбільших бойових загонів КПРС, авангарду українського народу — в роки четвертої п'ятирічки. У 1946—1950 рр., коли піднімалися з попелу й руїни міста і села, з новою силою виявилася життєздатність рушійних сил соціалістичного ладу, в тому числі союзу робітничого класу і селянства.

Методологічною основою дослідження є теоретична спадщина класиків марксизму-ленінізму та рішення Комуністичної партії. Книга побудована на ґрунтовній документальній базі. Автор використав і ввів у науковий обіг багато матеріалів з партійних архівів, періодичної преси, документальних і статистичних збірників.

У першому розділі висвітлено питання відбудови й розвитку соціалістичної промисловості в республіці — найважливішої передумови відродження сільського господарства.

Виходячи з марксистсько-ленінських поглядів, найважливіших рішень партії і ряду, П. Г. Снітко в основу своїх досліджень поклав економічні зв'язки між робітничим класом і колгоспним селянством, ідкреслюючи в цьому провідну роль робітничого класу. Особливо докладно ця тема розвивається в розділах: «Здійснення обітничим класом заходів партії по організації колгоспного виробництва» та «Робітничий клас і колгоспне селянство у боротьбі за електрифікацію сільського господарства».

Викликають інтерес матеріали про працю робітників підприємств сільськогосподарського машинобудування, їх трудовий героїзм у виконанні замовлень для соціалістичного села. Автор показав роль МТС у зміцненні матеріально-технічної бази колгоспного виробництва, звернувши особливу увагу на підготовку і виховання механізаторських кадрів, розглядаючи їх як своєрідний загін робітничого класу на селі.

Третій розділ насичений фактами співдружності колективів промислових підприємств і трудівників села у розв'язанні завдань електрифікації сільського господарства. В книзі показано допомогу робітничого класу у будівництві електростанцій, спорудженні підстанцій, електрифікації будинків, клубів, виробничих приміщень.

Позитивним у монографії є те, що в ній автор певною мірою уникнув односторонності у висвітленні союзу робітничого класу з селянством. Поряд з героїчною працею робітників і показом широкої економічної допомоги селу в книзі розглядається вклад колгоспного селянства у справу відбудови і дальшого розвитку всіх галузей народного господарства.

Важливо, що автор, досліджуючи тему, всебічно показав діяльність усіх ланок Комуністичної партії України — від Центрального Комітету до первинних партійних організацій, розкрив авангардну роль міських і сільських комуністів на виробництві.

Проте рецензована праця не позбавлена й недоліків. Насамперед слід відзначити, що автор не досить чітко продумав структуру монографії і розподіл матеріалу по розділах. Внаслідок цього йому не вдалося уникнути повторень. Так, питання шефських зв'язків розглядаються у першому, другому, третьому та сьомому розділах і при цьому приклади, наведені у них, однотипні. Необґрунтованим є виділення спеціального розділу «Сільське будівництво — важливий захід у зміцненні союзу робітничого класу і колгоспного селянства» (стор. 146—151). Вже на початку книги, зокрема у другому розділі, висвітлюється питання про капіталовкладення у сільське господарство, наводяться конкретні приклади їх використання. У вказаному ж розділі говориться в основному про житлове будівництво на селі. Краще було б зосередити весь матеріал такого характеру в одному місці.

П. Г. Снітко не приділив достатньої уваги теоретичному обґрунтуванню відмінно-

стей і особливостей розвитку союзу робітничого класу і селянства у досліджуваний період. У монографії не видно, в яких напрямках розвивався цей союз, чим вони відрізняються від попередніх і наступних періодів в історії нашої країни. Зовсім не розглядається питання про особливості роботи партійних організацій західних районів України. Це слід було зробити, адже в роки четвертої п'ятирічки на заході республіки проводилась колективізація сільськогосподарства.

Викликає подив, чому автор не дав історіографічного огляду літератури з дослі-

джуваної проблеми. Не показано ролі робітничого класу у вирішенні окремих питань. Зокрема, це стосується розділу про добір, розстановку і виховання колгоспних кадрів. Книга перевантажена цифровим матеріалом, який не завжди аналізується автором.

Проте вказані недоліки не знижують загальної позитивної оцінки монографії. В цілому вона є певним вкладом у розробку такої важливої проблеми, як союз робітничого класу і колгоспного селянства.

Л. Ю. БЕРЕНШТЕЙН, І. В. ШУЛЬРА,
В. Д. УВАРОВ.

В КАТАКОМБАХ АДЖИМУШКАЯ,

упорядник Б. Є. СЕРМАН,

вид-во «Крым», Сімферополь, 1966, 165 с.

Книга про аджимушкайську трагедію складається з документів, спогадів учасників подій А. І. Пирогова, М. Д. Філіпова, Н. А. Єфремова, Ф. Ф. Казначеева, М. Г. Поважного, з нарисів, віршів та інших матеріалів. У ній розповідається про героїчну оборону Аджимушкайських каменоломень партизанським загonom ім. В. І. Леніна в перший період окупації м. Керчі (листопад—грудень 1941 р.), а також про боротьбу оточених частин та підрозділів Червоної Армії з травня по жовтень 1942 р. у період другої окупації міста.

У книзі відзначається, що в Аджимушкайських каменоломнях боролися з загарбниками дві зовсім ізольовані групи наших військ, що пояснюється топографічним розташуванням підземних ходів. У Великих (Центральних) каменоломнях була група полковника П. М. Ягунова, а в Малих (Єврейських) — група підполковника С. А. Єрмакова. У виданих раніше повідомленнях та спогадах не згадувалося про розділ на дві окремі групи підземного гарнізону. Тому в цих виданнях деякі події, що відбулися в Малих каменоломнях, переносили у Великі і навпаки.

Обороні Малих Аджимушкайських каменоломень присвячені спогади старшого лейтенанта запасу М. Г. Поважного, який очолював підземний гарнізон після смерті підполковника С. А. Єрмакова.

У збірнику вміщено спогади єдиного з живих учасників подій Миколи Дмитровича Філіпова, прізвище якого неодноразово згадується в одному з основних документів Аджимушкайської трагедії, так званому щоденнику політрука О. Сарикова. Доведено, що справжній автор щоденника — молодший лейтенант О. І. Трофименко з Краснодарського краю, де і зараз живе його родина. М. Д. Філіпов добре знав автора щоденника, вчився разом з ним у Краснодарському піхотному училищі. Після боїв у районі Аджим-Ушкay М. Д. Філіпов і О. І. Трофименко разом з своїми това-

ришами по училищу В. І. Костенком, П. В. Салтиковим* та іншими потрапили в каменоломні.

Щоденник включено до книги, але, на жаль, він повністю передрукований з «Воєнно-історического журналу» (1961, № 8), з повторенням усіх недоліків цього видання. Справа в тому, що в процесі підготовки до друку щоденник значно скоротили¹. До того ж деякі скорочення дуже істотні: в них розповідається про біографічні дані учасників, зокрема політруків П. В. Верхутіна і В. А. Семенюті, командира батальйону А. П. Панова. Крім того, трапляються перекручення тексту. Так, автор щоденника один раз називається Старшиковим, інший раз — Сериковим. У тексті ж «Воєнно-історического журналу» і в книзі — всюди Сариков. Написання прізвищ Старшиков, Трофименко за кількістю та написанням літер дуже схожі. Можна припустити, що при зніманні копії з дуже пошарпаного й нерозбірливого оригіналу було викривлено прізвище автора. До речі, перекручень у публікації чимало. Наприклад, на стор. 72 згадується заступник командира батальйону просто як Саша. У копії щоденника — Саша Капрал (стор. 200), Олександр Іларіонович Капрал (стор. 195). Додаткові дослідження привели автора даної рецензії до встановлення справжнього прізвища заступника командира батальйону². Дуже шкода, що автори книги «В катакомбах Аджимушкая» не піднесли нове видання на серйозний науковий рівень.

* В. І. Костенко і П. В. Салтиков також неодноразово згадуються в щоденнику.
¹ Архів Міністерства Оборони СРСР, ф. Головної прокуратури, оп. 100960, спр. 6.

² Капітан О. І. Капрал народився 10.II 1910 р. у с. Лигівка Сахновщанського району Харківської області. В Червоній Армії з 1932 р., член ВКП(б), у 1941—1942 рр. воював у складі 83-ої бригади морської піхоти. За участь у діях під час Керченського десанту в кінці 1941 р. його нагороджено орденом Червоного Прапора (див. його особисту справу в Архіві МО СРСР № 1593797, а також ф. 215, оп. 1194, спр. 2, арк. 4).

Цікаві спогади Ф. Ф. Казначеева, начальника головної радіостанції підземного гарнізону Центральних каменоломень, зокрема про те, що на початку оборони існував двобічний зв'язок з нашими радіостанціями на Таманському півострові. Радисти не мали таблиць позивних та переговорів, а також шифру — і радіограми передавалися відкритим текстом. Радія в каменоломнях працювала недовго, і радіозв'язок з Великою землею був випадковий. Мабуть, тому ці радіограми не відбилися в документах 47-ої армії, що обороняла Таманський півострів. Про опір наших військ у каменоломнях і про застосування фашистами отруйних газів командування знало з повідомлень армійської агентурної розвідки, передавач якої працював у районі Керчі³.

Викликає інтерес повідомлення завідуючого партархіву Кримського обкому КП України І. П. Кондранова про нові виявлені документи. Йдеться про донесення Кримського окупаційного командування в ставку гітлерівської армії «Про радянський рух опору в каменоломнях Аджим-Ушкай (Крим)». У цьому документі говориться про кількісний склад гарнізонів обох каменоломень, наявність зброї, норму видачі харчування захисникам. Повідомляється про командирів двох підземних гарнізонів: полковника Ягунова та підполковника Єрмакова. Це перші прямі документальні підтвердження про організаторів оборони. Досі документальні відомості про полковника Ягунова як організатора оборони в Центральних каменоломнях були непрямі⁴. Прізвисько ж підполковника Єрмакова — тим більше як організатора оборони Малих Аджимушкайських каменоломень — у друці з'являється вперше. З документів Архіву Міністерства Оборони відомо, що підполковник С. А. Єрмаков був командиром 291-го полку 63-ої гірсько-стрілецької диві-

зії 44-ої армії Кримського фронту. 17 травня полк зазнав у боях великих втрат і фактично дорівнював роги. Це військове з'єднання очолював підполковник Єрмаков⁵. Можна припустити, що після оточення група Єрмакова відійшла в каменоломні.

На жаль, у книзі майже не відбито участь місцевого населення в обороні Аджимушкайських каменоломень. Як відомо з документальних джерел, крім згаданих у книзі М. С. Данченка та його сина^{*}, які були провідниками при штабі Центральних каменоломень, захисникам каменоломень допомагали місцеві комуністи І. Т. Селезнев, К. Д. Проценко з родинами, робітник П. Григор'єв, підліток Радченко та інші⁶. Живим зостався лише М. П. Радченко, який нині мешкає в пос. Партизани (нова назва пос. Аджим-Ушкай).

Зазначені недоліки можна пояснити складністю теми, браком документальних та інших джерел про підземну оборону.

Кілька слів щодо вміщеного у збірнику вірша І. Л. Сельвінського «Аджимушкай». Незважаючи на деякий авторський домсел, вірш вражає своєю документальністю, знанням обстановки у каменоломнях у період оборони. Поет писав свій твір одразу ж після визволення каменоломень від ворога. У той час не було відомо жодного живого учасника оборони, тому вірш можна вважати своєрідним документальним джерелом.

У книзі «В катакомбах Аджимушкай» найповніше зібрані матеріали про оборону каменоломень. Думається, що за першим виданням книги з'явиться друге, тільки більш повне, науково обгрунтоване.

В. В. АБРАМОВ

⁵ Архів МО СРСР, ф. 399, оп. 9385, спр. 16, арк. 129.

^{*} У книзі (стор. 93) помилково вказується, що молодшому Данченку було 14 років. Насправді ж він мав 16—17 років.

⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 7021, оп. 9, спр. 38, арк. 43, 55; спр. 39, арк. 114.

³ Архів МО СРСР, ф. 402, оп. 9581, спр. 3, арк. 67, 70.

⁴ Журн. «История СССР», 1966, № 3, стор. 131.

І. М. КУЛІНИЧ. ЕКОНОМІЧНІ ТА КУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР З НІМЕЦЬКОЮ ДЕМОКРАТИЧНОЮ РЕСПУБЛІКОЮ (1949—1965),

вид-во «Наукова думка», К., 1966, 103 с.

Наприкінці минулого року у книгарнях нашої республіки з'явилась рецензована книга — невеличка за обсягом, але змістовна монографія, присвячена економічним і культурним зв'язкам України з Німецькою Демократичною Республікою з 1940 р. по 1965 р. Хоч видавництво, яке видало монографію, зазначило, що вона розрахована

на спеціалістів-істориків, студентів історичних факультетів, партійний і радянський актив України, однак є підстав: твердити, що такою книгою зацікавиться набагато більше коло читачів. По-перше, тому, що дружба між нашими країнами має складну передісторію, в якій, за справедливим визначенням автора, є темні сторінки, але існує і чимало світлого та прогресивного. По-друге, тепер загальна обстановка в Європі набагато залежить від розвитку подій на німецькій землі, де в результаті другої світової війни виникли дві держави — Німецька Демократична Республіка та Федеративна Республіка Німеччини.

Майже третину обсягу рецензованої книги відведено аналізу взаємовідносин між

народами України й Німеччини з середини ХІХ ст. до кінця другої світової війни, тобто протягом цілого століття. Здавалося б, автору в такому разі неможливо було уникнути поверховості у висвітленні подій. Існувала й небезпека того, що він не зуміє підмітити й проаналізувати найхарактерніше в цих відносинах. Але цього не сталося.

Розповідаючи про зв'язки України з Німеччиною в минулому столітті, І. М. Кулінич особливо наголошує, що «український народ завжди пам'ятає, що Німеччина є вітчизною засновників наукового комунізму — Карла Маркса і Фрідріха Енгельса», що німецький народ виховав чимало інших видатних діячів міжнародного робітничого руху, що в Німеччині жив В. І. Ленін. Ми, українці, пишаємося тим, що К. Маркс був особисто знайомий з першими популяризаторами його вчення на Україні С. А. Подолинським та М. І. Зібером. Про цей факт І. М. Кулінич розповів з особливою теплотою.

У другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. німецька громадськість познайомилася в перекладах на рідну мову з творами Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, І. П. Котляревського, О. Ю. Кобилянської та інших відомих діячів української культури. У свою чергу, І. Франко переклав на українську мову деякі твори Й. Гете, Г. Гейне та інших класиків німецької літератури (стор. 5—7).

Нова сторінка в розвитку дружніх зв'язків між українськими й німецькими трудящими, підкреслює автор, відкрилася після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Він наводить багато маловідомих імен німецьких інтернаціоналістів з числа військовополонених, які взяли активну участь у встановленні Радянської влади на Україні, розповідає про діяльність Спеціальної німецької групи при ЦК КП(б)У (стор. 9—11).

Рецензована книга містить також багатий матеріал, що свідчить про подальше зміцнення дружніх зв'язків між народами Радянського Союзу й Німеччини в роки будівництва соціалізму. Це знайшло своє виявлення, зокрема, в тому, що в 1921 р. за закликом В. І. Леніна в Німеччині розгорнулася кампанія збору коштів на допомогу голодуючій Росії. Коли ж через два роки в Рурі розпочалася класова битва німецьких гірників, посилену допомогу своїм німецьким товаришам подали робітники Радянського Союзу, в тому числі й України: надсилали продовольство, гроші, підтримували їх теплими посланнями солідарності та ін.

У книзі І. М. Кулінича читач знайде чимало інших яскравих прикладів братерської співдружності німецьких трудящих з українським народом. З 1925 р. і до захоплення гітлерівцями влади в Німеччині Радянську Україну відвідали десятки делегацій німецьких робітників, діячів науки і культури. У свою чергу, ряд підприємств наукових і культурних закладів України

встановили міцні зв'язки з відповідними підприємствами Німеччини.

Трагічний для Німеччини 1933 р., коли в країні було встановлено фашистську диктатуру, перервав ці благотворні зв'язки. Проте фашизм не міг вирвати із сердець кращих представників німецького робітничого класу почуття братерської дружби з Радянським Союзом. У рецензованій книзі наводяться приклади того, як за умов терору й переслідувань німецькі антифашисти протягом 12 років зберігали дорогі реліквії, отримані від радянських робітників: червоні знамена, бюсти В. І. Леніна та ін. За роки другої світової війни сотні тисяч радянських людей, вивезених гітлерівцями на фашистську каторгу, зустрілися в Німеччині не тільки із зграєю оскаженілих гітлерівців, але й з простими трудівниками, які, ризикуючи життям, чим могли допомагали радянським товаришам.

Перемога Радянського Союзу і його союзників по антигітлерівській коаліції над німецьким фашизмом створила нове співвідношення сил як на міжнародній арені, так і всередині Німеччини. Основна ідея другої частини монографії полягає в тому, що весь післявоєнний розвиток Східної Німеччини (а після жовтня 1949 р. — Німецької Демократичної Республіки) проходив під знаком дружби й міцнішого всебічного братерського співробітництва з Радянським Союзом, зокрема з Радянською Україною, в умовах тісних політичних, економічних і культурних зв'язків з усіма країнами соціалістичного табору.

І. М. Кулінич наводить численні приклади цього співробітництва. Особливо підкреслює він значення створеного в 1958 р. Українського відділу Товариства радянсько-німецької дружби.

Перегортаючи останню сторінку монографії І. М. Кулінича, ще раз переконуєшся в тому, що багаторічна й плідна практика всебічного співробітництва між Радянським Союзом і Німецькою Демократичною Республікою є новим підтвердженням сили й могутності світової системи соціалізму. Позитивно оцінюючи монографію — це перше на Україні дослідження зв'язків між УРСР та НДР — варто закинути авторові за те, що він досить побіжно розповів про співробітництво радянських патріотів з німецькими антифашистами в роки минулої війни. У розділі про основні риси післявоєнної історії Східної Німеччини треба було б відбити намагання реакційних кіл ФРН паралізувати економічне життя Німецької Демократичної Республіки й організувати диверсії на ідеологічному фронті, а також показати заходи, вжиті урядом НДР для захисту інтересів трудящих. Ці недоліки, проте, не впливають на загальну якість і значення книги І. М. Кулінича. Його монографія, присвячена дослідженню братерської співдружності народів Радянської України й НДР, сама є помітним вкладом у дальше зміцнення цієї співдружності.

М. І. СЕМИРЯГА

І. М. ГАПУСЕНКО. БОРОТЬБА СХІДНИХ СЛОВ'ЯН ЗА ВИХІД ДО ЧОРНОГО МОРЯ,

вид-во «Наукова думка», К, 1966, 152 с.

Праця І. М. Гапусенка присвячена актуальній і недостатньо розробленій проблемі. У ній на підставі різноманітних матеріалів (писемних джерел, археологічних пам'яток, а також частково даних топоніміки, етнографії, антропології) автор висвітлює величезне значення басейну Чорного моря в житті східних слов'ян. Він показує багатовікову боротьбу східнослов'янських племен і Київської Русі за утвердження на узбережжі Чорного моря, яке автор найдавнішого літопису «Повести временных лет» називає морем Руським.

У вступі до праці дано короткий, але змістовний огляд історіографії питання, аналіз поглядів з цієї проблеми як дворянських і буржуазних істориків, так і радянських дослідників. Автор переконливо критикує думки істориків-норманістів (Байера, Міллера, Шлелера), які приписували факти боротьби Русі за Північне Причорномор'я не слов'янам, а норманам-варягам.

Новим етапом у вивченні історії східнослов'янських племен і Київської Русі є праці сучасних, радянських істориків та археологів (Б. Д. Грекова, Б. О. Рибакова та ін.), які відзначають існування тісних взаємозв'язків східних слов'ян з Північним Причорномор'ям і наявність на цій території, включаючи Кримський півострів, слов'янського населення з стародавніх часів.

Значний інтерес становить розділ, присвячений боротьбі східнослов'янських племен за Північне Причорномор'я до утворення Київської Русі. Аналізуючи численні історичні дані, автор показує, що проникнення східних слов'ян з Верхнього Придніпров'я та інших районів Східної Європи на територію Північного Причорномор'я почалося ще в перші століття нашої ери. Воно було закономірним і природним процесом колонізації цієї території слов'янами.

Після об'єднання Новгороду з Києвом наприкінці IX ст. головним стрижнем зовнішньої політики Русі стає завоювання міцного становища на Чорному морі, що було неможливим без оволодіння його північним узбережжям. У другому розділі «Боротьба Київської Русі за Північне Причорномор'я і вихід до Чорного моря» І. М. Гапусенко докладно розповідає про

походи Русі проти Візантії в X ст.— першій половині XI ст. (походи київських князів Олега, Ігоря, Святослава, Володимира, Ярослава). Більшість з них відбувалася протягом X ст., яке для Київської Русі було періодом її швидкого розвитку і зміцнення. Чимало уваги в книзі приділено боротьбі Русі з кочовими тюркськими племенами — печенігами і половцями, які вторгалися в Причорномор'я з сходу.

Автор доводить хибність поглядів дворянських і буржуазних істориків, що характеризують походи київських князів, зокрема Святослава, як грабіжницькі.

Недоліком праці І. М. Гапусенка є те, що в ній недостатньо, занадто стисло показана боротьба Русі за Північне Причорномор'я в період феодальної роздрібненості. Це питання потребує спеціального дослідження.

Характеризуючи радянську історичну літературу, яка висвітлює проблеми боротьби східнослов'янських племен і Древньої Русі за Північне Причорномор'я, автор, на наш погляд, мусив звернути увагу на матеріали узагальнюючої колективної праці з історії Української РСР, виданої Інститутом історії АН УРСР (том I, 1953, 1955 pp.), та інших публікацій того ж інституту.

І. М. Гапусенко у «Вступі» і в розділах своєї книги піддає досить ґрунтовній критиці хибні історичні погляди російських дворянських і буржуазних істориків. Однак цього не зроблено щодо української дожовтневої історіографії, зокрема буржуазно-націоналістичної концепції М. Грушевського, який вважав Київську Русь українською державою. У висвітленні ряду питань політики київських князів погляди М. Грушевського збігаються з думкою російських буржуазних істориків.

В цілому книга І. М. Гапусенка є серйозним дослідженням, цінним внеском у радянську історичну літературу про Київську Русь. Вона з інтересом буде зустрінена істориками, вчителями, студентами, всіма тими, хто цікавиться давнім минулим нашої Батьківщини.

Хочеться побажати, щоб Інститут історії АН УРСР продовжив розробку проблем історії східнослов'янських племен і Древньої Русі, зокрема періоду її феодальної роздрібненості, коли на базі єдиної древньоруської народності відбувався процес формування трьох братніх східнослов'янських народів — російського, українського і білоруського.

К. Г. ГУСЛИСТИЙ

РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ З ПРОБЛЕМИ «ІСТОРІЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УРСР В ЕПОХУ СОЦІАЛІЗМУ»

12—14 квітня 1967 р. в Донецьку відбулася республіканська наукова конференція з проблеми «Історія робітничого класу УРСР в епоху соціалізму», скликана Донецьким державним університетом й Інститутом історії АН УРСР — Науковою радою з «Історії соціалістичного та комуністичного будівництва в УРСР».

У роботі конференції взяло участь близько 400 чоловік, серед них вчені Інституту історії АН УРСР, вузів Києва, Донецька, Харкова, Львова, Одеси, Дніпропетровська, Луганська, Полтави, Вінниці, Горлівки, Краматорська, партійні і господарські працівники Міністерства вугільної промисловості УРСР, викладачі історії і суспільствознавства середніх спеціальних учбових закладів і шкіл міста Донецька. Почесними гостями були старі більшовики, учасники Великої Жовтневої соціалістичної революції і боротьби за встановлення Радянської влади на Україні.

Конференцію відкрив заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, доктор історичних наук В. Є. Маланчук. Від імені Донецького обкому КП України учасників її вітав секретар обкому тов. М. С. Перун.

На першому пленарному засіданні було заслухано доповіді: «Жовтнева революція, робітничий клас і соціальний прогрес» — професора Ф. С. Павлова (Дніпропетровськ), «Стан і основні проблеми дослідження історії робітничого класу України (радянський період)» — доктора історичних наук О. Б. Слущького (Київ), «Зміцнення союзу робітничого класу і колгоспного селянства в період комуністичного будівництва» — кандидата історичних наук Б. П. Ковалевського (Київ), «КПРС — організатор творчого піднесення робітничого класу України в боротьбі за побудову соціалізму і комунізму» — доктора історичних наук М. М. Матвійчука.

На конференції працювало 2 секції — «Робітничий клас УРСР в боротьбі за побудову соціалізму (1917—1937 рр.)», «Робітничий клас УРСР в роки завершення будівництва соціалізму і розгорнутого комуністичного будівництва», 4 підсекції, на яких було прочитано 48 доповідей.

На засіданні підсекції «Історія робітничого класу УРСР в період Жовтневої революції і громадянської війни та відбу-

дови народного господарства» (керівник — доктор історичних наук В. Я. Боршевський) учасники конференції заслухали 13 доповідей. У деяких виступах були поставлені нові проблеми, зроблені намагання по-новому висвітлити ряд питань історії робітничого класу УРСР. У цьому плані цікаві доповіді кандидата історичних наук Є. М. Склярєнка (Київ) — «Робітничий клас України в роки громадянської війни» і доктора історичних наук професора М. В. Черненка (Київ) — «Робітничий клас України в роки відбудови народного господарства (1921—1925 рр.)».

Заслужують на увагу також доповіді кандидатів історичних наук І. Ш. Черномаза (Харків) — «Боротьба робітників України за здійснення перших соціалістичних перетворень в промисловості (листопад 1917 — квітень 1918 р.)» та В. Ф. Майстрєнко (Одеса) — «Робітничий клас Одеської губернії в боротьбі за соціалістичну перебудову промисловості (1920—1921 рр.)», доктора історичних наук В. Я. Боршевського (Дніпропетровськ) — «Робітники Катеринослава в боротьбі за зміцнення Радянської влади (січень — квітень 1918 р.)», кандидатів історичних наук П. І. Гарчева (Харків) — «Робітники Донецько-Криворізького басейну в збройній боротьбі проти буржуазно-націоналістичної та каледінської контрреволюції», О. Є. Кучера (Харків) — «Боротьба робітників України за дотримання радянських законів про працю на приватних підприємствах в роки відбудови народного господарства (1921—1925 рр.)», Д. А. Першака (Донецьк) — «Склад робітників вугільної промисловості Донбасу в 1917—1920 рр.»; кандидата історичних наук Д. С. Бельфора (Одеса) — «Участь профспілок у радянському будівництві (січень 1918—1920 рр.)»; кандидата історичних наук О. А. Курдюмової (Донецьк) — «Робітники Донбасу в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.)»; Г. І. Сургая (Київ) — «Боротьба робітничого класу України за відбудову цукрової промисловості»; кандидата історичних наук П. Г. Чухрія (Одеса) — «Робітники Півдня України в перші роки соціалістичних перетворень» (1920—1921 рр.).

Під час обговорення доповідей було висловлено ряд критичних зауважень, зокрема відзначено, що в українській історіогра-

фії ще слабо розроблені питання якісного і кількісного складу робітничого класу України.

На другій підсекції «Робітничий клас України в боротьбі за побудову соціалізму (1926—1937 рр.)» — керівник доктор історичних наук О. Б. Слущкий — викликали інтерес всі 7 доповідей: доктора історичних наук К. К. Шияна (Харків) — «До питання про кількісне зростання і політичну консолідацію робітничого класу України», кандидатів історичних наук А. І. Епштейна (Харків) — «Кількісний та якісний склад робітничого класу України напередодні першої п'ятирічки» і В. Г. Лисенко (Харків) — «Створення нових галузей виробництва в роки першої п'ятирічки»; спільна доповідь кандидата історичних наук В. С. Лобурця (Полтава) і В. Я. Солодовника (Харків) — «Ліквідація безробіття на Україні і поповнення рядів робітничого класу в 1921—1932 рр.», кандидата історичних наук З. Г. Лихолобової (Донецьк) — «Джерела поповнення, кількість та склад робітничих кадрів у промисловості УРСР в 20—30-і рр.»; кандидатів історичних наук В. М. Довгопола (Харків) — «До питання про джерела поповнення робітничого класу Української РСР в 20-х роках» та М. І. Мальцева — «Підвищення культурно-технічного рівня робітників України в роки передвоєнних п'ятирічок».

Всі ці доповіді характеризувалися новизною матеріалу, постановкою актуальних питань, глибиною теоретичних узагальнень. Недостатню увагу було приділено висвітленню питання виробничої активності робітничого класу в період індустріалізації, у роки першої і другої п'ятирічок, а також ролі трудівників промисловості в суспільно-політичному житті республіки.

На засіданні підсекції «Робітничий клас УРСР в роки завершення побудови соціалізму (1938—1958 рр.)» (керівник — доктор історичних наук М. О. Буцько) було заслухано 12 доповідей. В центрі уваги присутніх — науковців, викладачів шкіл та середніх спеціальних закладів стояли питання історії робітничого класу в період Великої Вітчизняної війни і відбудови народного господарства.

З інтересом були зустрінуті доповіді доктора історичних наук М. О. Буцька — «Вирішальна роль робітничого класу у відродженні соціалістичної економіки України в роки Вітчизняної війни (1943—1945 рр.)»; кандидатів історичних наук: В. Ф. Близнаюка (Донецьк) — «Джерела поповнення, кількість та склад робітників вугільної промисловості Донбасу в роки п'ятої п'ятирічки (1951—1955 рр.)», С. М. Сирцової (Київ) — «Провідна роль робітничого класу в суспільно-політичному житті республіки в передвоєнні роки», С. Н. Саженюка (Київ), В. М. Мазила (Вінниця) — «Трудовий подвиг робітничого класу України в перший період Великої Вітчизняної війни

(1941—1942 рр.)»; М. А. Щекотова (Луганськ) — «Трудові подвиги українських робітників на Уралі в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.)», М. Ф. Хорошайлова (Донецьк) — «Відтворення кадрів робітничого класу Донбасу (1943—1945 рр.)», М. І. Кравчука (Київ) — «Робітничий клас України в боротьбі за відбудову важкої промисловості», Г. Я. Гальченка — «Створення робітничих колективів на електростанціях та електросітових районах Донбасу (1943—1950 рр.)»; І. І. Колодяжного (Донецьк) — «Склад робітничого класу на будівництві електростанцій на Дніпрі в 20—50-і рр.», М. П. Тищенко (Донецьк) — «Зростання творчої активності робітничого класу Донбасу (1951—1958 рр.)», М. Т. Шепети (Чернівці) — «Творча активність робітничого класу України в період 1956—1958 рр.»

В четвертій підсекції «Робітничий клас України в роки розгорнутого комуністичного будівництва» (керівник — кандидат історичних наук Б. П. Ковалевський) було прочитано 11 доповідей.

Значну увагу привернули виступи кандидатів філософських наук М. В. Новохацького (Донецьк) — «Творча роль робітничого класу в створенні соціалістичних виробничих відносин»; І. М. Ястремського (Донецьк) — «Формування робітника нового типу в умовах сучасного виробництва»; кандидатів історичних наук В. О. Романцова (Київ) — «Зміни в складі робітничого класу України в післявоєнний період», Л. А. Шевченко (Київ) — «Роль робітничого класу в розвитку духовної культури радянського суспільства», С. М. Мельника (Донецьк) — «Зростання добробуту робітничого класу УРСР (1959—1965 рр.)», а також М. М. Драка (Львів) — «Робітничий клас західних областей УРСР в боротьбі за створення матеріально-технічної бази комунізму», кандидата історичних наук В. П. Шевчука (Київ) — «До питання про підвищення суспільно-політичної активності робітничого класу в період розгорнутого будівництва комунізму», Д. С. Шелеста (Дніпропетровськ) — «Рух робітничого класу України за технічний прогрес в металургійній промисловості в роки семирічки», кандидатів історичних наук В. С. Чистякова (Донецьк) — «Новаторський рух у вугільній промисловості Донбасу (1956—1965 рр.)» та В. Ф. Панібудьласки (Київ) — «Провідна роль робітничого класу в зміцненні дружби народів СРСР».

Доповіді в основному були підготовлені на високому ідейно-науковому рівні. Розробка питань внесла певний вклад у дослідження історії робітничого класу України на сучасному етапі.

На заключному засіданні з доповіддю на тему: «Робітничий клас вугільної промисловості УРСР на сучасному етапі комуністичного будівництва» виступив за-

ступник міністра вугільної промисловості України тов. А. А. Захаров.

Про роботу підсекції проінформували доктори історичних наук В. Я. Борщевський, О. Б. Слуцький і М. О. Буцько, кандидат історичних наук Б. П. Ковалевський.

З заключним словом виступив директор Інституту історії АН УРСР, заслужений діяч науки УРСР, доктор історичних наук професор К. К. Дубина, який підкреслює, що конференція є знаменною подією

в науковому житті нашої республіки, вона підвела підсумки дослідницької роботи з історії робітничого класу в період будівництва соціалізму та визначила питання, які потребують серйозної уваги дослідників.

Від імені Донецького обкому КП України вчених-істориків республіки вітає завідуючий відділом науки і учбових закладів обласного комітету партії кандидат історичних наук Л. Я. Скобцов.

І. Я. ОМЕЛЬЯНЕНКО, Л. А. ШЕВЧЕНКО

XXI НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ В УЖГОРОДІ, ПРИСВЯЧЕНА 50-РІЧЧЮ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

В Ужгородському державному університеті в квітні 1967 р. відбулася XXI наукова конференція, присвячена 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції.

17 квітня на пленарному засіданні з вступним словом виступив в. о. ректора доцент М. О. Лакіза. На цьому ж засіданні з великим інтересом була заслухана доповідь секретаря Закарпатського обкому КП України В. І. Белоусова на тему «Здійснення ідей Великого Жовтня на Закарпатті».

Під час конференції працювали секції: історії КПРС, наукового комунізму, філософії, політичної економії, педагогіки, літературознавства, мовознавства, романо-германської філології, історичних, хімічних, біологічних, медичних, загальнотехнічних, фізичних та математичних наук.

На засіданнях секції історичних наук було заслухано та обговорено 16 доповідей. Доповідачі порушували питання впливу Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення міжнародного революційного руху; розвитку робітничо-селянського та національно-визвольного руху на Закарпатті, революційної боротьби в Угорщині, Румунії і Німеччині та інші.

Професор Я. А. Чубуков висвітлює тему «Великий Жовтень і його вплив на долі народів», підкресливши, що ідеї Жовтня стають чимдалі запалюючими для трудящих світу.

Професор І. Г. Шульга у змістовній доповіді «Польське повстання 1830—1831 рр. і виступи слов'янського населення Північної Угорщини» розповів про вплив польського повстання на розгортання антифеодалної селянської боротьби.

Доповідь на тему «З історії аграрного руху в закарпатському селі на початку XX ст.» виголосив доцент В. І. Ілько, який розповів про форми і методи селянської боротьби, показав причини соціально-економічних суперечностей на селі та специфічні особливості руху закарпатського селянства в цей період, зокрема поєднан-

ня соціальної боротьби з національно-визвольною.

Жваву дискусію викликав у слухачів виступ доцента І. М. Мешка, який дослідив проблему «Буржуазно-республіканська програма угорських якобінців». Доповідач розповів про вплив французької буржуазної революції на Угорщину, дав розгорнуту історіографію питання, детально проаналізував ідейні настанови «товариства реформаторів» та «товариства рівності, свободи і братства». Програма останнього була буржуазно-радикальною. В ній ставилось питання про ліквідацію дворянського землеволодіння й наділення селян землею. Програма «товариства реформаторів», складена Мартиновичем, не заціпаля інтересів дворянства, щоб не відштовхнути його від національно-визвольної боротьби. Якобінці Угорщини були оригінальними у розв'язанні національного питання. Вони, як свідчать обидві програми, виявились в деяких питаннях навіть радикальнішими від вождів угорської революції 1848—1849 рр.

У доповіді «Роль правосоціалістичного уряду Пейдла в реставрації буржуазного режиму в Угорщині» в. о. доцента В. І. Олаг підкреслює, що причиною повалення Угорської Соціалістичної Республіки була не тільки іноземна воєнна інтервенція, очолена імперіалістами США, але також і зрадницька діяльність правих соціалістів та інших представників внутрішньої контрреволюції.

В. о. доцента Г. В. Павленко розглянув «Проблеми історії німецького робітничого руху початку XIX ст. у висвітленні сучасної західнонімецької буржуазної та правосоціалістичної історіографії». Він відзначив, що в працях буржуазних і правореформістських істориків Західної Німеччини проходить цілком помилкова теза про те, нібито німецький робітничий рух і його партія з самого початку розвивалися не під прапором революційних ідей Маркса—Енгельса, а під знаком реформізм-

му і класового співробітництва з юнкерсько-буржуазними, мілітаристсько-реакційними правлячими колами. Ця теза стала альфою і омегою сучасної західнонімецької історіографії. Доповідач підкреслив, що західнонімецькі буржуазні дослідники й вчені реформистського напрямку початок німецького революційного руху пов'язують не з діяльністю Карла Маркса і Фрідріха Енгельса та керованого ними «Союзу комуністів», а з діяльністю Ф. Лассаля і заснованого ним у 1863 р. «Загального німецького робітничого союзу».

Про передумови підписання Угорсько-радянського договору 1948 р. та його значення доповів І. Г. Повхан.

Малодослідженому питанню в радянській історіографії була присвячена доповідь старшого викладача В. В. Палька — «Робітничий рух на Закарпатті в 60—80-х роках XIX ст.» В ній показано на основі фактичного матеріалу форми класової боротьби робітників Закарпаття в другій половині XIX ст. й обгрунтовано специфіку цього руху.

У доповіді «Національна політика Радянської Угорщини» доцент М. В. Троян охарактеризував спрямовуючу роль угорської Компартії у проведенні національної політики.

Заслугове уваги повідомлення старшого викладача К. І. Гурницького про формування історичних поглядів А. Ю. Кримського.

Про антинародний характер аграрної політики буржуазно-поміщицької Румунії і боротьбу селянства за землю доповів в. о. професора Г. В. Марченко.

Доцент Я. І. Штернберг зробив огляд нових архівних документів про ставлення російської громадськості до революції 1848—1849 рр. в Угорщині. Його повідомлення розширює уявлення про ту Росію, яка засуджувала злочинну інтервенцію і співчувала героїчній боротьбі угорського народу проти деспотизму Габсбургів, показує становище в діючій армії, посланий на придушення угорської революції, неблагонадійність офіцерів і солдатів, які йшли походом в Угорщину, братання між російськими та угорськими солдатами під час інтервенції. Охарактеризовано також настрої населення Правобережної України у зв'язку з революційними подіями в Угорщині.

З повідомленнями виступили доценти Н. П. Баженова — «Военно-грабіжницька політика австро-угорських правлячих кіл на Закарпатті в роки першої світової війни (1916—1917 рр.)», Т. В. Сопко — «До питання історії общини на Закарпатті в період середньовіччя», старший викладач С. О. Михайлович — «З історії радянсько-угорських спортивних зв'язків».

Всі матеріали конференції опубліковані у спеціальному випуску.

Г. В. БОЖУК

ДРУГА ПОДІЛЬСЬКА ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ

Вже стали традиційними зустрічі істориків-краєзнавців Хмельниччини, які вивчають історію, археологію, фольклор та етнографію Поділля.

10—12 квітня 1967 р. відбулася Друга Подільська історико-краєзнавча конференція, скликана ректором Кам'янець-Подільського педінституту, правлінням обласного історико-краєзнавчого товариства та правлінням обласної організації товариства «Знання». Серед учасників конференції були не тільки науковці та вчителі Хмельниччини, а й дослідники і краєзнавці з інших міст.

Присутні прослухали цікаву проблемну доповідь члена-кореспондента АН УРСР С. М. Бібікова «Палеоекономіка і археологічні дослідження». В ній сформульовано новий напрям досліджень в археології, показано можливість вивчення конкретної економіки давніх людських колективів на основі археологічних даних.

На пленарному засіданні голова правління С. К. Гуменюк виступив із звітом про роботу обласного історико-краєзнавчого товариства.

Працювали секції історії, археології, етнографії, фольклору та лінгвістики, методику вивчення історичного краєзнавства в

школі, на яких було заслухано понад 60 доповідей і повідомлень.

На секції історії різним питанням розвитку партійного, радянського та культурного будівництва були присвячені доповіді кандидатів історичних наук Ю. Н. Скринника, Р. П. Ростикуса, П. А. Хомича та ін. Про період громадянської війни і будови народного господарства області розповідали І. В. Гарнага, А. Ф. Суоровий, Ц. М. Фірштейн, І. І. Кириченко. «Шлях лєнінської «Искры» в Росію через Поділля» — тема доповіді І. К. Довганюка. Розповсюдженню революційної літератури в Кам'янці-Подільському в 1895—1905 рр. присвятив своє повідомлення І. І. Тимківський. Різні питання історії Поділля XIX ст. були висвітлені у виступах кандидата історичних наук П. Ф. Щербини, працівника музею А. І. Мамалиги та ін.

На секції археології доповідали: В. М. Циглилик (Львів) — про пам'ятки перших століть н. е. у Верхньому Подністров'ї, Л. В. Вакуленко (Чернівці) — про нові матеріали культури Карпатських курганів, О. М. Приходнюк (Кам'янець-Подільський) — про розкопки поселення слов'ян VI—VII ст. н. е. біля м. Городка.

Давньоруська тематика Середнього Подністров'я становила зміст доповідей Б. О. Тимошука (Чернівці), кандидата історичних наук О. О. Ратича (Львів), Г. М. Хотюна (Кам'янець-Подільський), Є. М. Пламеницької (Київ). Про збирання археологічних матеріалів і охорону пам'яток розповіли вчителі В. О. Рек (Кам'янець-Подільський район) і М. Й. Ягодзинський (Городоцький район).

На секції етнографії, фольклору та лінгвістики були заслухані доповіді кандидата філологічних наук В. І. Тищенко «Кармалюк в творчості Т. Г. Шевченка», Т. А. Сис «Подільський фольклор про вірмен», П. Є. Ткачука «Лексичні особливості мови сучасного колгоспного села на Поділлі (на матеріалі сіл Волоцького району)». О. Л. Вітенко (Кременець) висвітлює тему «Фольклор як джерело народознавства (за матеріалами Волині та та Поділля)». Доповіді з етнографії Буковини та братнього молдавського народу прочитали Т. І. Бушина (Чернівці), С. І. Шарануца і М. Ф. Філімонова (Кишинів).

На секції методики вивчення історико-краєзнавчого матеріалу в школах була заслухана узагальнююча доповідь методиста педінституту Е. М. Кушніра «Вивчення історії Поділля в шкільному курсі». Прорізні сторони історико-краєзнавчої роботи (класної і позакласної) в школах повідомили вчителі М. В. Підкуймуха (с. Велика Яромирка), А. С. Хоптяр (с. Гуменці), Г. С. Колодій (с. Радішівка), М. П. Лісовик (Городищенська школа).

Учасники конференції висловились за те, щоб відповідні кафедри педінституту, колективи працівників обласних архівів (державного і партійного) розробили орієнтовну краєзнавчу тематику, над якою доцільно працювати найближчим часом, а також консультували краєзнавців з периферії. Вказувалось, зокрема, що актуальними питаннями могли б стати у 1968 р. темп зв'язані з такими визначними датами, як 50-річчя I з'їзду КПУ, 65-річчя II з'їзду партії, 175 років входження Поділля до складу Росії, 200-а річниця Коліївщини. Головним завданням на 1970 р. є підготовка краєзнавчої конференції, присвяченої 100-річчю з дня народження В. І. Леніна.

Представник обкому партії В. В. Ортинський вручив почесні грамоти Хмельницького обкому КП України за організацію історичного краєзнавства в області колективам Кам'янець-Подільського педінституту, Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника, обласного державного архіву. Почесними грамотами правління Хмельницького обласного історико-краєзнавчого товариства, від імені якого виступив його голова С. К. Гуменюк, було нагороджено групу науковців і краєзнавців Хмельниччини, а також дослідників інших міст.

Учасники конференції здійснили екскурсії по історичних місцях Кам'янця-Подільського і Хотина.

І. С. ВІНОКУР, Л. А. КОВАЛЕНКО

ОБ'ЄДНАНА НАУКОВА СЕСІЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-ГРУЗИНСЬКИХ ВІДНОСИН

З 18 по 21 квітня 1967 р. в м. Тбілісі проходила перша об'єднана наукова сесія, присвячена 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, яку організували Інститут історії АН УРСР та Інститут історії, археології та етнографії ім. І. А. Джавахішвілі Грузинської РСР. Проблема, порушена сесією, стосувалася історичних коренів дружби українського і грузинського народів та їх взаємовідносин, що стали взірцем непорушної дружби народів. Доповіді хронологічно охоплювали період з найдавніших часів до наших днів.

Сесію відкрив віце-президент АН Грузинської РСР, академік АН Грузинської РСР, член-кореспондент АН СРСР Г. В. Церетелі. Зокрема він відзначив, що тбіліська сесія є добрим початком і що надалі такі зустрічі стануть науковою традицією і забезпечать тісні контакти між вченими братніх республік.

Зносинам між Колхідією і Північним Причорномор'ям була присвячена доповідь

доктора історичних наук О. Д. Лордкіпанідзе (Тбілісі). Згідно з наведеними даними, регулярні зв'язки спостерігаються там вже з VI ст. до н. е., а час найбільшої їх інтенсифікації припадає на період еллінізму III і II ст. до та на перші століття нової ери. Кандидат історичних наук О. Г. Жужунадзе (Тбілісі) на основі аналізу внутрішньополітичного і міжнародного становища Київської держави і Грузії в середині XII ст. висунув гіпотезу про наявність у цей час між цими країнами церковно-політичної угоди, спрямованої проти Візантійської імперії.

Увагу сесії привернуло повідомлення кандидата історичних наук Я. Д. Ісаєвича (Львів) — «Опис або щоденник заморської подорожі в Єгипет, до гори Синай, у Святу землю і, зрештою, в Сірію» — маловідоме джерело початку XVI ст., що містить цікаві дані про Грузію і грузинів. Доповідач зробив обгрунтований висновок про важливу роль грузинів Єрус-

лімської колонії в поширенні відомостей про Грузію в країнах Європи, зокрема на Україні.

Відзначаючи важливу роль козацтва в політичному, воєнному, соціально-економічному й культурному житті та побуті українського народу, доктор історичних наук Ф. П. Шевченко (Київ) у своїй доповіді — «Грузини у війську запорізькому» навіть переконливі дані, що свідчать про перебування грузинів в козацтві. Козаки-грузини, відомі під назвою «гурджії», «гуржії», брали активну участь у Визвольній війні українського народу (1648—1654 рр.), оселялися на землях України і сприяли зміцненню дружби між Грузією та Україною. У доповіді кандидата історичних наук Г. Г. Пайчадзе (Тбілісі) — «До історії грузино-українських зв'язків у XVIII ст.» відзначалося, що з того часу, як турки, дагестанські, а нерідко й місцеві грузинські феодалі стали продавати грузинських селян у неволю, в складі запорозького війська з'явилися грузини — втікачі з полону.

Про наукову і творчу діяльність М. А. Церетелі — першого в Грузії збирача і видавця пам'яток усної народної творчості України — сесія заслухала доповідь кандидата історичних наук О. Ш. Гвінчидзе (Тбілісі). В доповіді показано передові погляди М. А. Церетелі на народну творчість, зокрема українського народу.

Україно-грузинські театральні зв'язки другої половини XIX ст. висвітлила кандидат мистецтвознавства Н. М. Шалуташвілі (Тбілісі), зазначивши, що театральні зв'язки особливо поглибилися з розширенням культурних взаємин у XIX ст. Діячі українського і грузинського театру перетворили ці зв'язки в засіб пропаганди передових ідей, у засіб боротьби з царизмом, за соціальне і національне визволення. Кандидат філологічних наук І. С. Богомоллов (Тбілісі) у доповіді — «Т. Г. Шевченко і грузинська громадськість» на яскравих прикладах показав ту повагу і любов, що її відчував і відчуває грузинський народ до великого сина України.

Багато уваги сесія приділила економічному і культурному співробітництву України і Грузії в роки соціалістичного будівництва. Історії розвитку культурного співробітництва наших народів у 1917—1941 рр. присвятили свою спільну доповідь кандидат історичних наук Ц. П. Каландадзе (Тбілісі) і доктор історичних наук Г. М. Шевчук (Київ). Із спільною доповіддю на сесії виступили також кандидати історичних наук — М. В. Натмеладзе (Тбілісі) та С. М. Сирцова (Київ). Вони висвітлили питання співробітництва робітничого класу обох республік напередодні Великої Вітчизняної війни. Доповідачі підкреслили, що особливо яскраво воно виявилось у боротьбі за створення могутньої соціалістичної індустрії, у даль-

шому розвитку провідних галузей промисловості, у соціалістичному змаганні колективів споріднених підприємств Грузії та України.

Ще з юнацтва академік АН УРСР А. Ю. Кримський цікавився історією Грузії, мав дружні стосунки з видатним грузинським ученим А. С. Хаханашвілі, популяризував на Україні грузинську культуру, не раз відвідував Грузію, де знайомився з життям, побутом, культурою і традиціями народу. В радянський час А. Ю. Кримський написав працю про древньогрузинську історіографію та ряд статей про Грузію. Про це доповів кандидат історичних наук В. Г. Сарбей.

Джерелознавчому аналізу матеріалів архіву Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (1925—1931 рр.) присвятила доповідь кандидат історичних наук М. Ф. Дмитрієнко. Доповідь кандидатів історичних наук М. І. Кочіашвілі (Тбілісі) та І. І. Слпінька (Київ) відбила історію бойової співдружності українського і грузинського народів у підпільній та партизанській боротьбі проти німецько-фашистських загарбників на Україні. Кандидат історичних наук Є. І. Цимбал (Одеса) показав, як дружба народів нашої країни стала запорукою успіхів моряків Чорноморського транспортного флоту в боротьбі проти німецьких загарбників.

Доктор історичних наук Д. Г. Майсурадзе (Тбілісі) і кандидат історичних наук Л. А. Шевченко (Київ) у доповіді — «Зміцнення культурного співробітництва народів України і Грузії в роки Великої Вітчизняної війни і післявоєнний час» розповіли про розвиток політичного, економічного та культурного співробітництва Грузії та України в цей період. Доктор історичних наук С. М. Пархомчук (Київ) дав аналіз і критику сучасних буржуазних теорій з питань міжнародних зв'язків і співробітництва радянських народів.

Цікаві дані про грузинське населення на Україні навів кандидат історичних наук В. І. Наулко (Київ). З 1926 по 1959 рр. в сучасних кордонах УРСР грузинське населення збільшилося у 10 разів і складає 11 574 чоловіки, сотні юнаків і дівчат — грузинів вчать у вузах України. Зміцненню економічних зв'язків Української та Грузинської республік в роки комуністичного будівництва була присвячена доповідь кандидата історичних наук В. Ф. Панібудьласки.

У заключному слові академік АН Грузинської РСР Г. А. Мелікішвілі відзначив, що ювілейна сесія пройшла на високому науковому рівні, порушила ряд важливих актуальних питань з історії дружніх зв'язків між Грузією та Україною. Сесія рекомендувала вченню обох республік спільними зусиллями взятися за глибоке дослідження традиційних зв'язків дружби і співробітництва братніх народів.

всіляко активізувати роботу в цьому напрямку. Наступний подібний форум українських та грузинських вчених намічено провести в Києві.

Слід відзначити, що робота сесії була добре організована. З 25 представлених доповідей 16 було зачитано. Виправдовує себе метод підготовки і проголошення спільних доповідей. На жаль, не всі науковці, тези доповідей яких були представлені оргкомітету і опубліковані, змогли взяти безпосередню участь в її роботі. З їх доповідями наукова громадськість зможе познайомитися після виходу в світ збірника, що його буде видано до 50-річчя Великого Жовтня.

Поряд з участю в роботі сесії українські делегати познайомилися з історичними пам'ятками і пам'ятними місцями грузинської столиці і республіки. Українські вчені побували в старовинній столиці Грузії — Мцхета, відвідали Горі, а також Сурамі, де провела останні роки життя Леся Українка. В Північній Кахетії вони побували в будинку-музеї видатного грузинського поета Іллі Чавчавадзе.

Сесія, безперечно, стала визначною подією в науковому житті обох республік, сприяла встановленню ще міцніших творчих контактів учених Грузії та України.

*М. Ф. ДМИТРИЄНКО,
О. Г. ЖУЖУНАДЗЕ*

ЮВІЛЕЙНІ ПЕДАГОГІЧНІ ЧИТАННЯ

27 і 28 березня в м. Хотині відбулися ювілейні педагогічні читання вчителів історії і суспільствознавства Чернівецької області, присвячені 50-річчю Радянської влади. Місце їх проведення не випадкове. Адже з Хотином пов'язано чимало славних сторінок історії краю. Тут відома фортеця на Дністрі, що стоїть як символ могутності слов'янських народів; тут розгорілося славетне повстання трудящих Хотинщини проти румунських бояр-поневолювачів у 1919 р. В цьому місті піднесли прапор боротьби проти фашистських загарбників молоді патріоти у 1942 р. Славне минуле у хотинців, але не менш героїчне і їх сьогодні.

Відкриваючи читання, секретар райкому партії І. М. Кушнір розповів про досягнення району в розвитку сільського господарства і промисловості, про його великі перспективи в новій п'ятирічці. Про досягнення радянської історичної науки за 50 років зробив доповідь доцент кафедри історії Чернівецького університету О. М. Пономарьов. Провідною темою всіх доповідей і виступів було використання на уроках історії та суспільствознавства, а також у позакласній роботі матеріалів і документів XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду КП України, а також висвітлення керівної і спрямовуючої ролі Комуністичної партії Радянського Союзу у комуністичному будівництві й вихованні нової людини. Про це зокрема говорили вчителі історії Кіцманської СШ Л. В. Голубєва, Вашківської СШ Сокирянського району М. І. Калін.

Досвідом виховання учнів на прикладах життя й діяльності В. І. Леніна поділились учителі Хотинської середньої школи № 5 та Чернівецької середньої школи № 19 В. Г. Макаренко та І. Й. Званець. Значну увагу приділили учасники

читань вихованню учнів у дусі радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму на бойових, революційних і трудових традиціях радянського народу. Вчителі хотинських шкіл № 4 і 5 О. В. Гвоздовська та П. А. Заїкін розповіли про формування в учнів високих почуттів патріотизму на історико-революційних і бойових традиціях Хотинщини. Про військово-патріотичне виховання на прикладах героїзму радянських людей у роки Великої Вітчизняної війни розповіли вчителі чернівецьких шкіл В. В. Мусієнко та А. Ю. Ціонська; вчитель Кадубівської середньої школи Заставнівського району Ю. В. Журавльов — про наукову організацію праці вчителя історії. Всього на читаннях було заслухано 16 доповідей з різних питань виховання та викладання суспільних дисциплін в школі.

Нові завдання вчителів історії та суспільствознавства у світлі рішень XXIII з'їзду КПРС та XXIII з'їзду КП України і постанов партії та уряду про поліпшення викладання історії та суспільствознавства у загальноосвітніх школах накреслив у своєму виступі інструктор відділу шкіл обкому КП України Е. Т. Соломко.

Всі доповідачі та ті, хто взяв участь у обговоренні, погодилися з тим, що головним завданням навчально-виховної роботи в школі є піднесення рівня знань учнів.

Перед учасниками читань виступили живі свідки та учасники Хотинського повстання 1919 р. — Т. І. Кантемір, М. М. Тамполар та С. І. Туховський.

Після закінчення роботи ювілейних педагогічних читань його учасники побували в історичній фортеці та в районному краєзнавчому музеї, зустрілися з матір'ю Героя Радянського Союзу Кузьми Галкіна.

В. П. КУЗЬМЕНКО

ЮВІЛЕЙНЕ ЗАСІДАННЯ ВЧЕНОЇ РАДИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР, ПРИСВЯЧЕНЕ 150-РІЧЧЮ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М. І. КОСТОМАРОВА

10 травня ц. р. в Інституті історії АН УРСР відбулося ювілейне засідання Вченої ради, присвячене 150-річчю з дня народження видатного прогресивного українського і російського історика, письменника М. І. Костомарова. На засіданні була присутня внучка М. І. Костомарова Євдокія Тимофіївна Янкевич.

У вступному слові член-кор. АН УРСР І. О. Гуржій відзначив, що життя і діяльність вченого були нерозривно зв'язані з Україною. Наукові, публіцистичні праці, а також художні твори М. Костомарова висвітлюють різні сторони життя українського народу, його героїчну боротьбу за соціальне і національне визволення. Звичайно, не все у спадщині дослідника може бути прийнятне радянською історичною наукою. Проте його праці й досі зберігають пізнавальне і джерелознавче значення.

Вчена рада заслухала доповіді старшого наукового співробітника Інституту, кандидата історичних наук В. Г. Сарбея «Ставлення основоположників марксизму-ленінізму до творчої спадщини М. І. Костомарова», член-кор. АН УРСР лауреата Ленінської премії Є. С. Шабліовського «М. Г. Чернишевський і М. І. Костомаров» та старшого наукового співробітника інституту, кандидата історичних наук Г. Я. Сергієнка «М. І. Костомаров і Кирило-Мефодіївське товариство».

В. Г. Сарбей у своїй доповіді відзначив, що з суспільно-політичною та науковою діяльністю М. І. Костомарова К. Маркс познайомився через брошуру М. П. Драгоманова «Українська література, переслідувана російським урядом», яка була видана французькою мовою у 1817 р. В листуванні К. Маркса з М. Ф. Даніельсоном є згадки про праці українського вченого «Північно-російські народоправства», «Бунт Стеньки Разіна» та ін. Відображення окремих положень цих праць можна знайти в «Хронологічних виписках» К. Маркса, який склав також докладний конспект дослідження М. І. Костомарова «Бунт Стеньки Разіна», звернувши увагу насамперед на його радикальні ідеї. В Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КППС зберігається зроблений К. Марксом конспект праці українського історика «Гетьманування Виговського». Вождь пролетаріату занотував цікаві факти та узагальнення, які характеризували соціально-економічні, національні та класові процеси, що відбувалися на Україні в другій половині XVII ст.

В. І. Ленін був знайомий з творами М. І. Костомарова з юнацьких років. За його книгою «Російська історія в життєписах її найголовніших діячів» Володимир Ілліч вивчав біографії видатних діячів вітчизняної історії — Богдана Хмельницького, Степана Разіна та ін. У нелегальному гуртку О. П. Сяляренка в Самарі В. І. Ленін познайомився з монографією «Нарис торгівлі Московської держави в XVI—XVII ст.». Фактичний матеріал цієї праці був використаний ним при написанні твору «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» У кременівській бібліотеці Ілліча, яка комплектувалась за його вказівками, знаходимо книги: «Автобіографія М. І. Костомарова», «Герої смутного часу», «З нашого минулого». Ці факти свідчать про значний інтерес, який виявляв до творчої спадщини М. І. Костомарова протягом всього свого життя великий вождь Комуністичної партії і засновник Радянської держави.

Доповідь Є. С. Шабліовського була присвячена тривалим зв'язкам М. І. Костомарова з М. Г. Чернишевським. Український вчений познайомився і зблизився з М. Г. Чернишевським на засланні у Саратові. Російський революціонер-демократ неодноразово відзначав «чесний образ думок» Костомарова, прогресивність його історичних поглядів. Разом з тим вже тоді визначилися й принципові розходження між Чернишевським-демократом і Костомаровим-лібералом, особливо в ставленні до селянської революції.

Г. Я. Сергієнко в своїй доповіді зупинився на ролі М. І. Костомарова у заснуванні й діяльності таємної політичної організації — Кирило-Мефодіївського товариства. За пропозицією Костомарова, до складу Товариства ввійшов Т. Г. Шевченко, який справив на його членів величезний революціонізуючий вплив. Костомаров очолював помірковане ліберально-буржуазне крило цієї організації, Шевченко — революційно-демократичне.

Вчений був автором важливих документів Товариства — прокламацій «До братів українців» і «До братів великоросіян і поляків», в яких він виступив поборником визволення і об'єднання слов'янських народів, поширення освіти, зрівняння станів і ліквідації кріпацтва. Заслугою Костомарова є обробка і поширення «Книги буття українського народу», цього важливого твору суспільної думки на Україні.

О. Д. УМАНЕЦЬ

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ

14 квітня 1967 р. на вченій раді історичного факультету Львівського державного університету ім. Івана Франка відбувся прилюдний захист докторської дисертації старшим науковим співробітником Інституту історії АН Української РСР Р. Г. Симоненком на тему «Імперіалістична політика Антанти і США щодо України та її провал (листопад 1918—березень 1921 рр.)». У короткому вступному слові Р. Г. Симоненко роз'яснив суть проблеми та найголовніші аспекти її дослідження. Вчений секретар ради І. І. Белякевич зачитав відзиви та рецензії на дисертацію, в тому числі надіслані з Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Міністерства закордонних справ УРСР, Інституту історії АН Вірменської РСР тощо.

Під час обговорення офіційні опоненти — доктор історичних наук, професор

С. Ф. Найда (Москва), доктор історичних наук, професор І. М. Мельникова (Київ) і доктор історичних наук Р. М. Бродський (Львів) дали високу оцінку дисертації, розглядаючи її як новий суттєвий вклад у радянську історіографію. Позитивно характеризували дисертацію й неофіційні опоненти — доктор історичних наук, професор В. І. Клоков (Київ), доктор історичних наук М. М. Кравець (Львів) і доктор історичних наук Д. М. Сташевський (Київ).

26 квітня 1967 р. Об'єднана Вчена рада Львівського державного університету затвердила рішення вченої ради історичного факультету про присудження Р. Г. Симоненку вченого ступеня доктора історичних наук.

С. Н.

ОЛЕКСАНДР БОРИСОВИЧ СЛУЦЬКИЙ

9 червня 1967 р. після тяжкої хвороби передчасно пішов з життя відомий радянський історик, старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР, доктор історичних наук, член КПРС з 1941 р. Олександр Борисович Слуцький.

О. Б. Слуцький народився 20 червня 1915 р. у Києві в родині лікаря. Трудовий шлях Олександра Борисовича розпочався в 1935 р. Після закінчення історичного факультету Київського державного університету працював учителем історії, директором середньої школи, інспектором Народного комісаріату освіти УРСР, а з серпня 1938 р. — науковим співробітником Інституту історії АН УРСР. У роки Великої Вітчизняної війни брав активну участь у боях проти німецько-фашистських загарбників. Перебуваючи з серпня 1941 р. на фронті, гвардії майор О. Б. Слуцький провадив велику партійно-політичну роботу серед бійців. За героїзм і відвагу, проявлені в боях, був нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня та багатьма медалями Радянського Союзу.

Після закінчення війни Олександр Борисович повернувся до наукової роботи в Інституті історії АН УРСР. У 1945 р. він захистив дисертацію на звання кандидата історичних наук. Його перу належать монографічні праці «Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію (1926—1929 рр.)», «Профспілки України після Великого Жовтня», «Робітничий клас України в боротьбі за створення фундаменту соціалістичної економіки (1926—1932 рр.)», а також близько 80 наукових і науково-популярних праць з історії Радянської України. О. Б. Слуцький — співавтор таких фундаментальних праць, як «Історія Української РСР», «Історія Києва», «Історія робітничого класу Української РСР», «Великі звершення». За сумлінну наукову роботу його було нагороджено медаллю «За трудову доблесть». У червні 1965 р. Олександр Борисовичу було присвоєно вчений ступінь доктора історичних наук.

Велику науково-дослідну діяльність О. Б. Слуцький поєднував з викладацькою роботою у вузах. Він працював доцентом у київських педагогічному й автодорожньому інститутах, у Вищій партійній школі при ЦК КП України. Багато сил і знань віддав Олександр Борисович підготовці наукових кадрів. Його численні учні працюють нині у наукових установах та вузах республіки.

Світла пам'ять про вченого-комуніста, мужню людину, чуйного товариша, прекрасного друга Олександра Борисовича Слуцького назавжди збережеться в нашій пам'яті.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *И. Д. Назаренко*. 50-летие Октября — праздник побед коммунизма. *Т. Н. Колишер*. VI съезд партии и борьба большевиков за осуществление его решений. *Д. Н. Филипенко*. Идеологическая диверсия против советской политики дружбы и сотрудничества с молодыми независимыми государствами. *Навстречу 50-летию Великого Октября (Украина индустриальная)*. *И. И. Коломийченко*. Деятельность КП Украины по осуществлению политики социалистической индустриализации (1926—1929 гг.). *В. М. Вагина*. Партийные организации Приднепровья в борьбе за технический прогресс (1959—1961 гг.). *В. И. Ангелейко*. Развитие железных дорог Донбасса за годы Советской власти. *С. С. Андреев*. Развитие форм социалистического соревнования на предприятиях нефтяной промышленности Прикарпатья (1939—1959 гг.). *Н. В. Гнидой*. Энергетика СССР за годы Советской власти. Сообщения. *И. И. Ладывир*. Ученые Академии Наук Украинской ССР на фронтах Великой Отечественной войны. *В. И. Кизченко*. Вечерние и воскресные курсы и классы для рабочих (конец XIX — начало XX ст.). *И. П. Шаскольский*. О некоторых современных буржуазных концепциях в вопросе о происхождении слова «Русь». Заметки. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *I. D. Nazarenko*. The 50th Anniversary of the October — a Holiday of Communism Victories. *T. N. Kolisher*. The 6th Party Congress and the Struggle of Bolsheviks for the Realization of its Decisions. *D. N. Filipenko*. Ideological Diversion against the Soviet Policy of Friendship and Cooperation with Young Independent States. *On the 50th Anniversary of the Great October (The Industrial Ukraine)*. *I. I. Kolomiychenko*. The Activity of the Ukrainian Communist Party concerning Realization of Socialist Industrialization Policy (1926—1929). *V. M. Vagina*. Party Organizations of the Dnieper Area in the Struggle for Technological Progress (1959—1961). *V. I. Angeleiko*. The Development of Donbass Rail Ways during the Years of the Soviet Power. *S. S. Andreyev*. The Development of Socialist Competition Forms at Oil Enterprises of Pricarpathian Area (1939—1959). *N. V. Gnidoy*. Electroenergetics of the U.S.S.R. during the Years of the Soviet Power. Communications. *I. I. Ladvyir*. Scientists of the Ukrainian Academy of Sciences at the Fronts of the Great Patriotic War. *V. I. Kizchenko*. Evening and Sunday Courses and Classes for Workers (the end of the 19th — beginning of the 20th cent.). *I. P. Shaskolsky*. On Some Modern Bourgeois Conceptions in the Question on the Origin of the Word «Rus». Notes. Aid to Teachers of History. Protection and Use of Historical and Cultural Monuments. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News Items and Information.